De andere Reinaert

K.H. Heeroma

bron
K.H. Heeroma, *De andere Reinaert*. Bert Bakker, Den Haag 1970

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/heer023ande02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

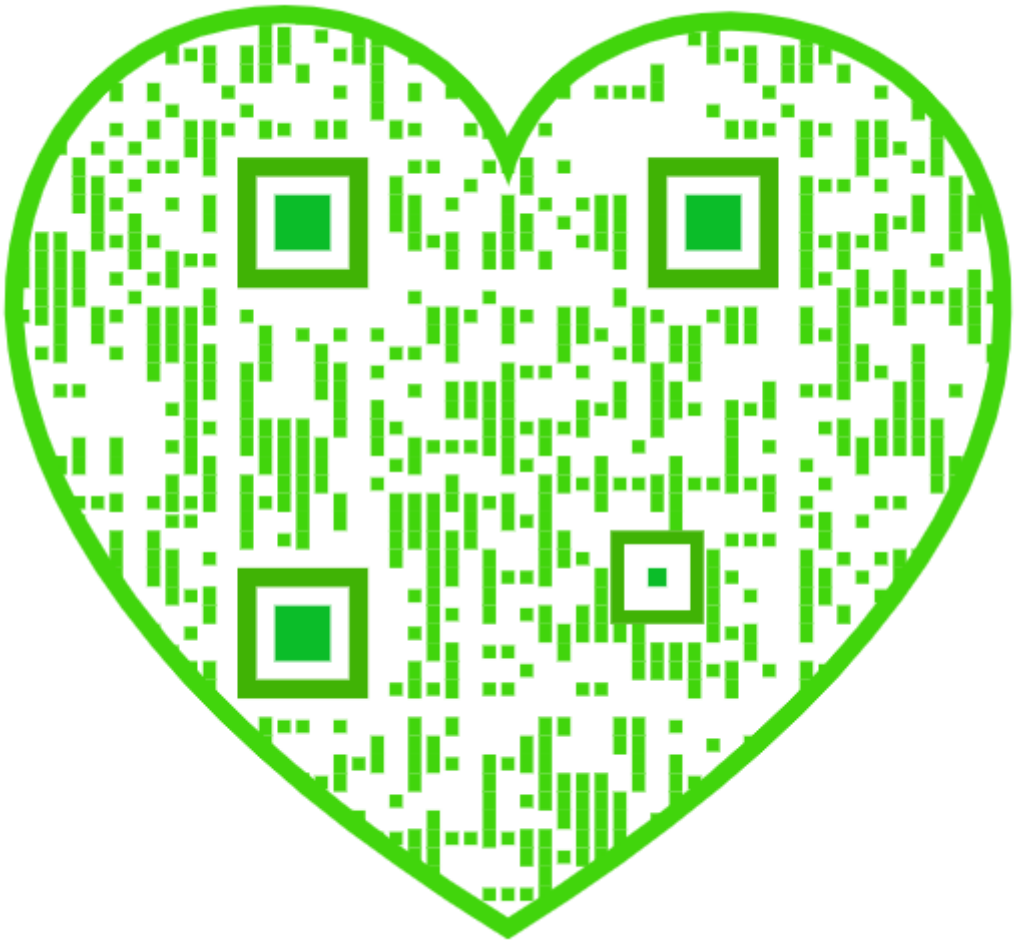

Voor Wine Klazes

De andere Reinaert

Wij plegen als nederlandisten te spreken van ‘de’ *Reinaert*, alsof het maar om één gedicht zou gaan, maar wij moeten tenminste drie *Reinaert*-gedichten onderscheiden, die, ofschoon zij een flink stuk tekst gemeenschappelijk hebben, toch alle drie iets verschillends ‘bedoelen’: er is een ‘eerste’ *Reinaert*, met als auteur Willem die Madocke makede, uit de 13de eeuw, er is een ‘tweede’, anoniem, uit de 14de eeuw, en een ‘derde’, gepresenteerd door Henric van Alckmaer, uit de 15de. Aan de ‘eerste’, van Willem, zouden we eventueel nog een ‘nulde’, van Arnout, vooraf kunnen doen gaan, maar hieraan kunnen we alleen maar een naam verbinden en geen ‘bedoeling’. Gezien de wijze waarop Willem in zijn proloog naar Arnout verwijst, zouden we kunnen aannemen dat deze laatste een min of meer getrouwe vertaling heeft gemaakt van de eerste branche van de franse *Renart*, maar we kunnen niet vaststellen of Arnout al vertalende ook nog iets van zichzelf uit heeft willen zeggen. Is het ons om gedichten met een eigen ‘bedoeling’ te doen, dan moeten wij Arnouts werk terzijde laten en ons beperken tot de ‘eerste’, de ‘tweede’ en de ‘derde’ *Reinaert*. Alle drie hebben zij iets te maken met de franse *Renart*, maar de ‘eerste’ toch het meeste, omdat Willem zich met een duidelijke ‘bedoeling’ tegen zijn franse voorbeeld heeft afgezet. Daarom is in dit boek een uitvoerig stuk gewijd aan de verhouding tussen de ‘eerste’ *Reinaert* en de eerste branche van de *Renart*.

Het gaat in dit boek om dichters en hun bedoelingen, het gaat niet om de bestudering van een literair genre. Dat laatste is op zichzelf een alleszins respectabele bezigheid, maar de ervaring leert ons dat een al te exclusieve belangstelling voor het genre de persoonlijke ontmoeting met de dichters en hun gedichten wel eens in de weg kan staan. Met name de waardering voor de ‘tweede’ en de ‘derde’ *Reinaert* heeft eronder te lijden gehad, dat men deze gedichten heeft gemeten aan de maatstaf van het genre ‘dierenepos’, waarvan de ‘eerste’ *Reinaert* dan een ideale vertegenwoordiger zou zijn. De latere *Reinaert*-presentaties zijn evident ‘leerdichten’ en moesten het dus tegen de ‘eerste’ afleggen. Zij werden beschouwd als degeneratieproducten die nauwelijks een serieuze literatuurkundige aandacht verdienen. Ik

kan mij met deze wijze van benadering niet verenigen, ik ben van mening dat ieder gedicht, of het nu superieur is of minder superieur, er recht op heeft gelezen te worden overeenkomstig de bedoeling van zijn dichter. De stukken die in dit boek aan de 'tweede' en de 'derde' *Reinaert* gewijd zijn geven dus wel bepaald een 'andere *Reinaert*' te zien dan in de literatuurgeschiedenissen staat.

Maar ook de 'eerste' *Reinaert* is bij mij een 'andere'. Al is dit gedicht dan ook algemeen bewonderd - en terecht bewonderd, want zuiver-poëtisch blijft het hèt meesterwerk -, toch is het als ideale vertegenwoordiger van een genre in een soort esthetisch isolement terechtgekomen. Men heeft zich tot dusver nog nauwelijks afgevraagd, wat Willem bewogen kan hebben om bewust van zijn franse voorbeeld - en Arnouts vertaling daarvan? - af te wijken. In tegenstelling tot de 'tweede' en de 'derde' *Reinaert*, maar in overeenstemming met de eerste branche van de *Renart* is Willems gedicht geen uitgewerkte 'fabel', geen 'leerdicht'. Wat is het dan wel? Wat heeft Willem van zichzelf uit als dichter te zeggen gehad? Wilde hij, als de franse dichter, enkel maar de ridderroman parodiëren? Maar waarom dan al die afwijkingen van zijn 'voorbeeld', waarom die totaal andere afloop van het verhaal? In een eerste verkennend essay, opgenomen in de bundel *Spelend met de spelgenoten*, heb ik, uitgaande van Willems proloog, de gedachte ontwikkeld dat de dichter zijn 'dierverhaal' heeft geschreven vanuit een bepaalde levenssituatie en dat zijn gedicht daar een persoonlijk antwoord op is. Een vergelijking met het franse voorbeeld, waardoor het ons mogelijk wordt de persoonlijke elementen in Willems gedicht scherper te onderscheiden, kan deze gedachte m.i. alleen maar bevestigen. Een dierverhaal is ook als lerende 'fabel' steeds een soort onthulling-in-verhulling. Buiten de 'fabel' om zijn de mogelijkheden tot onthulling-in-verhulling waarlijk niet geringer. En een goed dichter weet daar gebruik van te maken.

Bij het 14de-eeuwse en het 15de-eeuwse gedicht is de juistheid van de door mij gepresenteerde 'andere *Reinaert*' met de klassieke filologische middelen min of meer te bewijzen. Het is gewoon een kwestie van weliswaar persoonlijk-aandachtig, maar toch taalkundig-contro-

leerbaar lezen. Bij het 13de-eeuwse gedicht zal het stringente bewijs wel nooit zo te leveren zijn, omdat de levenssituatie van de dichter, de situationele context van zijn gedicht, ons ten enenmale onbekend is. Kan dat echter een reden zijn om van de 'hogere filologie', de wezenlijke ontmoeting met de dichter af te zien? Als geschoold filoloog ken ik de betrekkelijkheid van alle schools-filologische inspanningen, als lezer met gehoor en verbeelding weiger ik echter in die betrekkelijkheid te berusten.

De eerste Reinaert en zijn voorbeeld

I

Tot de vele problemen waarmee de *Reinaert*-filologen zich in de loop der jaren onledig hebben gehouden behoort ook een auteurs-probleem. Nadat generaties lang het gedicht als het werk van één enkele dichter was beschouwd - Willem, die zich in de eerste regel van zijn proloog met name noemde -, kwam in 1897 Leonard Willems met de theorie dat de eerste helft van een andere hand moest zijn dan de tweede. Dat zou een pure filologen-aangelegenheid gebleven zijn, als niet tien jaar later, in 1907, handschrift *F* ontdekt was, dat in zijn proloog naast Willem zowaar ook nog een tweede naam bevatte, Arnout. Nu konden de veronderstelde twee dichters ieder een eigen naam krijgen en daarmee werd de zaak ook interessant voor de literatuurhistorici. De echte gedichtlezers hadden er minder belangstelling voor. Het gedicht deed zich immers aan hen voor als een volmaakte dichterlijke eenheid en een dergelijke eenheid kon moeilijk zijn ontstaan door een blote samenvoeging van het werk van twee dichters. Goed, dat laatste moesten de verdedigers van de twee-auteurs-theorie ook wel toegeven, maar zij lieten zich hierdoor niet uit het veld slaan: de dichter van de tweede helft, Willem, een man met een ‘buitengewone kunstvaardigheid en tact’, kon immers heel goed de eerste helft, het werk van Arnout, hebben omgewerkt en stilistisch aangepast. Daar is dan weer weinig tegenin te brengen, zo kán de zaak zich inderdaad hebben toegedragen. Maar, moeten de gedichtlezers vragen, kan men na een zodanige omwerking en aanpassing van het eerste deel de tekst zoals hij tot ons is gekomen redelijkerwijs nog wel het werk van twee dichters noemen? Conclusie: voor een lezer die de ‘eerste’ *Reinaert* enkel als gedicht wil lezen en er geen behoefte aan heeft om zich in de ontstaansgeschiedenis te verdiepen, is de hele twee-auteurs-theorie in feite van geen betekenis.

Ik behoor tot de mensen die een gedicht bij voorkeur lezen zoals het door de dichter bedoeld is, dus als gedicht. Het stuk dat ik nu schrijf beoogt niets anders dan de ‘eerste’ *Reinaert* als gedicht beter te doen begrijpen. Waarom begin ik dan met melding te maken van een twee-auteurs-theorie, die ik op zichzelf graag in haar waarde wil

laten, maar die in het verband van mijn studie toch irrelevant moet zijn? Arnout zal, als voorganger van Willem, wel een *Reinaert* hebben geschreven en Willem zal die *Reinaert* van Arnout ook wel gebruikt hebben. Maar wat gaat dat mij als gedichtlezer aan? Ik ken de *Reinaert* van Arnout niet, ik kan hem niet kennen, ik ken alleen de *Reinaert* van Willem, ik doe tenminste een ernstige poging om Willems gedicht met alle middelen van een inlevend lezen te léren kennen. Dat zou een afdoende argument zijn, wanneer ik ook niet, zoals ik in mijn titel al heb aangeduid, de *Reinaert* wilde lezen náást zijn 'voorbeeld', wanneer ik dat 'voorbeeld' niet wilde gebruiken als een kenmiddel om inzicht te krijgen in Willems dichterlijke bedoelingen. En als Willems 'voorbeeld', als de creatieve context van zijn gehele gedicht, beschouw ik de eerste branche van de franse *Roman de Renart*. Daarmee kom ik op het terrein van Leonard Willems en van allen die na hem de twee-auteurs-theorie hebben verdedigd. Volgens deze theorie immers zou alleen het gedeelte van het gedicht dat voor rekening van Arnout komt een 'vrije navolging' van de *Renart*, eerste branche, mogen heten en zou het tweede gedeelte, Willems werk, daarentegen 'oorspronkelijke, inheemsche vinding' zijn. Als dat juist zou zijn, zou een vergelijkend lezen van *Reinaert* en *Renart* ons niets kunnen leren over Willems dichterlijke conceptie. Wel eventueel over die van Arnout, als wij maar het geloof konden opbrengen dat Arnouts gedicht voor ons kenbaar was! Voor mij echter, ik duidde het al aan, is Arnouts gedicht onkenbaar geworden, onherkenbaar onder Willems omwerking en aanpassing. Arnouts *Reinaert* heeft mogelijk - ik wil dat theoretisch graag aannemen - ook de eerste branche van de *Renart* als 'voorbeeld' gehad, maar dat is een wijsheid waar ik als gedichtlezer niets wijzer van kan worden. Van een vergelijking van Willems *Reinaert* - het gehele gedicht, dus '*Reinaert IA*' plús '*Reinaert IB*' - met de *Renart* stel ik mij daarentegen, blijkens mijn titel, wel wat voor. Dat impliceert dat ik, ofschoon de twee-auteurs-theorie als zodanig niet verwerpende - waarom zou ik? zij gaat mij als gedichtlezer niet aan! -, niettemin haar hoofdargument, de veronderstelde verschillende verhouding van '*Reinaert IA*' en '*Reinaert IB*'

tot de *Renart*, wél verwerp. Dit moest ik voor alle duidelijkheid toch even uitdrukkelijk vaststellen en daaraan dankt dit stuk zijn op het eerste gezicht misschien wat overbodig lijkende inleiding.

De termen '*Reinaert IA*' en '*Reinaert IB*' zal ik verder niet meer gebruiken. Met *Reinaert* bedoel ik steeds Willems gedicht in zijn geheel, met *Renart* zijn 'voorbeeld', de eerste branche. Ik zal geen poging doen vooraf te bewijzen dat de *Renart* inderdaad Willems 'voorbeeld' is geweest, ik neem dit eenvoudig als een uitgangspunt, gegrond in mijn overtuiging. Aan het slot van mijn betoog moet iedere lezer maar voor zichzelf uitmaken of hij mèt mij overtuigd kan zijn! Ik zie voorts niet alleen in de tweede helft van Willems gedicht 'oorspronkelijke vinding', maar ook in zijn eerste helft, in zijn héle *Reinaert* dus. 'Oorspronkelijke vinding' sluit voor mij geenszins het hebben van een 'voorbeeld' uit. Men kan zich namelijk als oorspronkelijk dichter met aanzienlijk creatief gewin áfzetten tegen een 'voorbeeld'. Het gedicht is dan een 'afzetsel'. Willem heeft, zo stel ik het mij voor, op een bepaald ogenblik in zijn leven de *Renart* gelezen en bij dat lezen opeens het gevoel gekregen dat hij, zich afzettend tegen een dierverbeelding zoals het franse gedicht hem aanbood, 'alles' zou kunnen zeggen wat hij zelf als dichter te zeggen had. Dat noemen we dan inspiratie. De *Reinaert* is op de *Renart* geïnspireerd. Ik wil daarom als vergelijkend lezer proberen Willem 'achterna te lezen', 'achterna te dichten'. Die Willem van de *Reinaert*-filologen, die zo uit alle hoeken en gaten zijn 'stoffen' bijeenhaalde om die dan vervolgens 'op kunstige wijze' te verenigen tot een 'smaakvol geheel', is mij als dichter een uitermate onwaarschijnlijke figuur. Ik meen wat meer verstand te hebben van dichters. Vandaar mijn poging.

Wie vergelijkend wil lezen, moet eerst zijn teksten kiezen. Wat de *Reinaert* betreft, kies ik de laatste kritische editie van Muller, niet omdat ik die als definitief beschouw, maar omdat het oorspronkelijke gedicht als geheel daarin toch waarschijnlijk beter te benaderen is dan in welk van de handschriften ook. Wat de *Renart* betreft, moet ik mij laten leiden door de overweging dat Willem in zijn tijd waarschijnlijk een handschrift van het type B gelezen heeft. Ik kies daarom de tekst

van de editie-Roques. De *Reinaert* die ik lees is 3500 regels groot, de *Renart* 1680. Voor een overzichtelijke vergelijking verdeel ik beide gedichten in zeven delen, waarvan ik het eerste, de proloog - *Renart*, r. 1 tot 10, *Reinaert*, r. 1 tot 40 - ongenummerd laat en overige zes, de 'fases' van het eigenlijke verhaal, nummer van I tot VI. Als volgt: I 'voorbereiding tot het proces', *Renart*, r. 11 tot 452, *Reinaert*, r. 41 tot 462; II 'eerste indaging', *Renart*, r. 453 tot 736, *Reinaert*, r. 463 tot 1014; III 'tweede indaging', *Renart*, r. 737 tot 934, *Reinaert*, r. 1015 tot 1336; IV 'derde indaging', *Renart*, r. 935 tot 1220, *Reinaert*, r. 1337 tot 1758; V 'veroordeling en begenadiging', *Renart*, r. 1221 tot 1482, *Reinaert*, r. 1759 tot 2778; VI 'pelgrimage en vlucht', *Renart*, r. 1483 tot 1678, *Reinaert*, r. 2779 tot 3500. De franse fase II bevat 2 regels meer dan uit deze opgave blijkt en dat maakt het hele verhaal natuurlijk ook 2 regels langer. Ik volg echter de regeltelling van Roques. Mijn verdeling van het verhaal in zes fases is een variant van de episodenindeling van Muller. Die spreekt van 'een drama in *negen*... tooneelen of bedrijven van evenredigen omvang', ik heb mij echter veroorloofd, met terzijdestelling van de 'evenredige omvang' der onderdelen, van zijn episodes 5, 6 en 7 tezamen één fase te maken en hetzelfde te doen met zijn episodes 8 en 9. Fase I is in het frans onevenredig groot, fase V en VI zijn het in het vlaams. De overige fases vertonen niet zulke belangrijke verschillen. De percentages zijn: I frans *26,46*, vlaams 12,19; II frans 17,06, vlaams 15,95; III frans 11,89, vlaams 9,30; IV frans 17,06, vlaams 12,19; V frans 15,68, vlaams *29,48*; VI frans 11,73, vlaams *20,86*. De fases vlaams I tot IV vormen samen het gedeelte dat de twee-auteurs-theorie aan Arnout heeft toegeschreven en dat 'vrij naar het Fransch' zou zijn bewerkt, de fases vlaams V en VI zijn die van Willems 'oorspronkelijke vinding'.

Ik zal nu achtereenvolgens de proloog en de zes fases van Willems verhaal met hun 'voorbeeld' vergelijken, met dien verstande dat ik bijzondere aandacht zal geven aan die punten waarop de vlaamse dichter blijkbaar welbewust van het frans is afgeweken. Daaraan kan hij immers inderdaad kenbaar worden in de 'oorspronkelijkheid' van zijn 'vinding'.

II

De proloog van de *Reinaert* is 40 regels groot, die van de *Renart* maar 10. Een proloog dient ter oriëntatie van de lezer, tenminste wanneer een dichter op lezers rekent en rekening met ze wenst te houden. Dat doet de franse dichter zeker en zijn 10 regels proloog zijn dan ook een en al zakelijke informatie, rechttoe rechtaan. Hij vraagt niet de minste aandacht voor zichzelf. Het gaat niet om hem, maar om zijn verhaal. Als eerste woord van de eerste regel wordt wel een naam genoemd, Perroz, maar dat is de naam van een voorganger, de bekende dichter, u weet wel, ‘qui son engin ess' art mist en vers faire de Renart en d'Isengrin son chier conpere’. Het noemen van die naam geschiedt niet zozeer eershalve als wel om aan te knopen bij wat aan de hoorder/lezer al bekend is. Het nieuwe verhaal dat nu verteld gaat worden zal nog mooier zijn dan hetgeen men kent, want het zal gaan over niet minder dan ‘les plaiz et le jugement qui fu faiz, en la cort Noble le lion, de la grant fornicacion que Renart fist envers dame Hersent la love’. Zo spant een verteller de aandacht. De dichter van de *Renart*, die kennelijk een ‘spreker’, een speelman is, verstaat zijn vak. Hij introduceert het spel dat opgevoerd gaat worden, duidt het toneel aan, het koningshof, noemt de namen van de hoofdrolspelers - Renart, Isengrin, Hersent, Noble -, zegt alleen niet, natuurlijk niet, hoe het proces ter zake van het overspel van mijnheer de vos met mevrouw de wolvin zal aflopen en hoe het oordeel zal uitvallen. Wij, hoorders/lezers, wij luisteren benieuwd, wij zijn bereid om ons te laten amuseren. Want wij zijn eraan gewend dat Renart-verhalen amusant zijn. Die vos is een brutale schelm, een spotter met alles, een kleine man die door zijn slimheid de groteren en sterkeren in de luren kan leggen. Hij zal het ook bij dit proces wel weer klaren, de vraag is maar hoe. Dit alles weet de franse dichter in niet meer dan 10 regels te zeggen, of tenminste aan te duiden. Zijn proloog bevat geen geheimen, geen dubbele bodem, maar is een meesterstuk van beknopte doeltreffendheid.

Hoe heeft Willem op dit ‘voorbeeld’ gereageerd? Hij begint met een soort imitatio van de kleine 10-regelige compositie. Hij begint zijn

eerste regel ook met de naam van een dichter en een vermelding van wat die dichter geschreven heeft. Maar die dichter is hij dan zelf, Willem, en het vermelde gedicht is zijn eigen *Madoc*. Bewust zijn 'voorbeeld' imiterend wijkt Willem er tegelijk bewust van af. Hij vraagt wél aandacht voor zichzelf, hij gaat niet, als een anonieme verteller, schuil achter zijn verhaal, nee, hij wil zijn lezers er blijkbaar op voorbereiden dat hij, de met name genoemde, ín zijn verhaal zal zijn. Gaat het verhaal misschien ook óver hem, zal het een autobiografisch verhaal zijn? Dat blijkt niet direct, het zal immers over de welbekende Reinaert gaan: 'Hem vernoyde so haerde dater ene aventure van Reynaerde in dietsche was onvolmaket bleven - die Arnout niet en hadde bescreven - dat hi die vite dede soeken'. Ik citeer bij wijze van uitzondering deze regels niet naar de editie-Muller, maar naar handschrift *F*. Het franse 'voorbeeld' dwingt mij daartoe. Arnout, die de plaats van Perroz heeft ingenomen - maar niet op dezelfde plaats, niet in de eerste regel, pas 5 regels verder -, Arnout heeft óók '*le mieux* de sa matiere' niet dichterlijk behandeld, hij heeft óók '*ene* aventure' niet 'bescreven' en dat zal Willem in zíjn verhaal nu wél gaan doen, als de anonieme franse dichter in zijn *Renart*. We hebben dus blijkbaar een Reinaert-verhaal te wachten en geen Willem-verhaal. Maar toch, helemaal duidelijk is de zaak nog niet. Willem drukt zich een beetje vreemd uit. Waarom is hij van zijn 'voorbeeld' afgeweken? Waarom is hij bijvoorbeeld niet begonnen met: 'Arnout die Reinaerde makede, / Daer hi dicke omme wakede, / Hevet dat beste niet bescreven'? Waarom noemt Willem in de eerste regel zijn *Madoc*? Dient dat soms om ons, lezers, bij onze lectuur te oriënteren? Moeten wij soms die *Madoc* in onze herinnering paraat houden om de nieuwe 'aventure van Reynaerde', die ons wordt aangeboden, te kunnen 'plaatsen'? Waar gaat die 'aventure' dan over? Willem maakt geen enkele toespeling op 'les plaiz et le jugement qui fu faiz en la cort Noble le lion', noch op een causa litigandi. Hij noemt behalve Reinaert zelf geen enkele persoon die in het verhaal zal optreden, geen Isingrijn, geen Hersent, geen Nobel. In de plaats daarvan biedt de kleine, 10-regelige compositie maar één woord dat ons misschien ter

oriëntatie zou kunnen dienen, het woord ‘vite’. ‘Vite’ betekent nogal eens ‘heiligenleven’. Is Reinaert dan een ‘heilige’, treedt hij speciaal in deze nieuwe ‘aventure’, die Arnout had ‘overgeslagen’, als ‘heilige’ op? Nee, dat zou toch al te vreemd zijn, die gedachte laten wij maar los (al blijft hij nog wel in ons achterhoofd doorspoken). ‘Vite’ kan trouwens ook heel goed een neutraler, algemener betekenis hebben, ‘levensverhaal’, ‘geschiedenis’, of zo. Blijft de vraag waarom Willem, in tegenstelling met zijn ‘voorbeeld’, ons, lezers, zo slecht oriënteert. ‘Willem’, ‘Madoc’, ‘ene aventure van Reynaerde die Arnout niet en hadde bescreven’, ‘vite’, wat schieten wij daarmee op? De dichter spreekt in raadselen, en hij doet dat welbewust, in uitdrukkelijke afwijking van zijn geheimloze ‘voorbeeld’. ‘Uten walschen boeken’ - ‘*na* den walschen boucken’, volgens hs. *A* - brengt, als expliciete verwijzing naar de *Renart*, de creatieve context, niets nieuws, want impliciet had de dichter daar door zijn eerste regel en zijn hele imitatio van de franse proloog ook al naar verwezen. ‘God moete hem sire hulpen onnen’, regel 10, heeft geen tegenhanger in het ‘voorbeeld’ en is dus ‘oorspronkelijke vinding’ van Willem. Nou ja, ‘vinding’, het is een vrome gemeenplaats die hij zo maar voor het oprapen had! Zijn wij daar intussen wel helemaal zeker van? Is Willem wel een man voor ‘zo maar’ vrome gemeenplaatsen, voor gemeenplaatsen überhaupt? Kan die vrome regel 10 wellicht nog iets met ‘die vite’ van regel 7 te maken hebben? De eerste 10 regels van Willems gedicht brengen ons toch wel in spanning, maar het is een heel andere spanning dan de franse dichter met zijn proloog zo vakkundig had weten te wekken. Wij zijn in spanning omdat wij eenvoudig niet weten wat wij van Willem en zijn ‘aventure’ en zijn ‘vite’ denken moeten.

Maar Willem is met een proloog van 10 regels nog niet klaar, er volgen er nog 30, helemaal ‘vrij’ gedicht. Misschien geven die nog wat opheldering. De dichter gaat in die volgende 30 regels voort met aandacht voor zichzelf te vragen, nog uitdrukkelijker dan in de eerste 10. Hij spreekt zelfs verder in de eerste persoon. Die overgang is niet zo vreemd, want de aanvankelijk gebruikte derde persoon was bepaald door het ‘Willem’ van de eerste regel, en dat ‘Willem’ was weer op-

geroepen door het ‘Perroz’ van de eerste regel van het ‘voorbeeld’. Nu het ‘voorbeeld’ tijdelijk is losgelaten, kan Willem vrijuit als ‘ic’ gaan spreken. Hij zegt nu wat hij van zichzelf uit te zeggen heeft, onverhuld, hij kán dit tenminste doen. Wij spitsen de oren. Hij heeft het verder al maar over zijn gedicht, dit gedicht, ‘dese aventure van Reinaerde’ (r. 31). Hij geeft er zich rekenschap van hoe de lezers op dit gedicht zullen reageren, met name de sléchte lezers. Waarom vraagt Willem zich dat af? Wat hebben wij daarmee te maken? Wij zijn toch góede lezers? Of dient deze afwijzing van de sléchte lezers toch tot onze oriëntatie, spelen zij soms een rol in het volgende verhaal en wil de dichter ons daarop voorbereiden? Geen onzinnige veronderstelling, want Willem ‘imiteert’ een proloog die tot oriëntatie van de lezers diende en waarin de hoofdrolspelers van het verhaal aan die lezers werden voorgesteld. Zullen wij, goede lezers, dus misschien straks de sléchte lezers als díeren tegenkomen? In de proloog wordt in elk geval één dier genoemd, de raaf: ‘Te vele slachten si’ - de sléchte lezers - ‘den raven / Die emmer es al even malsch’ (r. 18/9). De raaf, dat is de doodsvogel, Tiecelijn, die wij straks, in r. 1866, onder de beschuldigers van Reinaert zullen vinden. Dat is ‘eigen vinding’ van Willem, de franse dichter noemt op de corresponderende plaats - *Renart* 1341/8 - de raaf helemaal niet. Tiecelijn is niet enkel maar figurant, hij keert zich in Willems verhaal ook ‘sprekend’ tégen Reinaert, hij constateert na diens begenadiging immers met groot leedwezen: ‘Reinaert es meester bottelgier / Int hof ende moghende utermaten. / De coninc heeftene quite ghelaten / Van alle sine mesdaden’ (r. 2830/3). Tiecelijn, de raaf, is een van die dieren die Reinaert met zijn ‘scone tale’ als een misdadiger beschouwden, die hem óm die ‘scone tale’ aan de galg wilden brengen. En nu zegt Willem in zijn ‘nadere proloog’ van zijn sléchte lezers - die zijn gedicht ongetwijfeld niet ‘onbescaven’ zullen laten en hem, dichter, veroordelen - dat zij ‘te vele’ op die raaf líjken. Nee, Willem zegt hiermee niet: ‘het verhaal dat ik u ga vertellen, dese aventure van Reinaerde, gaat over mijzelf, ík ben Reinaert’. Maar wel, stellen wij vast, vraagt hij op een opvallende plaats - een plaats waar wij oriëntatie kunnen verwachten

inzake het volgende verhaal - onze aandacht voor het feit dat er een heleboel mensen - ‘dorpers ende doren’ - tégen hem gekant zijn en hem in feite niet willen laten ‘leven’.

Met alleen nog maar de proloog voor ogen kunnen wij niet verder komen dan een vaag vermoeden aangaande Willems dichterlijke bedoelingen. Maar wij mogen wel als zeker aannemen dat hij ons, zij het in verhulde vorm, bepaalde inlichtingen heeft willen verstrekken. Dit mogen wij vooral doen op grond van de regels waarin hij zich rechtstreeks tot ons, lezers, richt, r. 39/40: ‘Dit verstaet in goeden sinne. / Nu hoort hoe ic hier beghinne’ (r. 39 is weer geciteerd naar hs. *F*). Hieruit blijkt dat Willem, evenals de dichter van de *Renart*, in zijn proloog wel degelijk rekening heeft willen houden met zijn lezers, dat hij ze voor zich heeft gezien. Hij waarschuwt ze namelijk dat ze zijn verhaal ‘in goeden sinne’ - d.w.z. overeenkomstig zijn dichterlijke bedoeling - moeten verstaan. De raadselachtigheid van zijn proloog is dichterlijk-functioneel. De dichter kondigt ermee aan dat zijn *Reinaert* niet zo-maar-een-verhaal zal zijn, amusant en zonder geheimen, als de *Renart* was, dat zijn gedicht niet zo maar begrepen kan worden vanuit de andere, bekende Reinaert-verhalen, als dat van Arnout, maar dat het een verborgen zin heeft die de lezers al lezende moeten trachten te ontraadselen. Zij zullen dat kunnen wanneer zij, als de dame die hem ‘bat’ om ‘dese aventure van Reinaerde’ te ‘maken’, ‘haren sin daer toe keeren datsi *leven hoofschelike*’. Alle zakelijke informatie die de dichter van de *Renart* in zijn proloog eenmaal aan zijn lezers had verstrekt, is door Willem in zijn ‘imitatio-proloog’ weggewerkt. Voor het rechte verstaan van zíjn *Reinaert* was die informatie blijkbaar volkomen irrelevant. Hij heeft de franse proloog imiterenderwijs aangeduid, maar er zich tegelijk tegen afgezet. In het slot van zijn eigen, uitgebreide proloog heeft hij zijn lezers echter een hanteerbare sleutel willen aanreiken tot ontsluiting van zijn gedicht: ‘leven hoofschelike’. En misschien ook al in het allereerste begin, met de verwijzing naar zijn *Madoc*. Maar het gedicht over Madoc is voor ons helaas geen bekend punt meer vanwaaruit wij het onbekende, ‘dese aventure van Reinaerde’, zouden kunnen benaderen.

III

Fase I omvat in de *Renart* 442 regels, in de *Reinaert* 422. Ziet men deze twee getallen naast elkaar, dan zou men haast kunnen denken dat Willem aanvankelijk niets dan een - iets inkortende - vertaling van zijn franse voorbeeld heeft willen leveren. Wist hij, toen hij aan zijn vlaamse gedicht begon, al meteen dat het meer dan tweemaal zo groot als dat 'voorbeeld' zou worden? Wie zal het zeggen? In elk geval heeft hij er geen behoefte aan gevoeld om de 'voorbereiding tot het proces' in zijn gedicht uitvoeriger te behandelen dan de franse dichter had gedaan. In fase II, de 'eerste indaging', blijkt een dergelijke behoefte al wel. Die is in het frans namelijk maar 286 regels groot en in het vlaams uitgegroeid tot 552, bijna het dubbele. Doordat de fases II tot VI in de *Renart* gemiddeld 247 regels tellen - II, IV en V komen hier 15 tot 39 regels boven, III en VI blijven er 49 tot 53 beneden -, krijgt fase I met zijn 442 regels wel een bijzonder zwaar accent. Meer dan een kwart van het verhaal wordt besteed aan de 'voorbereiding tot het proces'. Dit verbaast ons ook eigenlijk niets na de uitvoerige vermelding van 'la grant fornicacion que Renart fist' in de proloog. Fase I gaat hier voor een belangrijk gedeelte over, van het ogenblik af dat Isangrin in r. 29 het woord neemt om zijn aanklacht uit te spreken tot het ogenblik dat Chantecler en Pinte het toneel betreden met de door Renart doodgebeten hen Coupee (r. 295). Het geval van de 'fornicacion' wordt door de verzamelde 'heren' van alle kanten bekeken, of liever besproken, want niet minder dan 240 regels van dit eerste gedeelte zijn gesproken tekst. De *Renart* is in het algemeen een 'sprekend' gedicht, 55,45% van de verhaaltekst bestaat uit directe rede. In fase I is dit percentage directe rede echter 70,58 en in fase Ia - het gedeelte tot aan de intrede van de kippenfamilie - zelfs 81,63. Na Isangrins aanklacht voelt de koning er niet veel voor om het tot een formeel proces te laten komen, het sop is de kool niet waard. Bruns, de beer, en Bruianz, de stier, stellen zich op aan de kant van de wolf, maar Grinbert, de das, neemt de liefdesaffaire evenmin ernstig als de koning zelf en nodigt de overspelige Hersant uit om ook haar zegje erover te zeggen. Dan mengt Bernarz, de ezel, zich nog in

de discussie, Grinbert verdedigt Renart weer, ‘li conciles’ wil toch wel dat de vos gedaagd zal worden, maar Nobles antwoordt: ‘Vos avez tort, qui Renart volez forsjugier’ (r. 244/5). Isangrin probeert het nóg eens en dan zegt de koning ronduit dat het nu maar eens uit moet zijn met dat geruzie. Isangrin zit beschaamd neer met de staart tussen de benen, de komische hoorndrager. Fase Ia leidt dus tot de conclusie: er zal géén proces komen. Maar dan komt de omslag. De rouwdragende kippenfamilie - met Pinte als de aandoenlijke ‘spreekster’, aanklaagster, r. 317/51 - wekt 's konings medelijden, én zijn woede tegenover de moordenaar. Coarz, de haas, schrikt zo van die woedeuitbarsting dat hij er de koorts van krijgt. Renart zal ter verantwoording worden geroepen en zo zal Isangrin dan toch nog aan zijn genoegdoening komen. Er volgt een humoristisch vertelde begrafenisscene, - Tardis, de *slak*, heeft een belangrijke functie in de uitvaartdienst! - en Brun wordt er tenslotte mee belast om de boosdoener in te dagen. Het is duidelijk dat de dichter er in alles maar vrolijk op los parodieert en persifleert. Hij schrijft een verhaal van ridders met dierenmaskers voor en betrekt onbeschroomd ook kerkelijke zaken in zijn spot.

Leggen wij naast dit ‘voorbeeld’ fase I van de *Reinaert*, dan valt het ons op dat ook hierin weliswaar een duidelijke caesuur ligt bij de intrede van Cantecleer en de zijnen, maar dat Ia in feite nauwelijks handelt over het overspel van vos en wolvin. Dat eerste gedeelte is ook relatief korter dan in het frans, 241 van de 422 regels. Misschien kunnen we nog beter zeggen dat het tweede gedeelte, de Cantecleerscene - want niet Pinte maar Cantecleer treedt als ‘spreker’ en aanklager op, r. 312/418 - relatief langer is. Voor Willem speelt het overspel-motief bij het proces klaarblijkelijk geen rol. Het gaat om heel andere dingen. Om welke? Dat wordt nog niet zo meteen duidelijk. Willems fase I is net zo raadselachtig als zijn proloog. Wij moeten naar sleutels zoeken om deze cryptische verbeelding te ontsluiten, sleutelwoorden, sleutelmotieven. De *Reinaert* heeft intussen wel met de *Renart* gemeen dat het een ‘sprekend’ gedicht is, in nog sterkere mate zelfs, want 65,31% van de verhaaltekst bestaat uit directe rede.

In fase I is dat percentage 76,54, in Ia 85,04. Wat dat betreft is er geen verschil van opzet tussen het franse en het vlaamse gedicht. Het overspel-motief moet het in I, vlaams, echter met niet meer dan 50 regels doen: r. 61 tot 97, de 'claghe' van 'Isingrijn ende sine maghe', en r. 230 tot 242, het zeer beknopt gehouden weerwoord van Grimbeert, nadat deze in de voorafgaande 52 regels eerst allerlei tegenbeschuldigingen heeft geuit. Nobel, de koning, reageert in Ia met geen enkel woord, hij begint pas te spreken in r. 419, ná de lange, kleurige vertelling van Cantecleer. De dieren die in Ia wel spreken - Tibeert en Pancer - gaan ook niet op de aanklacht van Isingrijn in. Hersint zwijgt, Bruun zwijgt, tegenhangers van Bruianz en Bernarz ontbreken in de *Reinaert*, evenals de 'stem' van de vergaderde heren, 'li conciles'. Willems fase Ia is een volkomen nieuwe compositie, 'oorspronkelijke vinding'. Hij heeft zich alleen afgezet tegen het corresponderende gedeelte van het franse gedicht, als in de proloog.

Isingrijn komt uit Willems fase Ia niet als een belachelijke hoorndrager te voorschijn, wel als een verklaarde vijand van Reinaert, een dóódsvijand. Anders dan in het franse gedicht zinspeelt de wolf, zonder ze te noemen, ook nog op ándere dingen die de vos hem zou hebben 'te leede ghedaen'. Daar heeft het grootste gedeelte van Grimbeerts antwoord dan ook betrekking op. Diens verdediging is een regelrechte aanval: niet de wolf heeft van de vos te lijden gehad, maar omgekeerd. Na de aanklacht van Isingrijn brengt Willem wel even een lichter accent in het verhaal door het hondje Cortois op te voeren, de enige echte schertsfiguur, die meteen, door de káter Tibeert, op zijn plaats wordt gezet. Maar het geval van het hondje dient de dichter meteen - en in de eerste plaats - als overgang tot een stukje regelrechte Reinaert-presentatie: de mishandeling van de 'slechte leerling' Cuwaert. De vlaamse Cuwaert is niet als de franse Coarz enkel maar een bibberende clown, nee, wat de vos hem aandeed was niet om mee te spotten: hij was bijna dóód geweest, serieus, vertelt ooggetuige Pancer. In dat verhaal dat Pancer over de arme Cuwaert doet verschijnt Reinaert voor ons als een dubieus soort geestelijke, althans clericus, die de haas 'ghelovede te leerne sinen crede / Ende soudene

maken capelaen' (r. 140/1). In Grimbeerts daaropvolgende verdediging wordt dat geestelijke portret verder gecompleteerd tot dat van een 'heremite ofte clusenare' (r. 264), een 'heilig' man dus. We denken onwillekeurig even terug aan die 'vite' uit de proloog. En tenslotte, in Cantecleers vertelling - maar dan zijn we al in Ib - verschijnt Reinaert zowaar 'sprekend' ten tonele in al de schijn-heiligheid van zijn heremietenrol. Het franse gedicht weet daar natuurlijk niets van. De franse dichter doet in zijn hele fase I trouwens geen enkele poging om ons zijn vos concreet voor te stellen. De introductie van zijn hoofdrolspeler bewaart hij voor zijn fase II. Willem besteedt daarentegen juist een aanzienlijk deel van zijn fase I aan de evocatie van zijn Reinaertgestalte. Hij laat ons de nog afwezige hoofdfiguur zien in de spiegel der getuigenissen. 'Voorbereiding tot het proces' is eigenlijk wel een zeer aanvechtbare karakteristiek voor deze fase van het vlaamse gedicht. Juister zou wellicht zijn: 'indirecte introductie van Reinaert'. En die 'indirecte introductie' is helemaal geen amusante aangelegenheid, maar een grimmige confrontatie.

Oppervlakkig bezien lijkt Willem in zijn fase Ib dichter bij zijn franse 'voorbeeld' te zijn gebleven dan in Ia. Hij heeft zich immers gehouden aan het schema: binnenkomst van de rouwstoet, verhaal over de wandaad van de vos, verontwaardiging bij de koning, belofte van een eervolle begrafenis, de begrafenis zelf. Bij nadere beschouwing blijken de verschillen tussen de franse en de vlaamse versie niettemin aanzienlijk te zijn. Ik noem enkele punten: Cantecleers verhaal krijgt door zijn grotere lengte en oratorische kwaliteiten een veel zwaarder accent dan dat van Pinte, het wordt bovendien, zoals ik al opmerkte, dienstbaar gemaakt aan de presentatie van Reinaert als 'religieuze persoonlijkheid'; tussen het verhaal van Pinte en 's konings antwoord daarop ligt in het frans een beschrijvend gedeelte van 30 regels, waarin de verontwaardiging van de vorst en zijn hofkring uitvoerig wordt getekend, terwijl in het vlaamse gedicht de koning Cantecleer meteen van antwoord dient en daarmee tegelijk voor het eerst in het verhaal sprekend optreedt; de beschrijving van de begrafenis is bij Willem veel korter en soberder dan in zijn 'voorbeeld': 27 regels

tegen 51! Van een caesuur tussen Ia en Ib kunnen we ook in de *Reinaert* wel spreken, maar van een omslag eigenlijk niet. De koning had in Ia immers niet laten merken dat hij innerlijk op de hand van de vos was, wij zouden integendeel uit allerlei details kunnen opmaken dat de aanklachten wel in zijn kraam te pas kwamen. Ook Cantecleers verhaal, waardoor die eerdere klachten bevestigd worden, is Nobel welkom. Hij behoeft dus niet zo uitbundig zijn verontwaardiging te demonstreren, maar kan onmiddellijk zakelijk antwoorden. Het dossier voor het proces is nu compleet. Ib staat niet tegenóver Ia, maar ligt in het verlengde ervan. Het verhaal van de begrafenis, dat in het franse gedicht vol grollen zit, is in de vlaamse versie haast serieus te noemen. De lezers kunnen er niet om schateren, hoogstens, als zij de zeer verborgen humor doorhebben, glimlachen. Bijzonder interessant is het op te merken dat Willem zich in dit begrafenisverhaal ook expliciet tegen zijn 'voorbeeld' heeft afgezet. De franse dichter had de koning laten zeggen, r. 413/5: 'Sire Bruns, prenez ceste estole, / et vos, sire Bruianz li tors, / reconmandez l'ame dou cors'. En de beer had geantwoord: 'Sire, vostre merci' (r. 421). Daarop krijgen we dan de navolgende schertsvertoning, r. 422/32:

> A tant vont l'estole saisir,
> lui et un autre soulement,
> et li rois son conmendement
> et tuit li autre dou concile
> ont conmenciee l'evangile.
> Sire Tardis li limeçons
> lut par lui seul les .iii.leçons
> et Roonniaus chanta les vers
> et le trait Brichemers li cers
> et Bruns li or dist l'oroison
> que Diex gart l'ame de prison.

Bij Willem corresponderen daarmee de regels 436/47:

Doe hi ghesprac dese woort,
Gheboot hi jonghen ende ouden
Dat si vighelien singhen souden.
Dat hi gheboot was sciere ghedaen.
Doe mochte men hooren ane slaen
Ende beghinnen lude ende hoo
Dat placebo domino
Ende die verse die daer toe hoorden.
Ic seidet u in corten woorden,
Ne ware ooc tware ons te lanc,
Wie daer der sielen vers sanc
Ende wie die sevende lesse las.

De regel die ik cursiveerde is een verwijzing naar het franse ‘voorbeeld’ die een áfwijzing ervan inhoudt: Willem zou best een meer gedetailleerde beschrijving van de begrafenisplechtigheid hebben kunnen geven - het is hem immers door de franse dichter voorgedaan -, maar dit past niet in zijn verhaal. Willem betoont zich op dit punt verrassend terughoudend. Hij schrijft een heel ander gedicht, waarin voor goedkope parodie tot vermaak van de lezers geen plaats is. Dit dwingt ons tot de vraag: wat is voor hem dan wel de ‘zin’ geweest van de Cantecleer-scene? waarom was zijn Reinaert zo ‘gebeten’ op die kippenfamilie? Dit blijft vooralsnog een raadsel. We kunnen alleen enkele details bij elkaar zetten die in het voorbeeld ontbreken: de kippen ‘ghinghen in een scoone paerc, / Dat was *beloken met eenen mure*. / Hier binnen stoet *eens monics scure*, / Daer so vele *honde* toe hoorden, / Die menighen diere *die pelse scoorden*... / Dit *benijdde* die vos Reinaert, / Dat siere *soo vaste woonden binnen*’; ‘Sint quam hi *als een heremite*’; ‘Ic wart blide ende onvervaert... / Ende was soo wel *sonder hoede*, / Dat ic met alle minen broede / Sonder sorghe ghinc *buten mure*’. Het zijn bij Willem dus geen gewone kippen die, als in de *Renart*, aan een gewone boer behoren - ‘Girarz dou Fraite’, r. 326, -, nee, het zijn ‘geestelijke’ kippen, die binnen de veilige beslotenheid van een kloosterlijk ommuurde hof, door felle honden be-

waakt, kakelen en krabben. Pas als Reinaert zich ook ‘geestelijk’ presenteert, laat de fraai-orerende cantor met zijn harem van kakelaarsters de vereiste behoedzaamheid varen, met het noodlottige gevolg dat de vos het ene slachtoffer na het andere kan maken. Dit is allemaal geheel ‘eigen vinding’ van Willem. Wat bedoelde hij met deze wijziging in de voorstelling? Zag hij in zijn Coppe, ‘die so wale conde scraven’, misschien een schrijvend nonnetje dat traditioneel, in de beslotenheid van de gewijde hoenderhof, zo aardig ‘krabbelen’ kon, tot die verleider, die valse heremiet Reinaert, haar op een kwade dag te pakken kreeg en haar ‘doodbeet’? Het blijft vragen, vragen, ‘raden naar een bedoeling’.

Ik heb gesuggereerd dat de Nobel van de *Reinaert*, in tegenstelling tot de Noble van de *Renart*, van het begin van het verhaal af tégen de vos is geweest en dat de in Ia ingebrachte aanklachten hem zeer wel van pas kwamen. Dit moet ik nog waarmaken en ik wil dat weer doen aan de hand van een aantal details die in het voorbeeld ontbreken. Waarom belegt Nobel zijn hofdag? De franse dichter geeft geen motief. Hij zegt nuchter en zakelijk dat ‘messires Noble le lyon / toutes les baisstes fist venir / en son palais por cort tenir’ (r. 16/8). Bij Willem vinden we wel iets dat een motivering zou kunnen zijn: ‘Nobel die coninc hadde ghedaen / Sijn hof crayieren over al, / Dat hi *waende*, hadde hijs *gheval*, / Houden *te wel grooten love*’ (r. 44/7). Dat kan een gemeenplaats zijn die ‘niets’ betekent. Nemen we de woorden echter voor wat ze ‘zeggen’, dan moeten we als lezers vragen: zál de koning ‘gheval’ hebben? zál hij bereiken wat hij zich heeft voorgesteld, zál hij met zijn ‘hof’ eer inleggen? Reinaert, als enige, verschijnt niet ‘tes coninx hove’, want ‘hi hadde *te hove* soo vele *mesdaen* / Dat hire niet en dorste gaen’ (r. 51/2). ‘Te hove’ kán betekenen: ‘bij de koning’. We voelen al een vermoeden opkomen dat de koning Reinaert niet welgezind is. Het koninklijke hof representeert ‘dat lecht’ en Reinaert, de boosdoener, de duisternis: ‘Die quaet doet die *scuwet dat lecht*, / Dat seit die lettere over recht. / Also dede Reinaert dat hof, / Daer hi in hadde cranken lof’ (r. 53/6). Het ‘hof’ en ‘die lettere’, de bijbel, worden in één adem genoemd. Dit kan erop wijzen dat dit

‘hof’ niet zo maar een hof is, maar een ‘hof-met-de-bijbel’. De koning zal, áls hij ‘gheval’ heeft, met de bijbel in de hand ‘dat lecht’ doen triomferen over de duisternis. In r. 108/11 horen we Tibeert zeggen - hij is eigenlijk geen vriend van Reinaert, maar als dat snerthondje Cortois ook al begint te zeuren, moet de káter Tibeert wel protesteren -: ‘heere coninc, / Dor dat *ghi* Reinaerde sijt *onhout*, / So en es hier niemen, jonc no out, / Hi ne hebbe te wroughene jeghen u’. Omdat u, koning, Reinaert onwelgezind bent, durven ze nu allemaal wel, zelfs dat miserabele juffershondje! We worden bevestigd in ons vermoeden dat de koning zijn hofdag, zijn gerichtsdag, met geen andere bedoeling heeft belegd dan om Reinaert te liquideren, ‘te wel grooten love’, tot eer van het ‘hof’ en tot eer van God. Pancer merkt in r. 130vgg. tegenover Tibeert op dat de koning wel alle reden heeft om Reinaert onwelgezind te zijn, want die vos ‘heeft ooc niemene soo lief, / *No den coninc minen heere*, / Hi ne wilde dat hi *lijf ende eere / Verlore*, mochte hire an winnen / Een vet morseel van eere hinnen’. De dichter kondigt hiermee al de Cantecleer-scene aan, waaruit Reinaerts schending van de koningsvrede - en dus van 's konings ‘eere’ - zal blijken. Is ‘lijf ende eere’ enkel maar een retorische versterking van ‘eere’, of moeten we uit Pancers mededeling verstaan dat Reinaert ook het léven van de koning wel eens zou kunnen bedreigen? In ieder geval heeft de boosdoener wel het léven van het vrome haasje Cuwaert bedreigd, toen hij hem ‘ghelovede te leerne sinen crede’: ‘Ende hadde Cuwaerde *bi der kele* / Ende soude hem *tlijf* hebben *ghenomen*, / Ware ic hem niet te hulpen comen’ (r. 156/8). Pancer spoort de koning aan het aan Reinaert te wreken dat zijn ‘verde dus es te broken’ (r. 163/7). Waaruit die koninklijke wraak zal moeten bestaan, kunnen we opmaken uit Isingrijns bijval, r. 170/1: ‘Ware Reinaert *doot*, het ware *ons goet*, / Also behoude mi God mijn *leven*’. Na ‘lettere’ en ‘crede’ valt nu ook het woord ‘God’. Niet voor het eerst, want in r. 10 van zijn proloog had de dichter, Willem, God ook al om zijn bijstand gevraagd (bij het schrijven van zijn gedicht). Nu echter verwijst één van de ‘hovelingen’ naar God in verband met het behoud van zijn ‘leven’. Voor het eerst worden hier uitdrukkelijk dood

en leven tegenover elkaar gesteld: Reinaerts dóód betekent voor de andere dieren het léven, en omgekeerd. In de volgende regels maakt Isingrijn dan ook nog een bedekte toespeling op de schande die de kóning te wachten zou hebben van een niet tijdig gedode Reinaert: ‘wert hem dit vergheven, / Hi sal noch *hoonen* binnen derre maent / *Sulken dies niet ne bewaent*’ (r. 172/4). Het is een eerste aankondiging van wat er in de fases V en VI inderdaad zal gebeuren.

Dan komt er eindelijk serieus tegenspel. In r. 58 is al aangekondigd dat de das, als enige van de ‘hovelingen’, niet ‘hadde te claghene over Reinaerde’, en in r. 175 springt hij inderdaad op om hem te verdedigen. Hij voelt zich niet door de vos bedreigd en is een even welwillend als scherpzinnig advocaat. Grimbeert zou wel eens willen weten wie het meest de doodstraf heeft verdiend, zijn aangeklaagde ‘oom’ danwel aanklager Isingrijn: ‘Ic wilde hi *hinghe an eenen boom / Bi siere kele*... / Die meest andren heeft mesdaen / Van minen oom ende van u’ (r. 182/7). De das verwijt de koning - die het spreken al maar aan zijn handlangers overlaat en zelf nog steeds ondoorgrondelijk zwijgt - ronduit partijdigheid. Dat had Tibeert ook al gedaan, maar Grimbeert gaat verder: ‘Ware mijn oom alse *wel te hove* / Ende hi stonde *in des coninx love*, / Heere Isingrijn, als ghi doet, / En soude den coninc niet dinken goet / Ende ghi ne blevets heden onbegrepen / Dat ghi mijns ooms vel hebt ghenepen / Soo dicke met uwen scerpen tanden’ (r. 189/95). Grimbeert stelt dus tegenover de beschuldiging een tegenbeschuldiging: het is Reinaerts léven dat bedreigd wordt, door Isingrijn! Dan, om zijn verdediging af te ronden, tekent Grimbeert zijn ‘oom’ ook nog als een echte vrome - zoals aan dit ‘hof’ blijkbaar gewaardeerd wordt -, ‘een gherecht man’ (r. 259), een ‘heremite ofte clusenare’ (r. 264) die boete doet ‘over sine sonden’ (r. 277).

Grimbeert vergist zich intussen wel zeer met zijn ‘positieve’ interpretatie van de Reinaert-figuur, hij wordt door de feiten in het ongelijk gesteld. Want na deze expositie, met al zijn toespelingen op leven en dood waarvan het franse voorbeeld niets weet, maakt, áls in de *Renart*, de tastbare, onweerlegbare dood zijn entree op het toneel. Als Cantecleer zijn droevig verhaal ten einde heeft verteld en daarbij

Reinaert, valselijk sprekend als ‘vrome’, opgevoerd, acht de koning eindelijk het ogenblik gekomen om te zeggen wat hij ook al wel meteen in het begin had kunnen zeggen - maar daar was hij te intelligent voor, hij houdt zich aan de spelregels van de rechtspraak -: ‘*Levic* een jaer, het sal hem scinen!’ (r. 422). Het léven van de koning zal de dóód voor de vos zijn! De op het toneel verschenen dood, de vermoorde Coppe, wordt ingepakt in dierbare woorden - we worden bevestigd in ons vermoeden dat het ‘hof’ écht ‘vroom’ is - en vervolgens plechtig ter aarde besteld. Het zal dood om dood zijn, keel om keel, Reinaert zal hángen. Wij merken het detail op dat de vos de kip ‘bi den *croppe* / Hoovet ende *hals* af ghebeten’ had (r. 284/5). In het frans had hij haar ‘la *cuise* fraite et la detre *ele* dou cors traite’ (r. 309/10). De koning en de andere hoge heren zullen zich beraden hoe zij ‘alre best *ghewreken* / An Reinaerde *dese moort*’ (r. 434/5). Naar deze regels is de hele fase I toe geschreven. De *Reinaert* is van het eerste begin af een gedicht-op-leven-en-dood en ondanks de lichtvoetigheid van zijn verhaaltrant dódelijk ernstig. De koning, die Reinaert dóód wil hebben, is van het eerste begin zijn grote tegenspeler. Reinaert zal zijn ‘leven’ niet anders kunnen redden dan door de koning te ‘doden’. Dat is Willems ‘oorspronkelijke vinding’.

IV

In fase II krijgen we de held van het verhaal eindelijk persoonlijk te zien en te horen. Dat ‘eindelijk’ slaat vooral op de versie die de *Renart* aanbiedt, want als *Reinaert*-lezers hebben we aan het eind van fase I al wel een tamelijk duidelijke voorstelling van de vos gekregen. Cantecleer heeft daar ook al een nummertje echt-reinaerdiaans spreken ten gehore gebracht en Cantecleer is een goed acteur. Maar het beeld dat we gekregen hebben moet misschien nog gecorrigeerd, en in elk geval gecompleteerd worden. Als de beer door de koning wordt uitgezonden om de vos voor het gerecht te dagen, zijn we in de *Reinaert* niet minder benieuwd naar de directe ontmoeting dan in de *Renaert*. Fase II is overigens niet de meest ‘sprekende’ van het verhaal. In de *Renart* bestaat maar 41,61% van de tekst uit directe rede, in de *Rei*-

naert zelfs maar 31,88%. Om te kunnen beoordelen wat deze percentages 'dichterlijk' betekenen moet men die van de andere fases ernaast zien. De *Renart* biedt de volgende reeks: I 70,58%, II *41,61*%, III 46,46%, IV 67,13%, V 62,21%, VI *24,74*%. Fase II heeft hierin dus het op één na laagste percentage 'gesproken tekst', maar er is geen bijzonder groot verschil tussen de fases II en III. In de *Reinaert* ziet de reeks er als volgt uit: I 76,54%, II *31,88*%, III 54,34%, IV 82,46%, V 80,58%, VI 57,89%. Hierin heeft fase II dus verreweg het laagste percentage en is dat van III, het op één na laagste, nog bijna één-endriekwartmaal zo hoog. In beide gedichten is, afgezien van fase I, de vos steeds de belangrijkste spreker. Meestal spreekt de vlaamse vos absoluut en relatief aanzienlijk meer dan de franse, maar in II spreekt hij weliswaar absoluut meer - 109 regels tegenover 83 - maar relatief aanzienlijk minder - 19,74% tegenover 29,02%. Dit moet ons te meer opvallen omdat de beer, de belangrijkste 'tegenspreker' van de vos in fase II, in de vlaamse versie nog iets boven zijn franse percentage uitkomt: 8,15 tegenover 7,69. We kunnen niet anders concluderen dan dat Willem in zijn gedicht welbewust een andere 'economie der directe rede' heeft toegepast dan hij in zijn franse voorbeeld vond. Hij heeft zijn hoofdfiguur, de specialist der 'scone tale', die met woorden zijn tegenstanders overwint, ja 'doodt', in fase II nog niet meteen in zijn volle kracht-van-spreken willen tonen. Deze fase is voor hem geen hoogtepunt van de handeling, maar niet meer dan een eerste aanloop. De dichter houdt ons als lezers in spanning, er moet nog meer komen. Onze voorstelling van de vos, ofschoon aan het eind van de eerste *Reinaert*-fase al genuanceerder dan aan het eind van de eerste *Renart*-fase, wordt in het verdere verloop van het vlaamse verhaal toch pas veel geleidelijker aan gecompleteerd. Wanneer zullen we Reinaert werkelijk ten diepste kennen? Stellig pas na het einde van het verhaal, wanneer we erover na gaan denken. Reinaert is namelijk geen kluchtspeltype, als de franse Renart, maar een dramatische persoonlijkheid. De raadselachtigheid van Willems proloog is functioneel.

Maar volgen we eerst de opbouw van het verhaal in fase II van de

Renart. De koning stuurt Brun er op uit. Hij waarschuwt hem niet, integendeel: ‘vos n'averez de lui regart’ (r. 461). Dat is ook wel logisch, want Brun had in fase I, r. 76/8, al eigener beweging aangeboden om Renart uit Malpertuis op te halen en naar het koninklijke paleis te brengen. Hij is zich van zijn kracht bewust en de koning van zijn kant is overtuigd van het gezag waarmee de sterke Brun zal weten op te treden. We volgen de beer niet op zijn tocht naar het vossekasteel. De dichter zegt enkel maar: ‘Bruns ne cesse ne se repose’ (r. 467). Hij amuseert, terwijl hij Brun aan de wandel laat zijn, zijn lezers met een zot verhaal van wat er intussen bij het achtergebleven gezelschap voorvalt: ‘messires Couarz li lievres’, die clown die zo maar de koorts kreeg toen de koning zo verschrikkelijk zuchtte, wordt op wonderbaarlijke wijze genezen op het graf van de ‘martelares’ Coupee (r. 468/78), en daarmee komt Renarts zaak er niet beter voor te staan; Isangrin, de toch al belachelijke, maakt zich nog wat belachelijker door zich op datzelfde graf zogenaamd van oorpijn te laten genezen; er is niemand die in die reprise van het ‘mirakel’ geloven kan. Het is een wel zeer onserieuze kluchtspelsituatie. We schakelen inmiddels over naar Maupertuis, waar de zelfverzekerde Brun is aangekomen. Kluchtig vertelt de dichter dat de beer met zijn logge lichaam natuurlijk niet naar binnen kon gaan: ‘Por ce que il fu gros par cors, / ce poise lui, remet dehors; / trait soi devers la barbacane’ (r. 497/9). Hij doet van buiten naar binnen zijn boodschap en Renart, die ‘bien l'a reconneü au cors’, gaat erover nadenken ‘comment le puisse conchïer’ (r. 513/8). Veel tijd heeft de vos daar blijkbaar niet voor nodig, hij is bepaald een vlotte improvisator in het ‘conchïer’. Tussen Bruns vierregelig ‘bevel’ om naar buiten te komen en Renarts antwoord van niet minder dan 38 regels - bedoeld als zijn ‘sprekende’ zelfintroductie voor ons, lezers - liggen maar 6 regels verhaaltekst. Die 38 regels moet ik in hun geheel citeren want de dichter, de kleine speelman, gebruikt ze meteen om zichzelf voor de lezers te ‘plaatsen’. Hij, de rondtrekkende ‘spreker’ van hoofse en boertige verhalen, reizend van markt tot markt, van kasteel tot kasteel, van hof tot hof, projecteert zijn eigen ervaringen in het antwoord van de vos. Hij weet van ‘ont-

vangsten ten hove', hij kent het verschil dat daar gemaakt wordt tussen de 'grote heren' en de 'kleine luiden'. Voor de 'riche home' staat een bediende klaar om hem te helpen bij het handenwassen, voor hem een welvoorziene tafel met een keur van gerechten. Maar de 'povres hom' moet maar bij de knechten gaan zitten, ergens in een hoek, en uit het vuistje eten en nog oppassen dat de honden hem niet zijn stukje brood afpakken. Eén gerecht, twee keer drinken, van het allerminste soort. Ja, hun afgekloven botten, die gooien ze hem waarachtig nog toe! Dat kan onze speelman zijn Renart allemaal wel eens laten zeggen, dieren kun je álles laten zeggen, het zijn toch maar dieren. Althans in deze passage van fase II heeft de franse dichter zich met de hoofdfiguur van zijn verhaal geïdentificeerd. Hij maakt Renart, die óók een 'man van het woord', óók een geestige improvisator is, tot zijn spreekbuis:

> Bruns, fait Renart, biax douz amis,
> com an grant poine vos a mis
> qui ça jus vos fist desvoier!
> Je m'en devoie a cort aler,
> mais qu'eüsse mangié ainçois
> d'un merveilleus mangier françois.
> Sire Bruns, mais vos ne savez,
> l'en dit a cort: 'Sire, lavez'
> au riche home, quant il i vient.
> Gariz est qui ses manches tient:
> de premier dou buef a l'egrés
> aprés vienent li autre mes,
> quant li sires en viaut avoir.
> Mes povres hom qui n'a avoir
> fu faiz de la merde au deauble:
> ne siet a feu, ne siet a table,
> einz menjue sus son giron.
> Li chien li vienent en viron
> qui li tolent le pain des mains.

De .ii. foiz boivre, c'est dou mains;
por nient se regarderoit
qui plus de .ii. foiz beveroit.
Les os vos ruent li garçon,
qui sont plus fel que hermeçon.
Chascun tient son pain en son poing,
que tot sont feru en un coing
et li senechal et li queu;
en tel chose ont li seignor preu
dont li sergant ont a planté:
tuit fuissent il ars en un ré!
La char reponent et les pains
qu'il envoient a lor putains.
Por tel afaire com vos di,
biax tres douz sire, puis midi
ai ge toz mes maus aünez,
dont je me sui desgeünez,
et si ai mengi .vi. danrees
de novel miel en bonnes rees. (r. 519/56)

Je had me niet hoeven ophalen, zegt Renart, ik zou uit mezelf wel gekomen zijn, maar ik moest me thuis eerst goed zat eten, omdat ik wist dat ik daarginds, bij jullie aan het hof, toch maar honger zou moeten lijden. En wat hèb ik gegeten, denk je? Daarmee komt de dichter dan op het woord dat de handeling van fase II zal bepalen: ‘miel’! Bruns is meteen verleid. Er wordt een pact gesloten tussen de kleine en de grote man en samen gaan ze naar de eik waar Lanfroi zijn wiggen in heeft geslagen. De beer wordt klemgezet, Lanfroi en zijn mededorpelingen komen aangesneld met allerlei wapens, maar Bruns weet zich nog los te rukken en met grote moeite te ontkomen. Op de terugweg langs Maupertuis krijgt de beer met zijn bebloede kop de spot van de vos te incasseren, maar hij kan niets terugzeggen. Aan het hof teruggekomen is zijn enige verslag: ‘issi m'a bailli Renart con vos poez veoir’ (r. 734/5), en dan valt hij er bij neer. Het is van Renart een ge-

slaagde practical joke geweest, waarmee hij heeft gedemonstreerd dat hij dat hele hof aan zijn laars lapt, maar uit niets blijkt dat hij de zendbode van de koning heeft willen dóden.

Wat heeft Willem van deze 'stof' gemaakt? Hij begint met zijn koning, de intelligente, die Reinaert wel ként en níet onderschat, Bruun uitdrukkelijk te laten waarschuwen: 'Mach hi, hi sal u bedrieghen / *Met valschen woorden ende met scoonen*. / Mach hi, *bi Gode*, hi sal u hoonen' (r. 484/6). De koning vat de zaak ernstig op. Het gaat dan ook om een zaak-op-leven-en-dood. Bruun slaat de waarschuwing echter in de wind. Hij is dom en krijgt van de dichter de gelegenheid om dat 6 regels lang te demonstreren: 'So moete mi *God* vermaledijen, / Of mi Reinaert soo sal hoonen / Inne saelt hem weder loonen' (r. 488/90). Dat is zijn eerste 'sprekende' optreden in het verhaal. De zelfvervloeking zal op korte termijn aan hem vervuld worden. Bruun duikt het donker in (r. 500). De tocht van Bruun naar Maupertuus wordt door Willem zorgvuldig opgebouwd. De aandacht van de lezer wordt niet afgeleid door niet terzake doende grapjes over dubieuze mirakelen op graven van dubieuze martelaressen, maar in het optrekken van Bruun wordt de 'afstand' voelbaar gemaakt die er bestaat tussen de wereld van het 'hof' en de wereld van de vos. Reinaert heeft zich teruggetrokken in 'die beste van sinen borghen', waar hij inkeert 'alse hi in sorghen ofte in noode was bevaen' (r. 513/5). De vos neemt de situatie, de confrontatie met het 'hof', kennelijk niet minder ernstig dan de koning. Bij Maupertuus aangekomen gaat Bruun 'voor die barbecane sitten *over sinen staert*' (r. 520/1). Dat is wel even een humoristisch detail. Ofschoon Bruun natuurlijk, als alle 'dieren' in het 'dierepos', een mens voorstelt, spéélt de dichter hier dat hij een échte 'beer' is. De aanspraak die deze beer dan ten beste geeft is veel langer dan in het franse voorbeeld - 10 regels tegenover 4 - en ook veel onheilspellender: de koning 'hevet ghesworen *bi sinen Gode*: / Ne comdi niet ten ghedinghe... / Hi doet u *rooven van den levene*' (r. 524/8). Reinaert wéét dat uiteraard, hij weet ook dat hem hetzelfde lot zal treffen als hij wél 'ten ghedinghe comt'. Hij verschijnt hier voor het eerst in het verhaal rechtstreeks in ons gezichtsveld. We leren hem

echter niet meteen kennen in de kracht van zijn spréken, maar in de volheid van zijn léven, in zijn zwijgen én in zijn nadenken, r. 532/44:

> Dit verhoorde al nu Reinaert,
> Die voren in sine poorte lach,
> *Daer hi vele te ligghene plach*
> *Dor waremhede van der sonnen*.
> Bi der *tale* die Bruun heeft begonnen
> Bekendene al te hant Reinaert
> Ende tart bet *te dale waert*
> *In sine donkerste haghedochte*.
> *Menichfout was sijn ghedochte*,
> Hoe hi vonde sulken raet,
> Daer hi Bruun, den fellen vraet,
> Te scerne mede mochte driven
> Ende *selve bi siere eere bliven*.

Hij heeft het goed in zijn verborgen paradijs, deze Reinaert, hij ligt lekker van de zon te genieten. En die Bruun, die hij ongezien herkent aan zijn ‘tale’ - zijn ‘spraak’ maakt hem openbaar! - is een bedreiging voor zijn zaligheid. Hij moet zich dat plompe ‘beest’ van het lijf zien te houden! Daartoe keert hij, úit de zon, ín tot zijn donker hol, voor hemzelf een geboorteplaats van leven - want in dat donker wordt de ‘ghedochte menichfout’ en ‘vint’ hij ‘raet’ -, voor zijn tegenstander, die hem de dood heeft aangekondigd, een broedplaats des doods. Want Reinaert, al is in de geciteerde passage dan ook, in overeenstemming met het franse voorbeeld, enkel nog maar sprake van ‘te scerne driven’, wil Bruun werkelijk doden, láten doden, hij wil hem laten doodgaan aan zijn eigen domheid. Dat blijkt expliciet pas veel verderop, in r. 896 tot 906, wanneer de vos, na de ingeklemde beer eerst aan zijn lot en aan de dorpers te hebben overgelaten, terugkomt om zijn triomf te genieten:

In *bliscap* harde menichfoude
Was sijn herte doe bevaen.
Hi hopede wel al sonder waen
Dat Lamfreit Brunen hadde *versleghen*
Ende hine int ouver hadde *ghevleghen*.
Hi sprac: Het es nu wel ghevaren:
Die mi te hove meest soude daren
Dien hebbic doot in desen daghe.
Nochtan wanics sonder claghe
Ende sonder wanconst bliven.
Ic mach *te rechte bliscap driven*.

Daar vinden wij de verklaring van het 'selve bi siere eere bliven' uit r. 544. Reinaert had Lamfreit en zijn mededorpers het vuile werk van de terechtstelling willen laten verrichten, terwijl hij, de uitdenker, de 'vinder', vrijuit zou gaan en 'sonder claghe ende sonder wanconst bliven'. Dat is helaas niet gelukt, want die stommelingen hebben de beer nog net laten leven, zij het dan, dat wel, dódelijk belachelijk gemaakt. Maar dat laatste kan de doodsplannen van het 'hof' tegenover de vos enkel maar weer versterken. Reinaert zal aan het einde van fase II nog niet van de koning af zijn, de confrontatie moet worden voortgezet tot het bittere einde, de 'dood' van de koning zelf.

Keren wij echter terug naar het punt waar Reinaert, na lang in het donker te hebben nagedacht, weer in het licht treedt en voor het eerst gaat spreken. In het antwoord dat de vos 'over lanc' aan de beer geeft heeft Willem de 38 regels van zijn franse voorbeeld ingekort tot 26. Hij heeft alleen het begin en het slot bewaard en het middenstuk - de zelfpresentatie van de franse dichter, die tegelijk de motivering van het zatgezeten-zijn behelsde - weggelaten. Willem gooit de motivering van het honingeten over een andere boeg: 'Wi aerme liede, wi moeten eten, / Hadden wijs raet, dat wi noode aten' (r. 564/5). Het gevolg is pijn in de buik. Dat is een zeer opzettelijke wijziging van de voorstelling en wij moeten vragen: waarom heeft Willem die aangebracht? Wilde hij zich níet projecteren in zijn hoofdfiguur? Dat is zeer on-

waarschijnlijk. Wij krijgen juist voortdurend de indruk dat Willem zijn Reinaert ís en zijn gedicht een stuk verbeelde autobiografie. Een passage als die ik citeerde uit de *Renart*, r. 519/56, kan de vlaamse dichter juist op de gedachte hebben gebracht dat het 'dierepos' als literaire vorm bijzonder geschikt was voor een verhulde zelfopenbaring, juist bij het lezen van deze 'dierlijk' ingeklede zelfpresentatie kan de vonk der inspiratie zijn overgesprongen. Waarom wordt die passage dan toch weggelaten? Het antwoord kan m.i. alleen maar dit zijn, dat de dichter Willem, die Madocke makede, nu eenmaal geen kleine speelman wás en dat zíjn Reinaert dus ook wel een andere figuur moest worden dan de improviserende grapjas van de franse dichter. Zíjn Reinaert was een denker in het donker, die eventueel wel de 'arme man' kon spelen maar geen grollige nummertjes weggeven over slechte ontvangsten ten hove. Daar kan dan nog bijkomen dat het in Willems Reinaert-conceptie eenvoudig niet paste om de vos bij zijn eerste optreden het beste zo woordenrijk te laten zijn en dan nog wel tegenover zo'n domme gesprekspartner als de beer. Èn compositorisch èn naar zijn inhoud was het dichterlijke zelfportret uit de *Renart* in de *Reinaert* onbruikbaar.

Terwijl Willem Reinaerts eerste 'sprekende' optreden heeft ingekort, heeft hij het daaropvolgende gesprek tussen beer en vos aanzienlijk uitgebreid en ook dramatischer geregisseerd. Het valt ons op dat Reinaert het gesprek grotendeels vanuit zijn hol voert en pas tegen het einde ervan tevoorschijn komt. Dan is het vonnis in de verbeelding al aan Bruun voltrokken en behoeft Reinaert de beer alleen nog maar naar de strafplaats der werkelijkheid te geleiden, waar de dorpers hem zullen executeren. Aan het begin van het gesprek heeft de dichter Bruun de woorden 'dood' en 'leven' in de mond laten nemen: 'Helpe, dor die *doot*, Reinaert, / Hebdi honich dus onwaert?... / Also langhe als ic *leve*, / Willic u daer omme minnen, / Mach ic des honichs bi u ghewinnen' (r. 573/82). In het frans ontbreekt dit accent, dit woordenspel. In het frans ontbreekt ook, in de scene met de dorpers, de bijzonderheid dat Bruuns beulen het speciaal op zijn háls hebben voorzien en dat zij hem, na de blijkbaar beslissende slag van Lamfreit

('tusschen hals ende hoovet', r. 815), laten liggen 'over doot' (r. 837). Het verhaal van Bruuns uiteindelijke ontsnapping, zwemmend in de rivier, is geheel nieuw door Willem geschreven, evenals de volgende scene, waarin Reinaert ontdekt dat de beer toch niet dood is. In zijn wensdroom - de hierboven al geciteerde passage r. 898/906 - had de vos de dode beer al gevíld, 'ghevleghen' voor zich gezien, en nu Bruun zowaar toch nog blijkt te leven, wordt aan Lamfreit met name verweten: 'Hoe rikelike eens beren huut / Hevestu heden verloren, / Die di ghewonnen was tevoren' (r. 924/6). Het is een aankondiging van de strafoefening in fase VI, waar de beer inderdaad zijn huid zal moeten offeren om aan Reinaert een pelgrimstas te leveren.

De hele fase II is bij Willem aankondiging, directer dan die van fase I maar daarom nog allerminst duidelijk. Zo heeft de dichter het kennelijk gewild. We hebben Reinaert ontmoet in zijn eigen wereld, die tegenover de wereld van het 'hof' staat, wij hebben iets gevoeld van een 'dodelijke' tegenstelling. Maar de achtergrond van die tegenstelling begrijpen we nog niet. Daarvoor kennen we Reinaert nog niet goed genoeg.

V

Fase III is in het franse gedicht de op één na kortste, in het vlaamse de kortste van allemaal. In beide gedichten is deze fase thematisch in feite niet meer dan een gevarieerde herhaling van fase II. De held van het franse verhaal heeft na twee fases geen geheimen meer voor ons, de dichter heeft hem al compleet aan ons voorgesteld, ook 'sprekend'. Het wachten is alleen op nieuwe grappen, een nieuwe practical joke, uitgehaald met een nieuwe koningsbode. Wat de *Reinaert* betreft moeten we ons als lezers afvragen of we de hoofdrolspeler nu eindelijk eens wat duidelijker in het vizier zullen krijgen.

Zoals ik al vaststelde bestaat in de *Renart* 46,46% van de tekst van fase III uit directe rede. 19,19% komen voor rekening van de vos, 18,18% voor die van zijn voornaamste tegenspeler, de kater. In de *Reinaert* zijn de cijfers: totaal directe rede 54,34%, vos 27,64%, kater 16,46%. Van fase II naar III klimt in het vlaamse gedicht het

aandeel van de hoofdrolspeler dus niet onbelangrijk op - van 19,74% tot 27,64% -, terwijl het in het franse gedicht in gelijke mate daalt - van 29,02% tot 19,19%. De spraakzaamheid van de kater verschilt in beide gedichten niet zo veel, evenmin als, in fase II, die van de beer. Te oordelen naar de percentages 'gesproken tekst' is Willem blijkbaar van mening geweest dat Tibeert een betere gesprekspartner voor Reinaert was dan Bruun. Tibeert is dan ook, zoals de koning zegt, 'wijs ende wel gheleert' (r. 1032). Dat is een door Willem toegevoegd trekje. In de *Renart* gelast de koning eenvoudig de kater om zijn bode te zijn en 'Tibert ne l'osa refuser' (r. 753), in de *Reinaert* wordt de uitzending van juist Tibeert uitdrukkelijk gemotiveerd. Hij is, duidt de koning aan, wel een beetje van Reinaerts soort: 'Al es Reinaert andren dieren fel, / Hi gheloovet u soo wel, / Dat hi gherne doet uwen raet' (r. 1019/21). Daarop maakt Tibeert - in 'opdracht' van de dichter! - een vergelijking tussen hemzelf en Bruun en dat geeft de koning dan weer aanleiding om de kater als de bétere te qualificeren: 'Al en sidi niet groot, wattan? / Hets menich die *met liste* can / Dat werken ende *met goeden rade*, / Dat hi met crachte niet ne dade' (r. 1033/6). Nee, Tibeert is geen domkop als Bruun, hij onderschat in elk geval Reinaert niet. Welbeschouwd is de 'keuze' van Tibeert al in fase I, r. 106/23, door de dichter voorbereid. Daar had de kater zelf al over zijn 'list' gesproken en zich, uit ergernis over de aanmatiging van het hondje Cortois, min of meer aan de kant van de vos en min of meer tegenover de koning opgesteld. Willem heeft de volgorde van de drie zendboden, Bruun, Tibeert, Grimbeert, beter doordacht dan de franse dichter: een plompe vijand, een listige halve vriend, een toegewijde hele vriend. Willems compositie is veel bewuster. Hij schreef dan ook een ernstig gedicht.

Tibeert moge dan in eigen ogen 'listich' en in die van 'die meeste heeren' zelfs 'vroet' zijn, hij mist zelfvertrouwen. Hij reageert op het 'ghebot' van de koning als een vrome pessimist die zich bij het onontkoombare neerlegt: 'Nu helpe mi *God*, / Dat het mi moete wel vergaen. / Ic sal eene vaert bestaen, / Die mi doet swaer in minen moet. / *God* ghevere mi af al goet' (r. 1038/42). De Tibeert-figuur is wel in

hoofdzaak aan de Tibert van de *Renart* ontleend, maar wordt toch wat minder humoristisch getekend dan deze laatste. Men vergelijke met de geciteerde *Reinaert*-regels de volgende uit het franse voorbeeld, r. 762/8:

> Lors reclama saint Lïenart,
> qui delivrer sieut les prisons,
> qui le gart par ses oroisons
> des mains Renart son conpaignon;
> car il le tient mout a gaingnon
> et a beste de pute foi:
> nes Dieu ne porteroist il foi.

Willem laat de spelers in zijn spel nooit heiligen aanroepen en om hun voorbede verzoeken. De heiligenverering stond blijkbaar buiten zijn geloofs- en verbeeldingswereld. De franse dichter strooit daarentegen kwistig met heiligennamen, het grappige effect daarvan was bij voorbaat verzekerd. Geloofszaken worden in de *Renart* niet serieus behandeld. Waarom ook, het ging immers om amusement?

De franse Tibert vindt evenals zijn voorganger Brun bij aankomst in Maupertuis geen teken van leven. Renart houdt zich verborgen. Brun was te plomp geweest om het kasteel binnen te gaan, Tibert ‘n'ose entrer en sa maison’ (r. 781). Brun had, bevelend, geroepen: ‘Venez ça fors’, Tibert vraagt, beleefd en bescheiden, of Renart misschien thuis is. De aankomstscenes zijn dus parallel opgebouwd, die in fase III is een gevarieerde herhaling van die in II. In de *Reinaert* is dat anders. Tibeert ‘vant Reinaerde *voor sijn huus* / Alleene staen verweendelike’ (r. 1066/7). De vos betoont zich hier dus openlijk tegemoetkomend en de kater kan meteen zijn boodschap kwijt, die een merkwaardige combinatie van vrome begroeting en omineuze dreiging blijkt te zijn: ‘Reinaert, *God* die rike / Moete u goeden avont gheven. / De coninc dreeghet u *an u leven*, / Ne comdi niet te hove met mi’ (r. 1068/71). Dat is een staaltje van Willems humor, verborgen en bitter en helemaal niet grappig. Tibeert is zich de tegenspraak

tussen zijn beide zinnen volstrekt niet bewust, zo intelligent is hij nu ook weer niet. Reinaert daarentegen heeft de ‘humor’ onmiddellijk opgevangen en repliceert op gelijk niveau, even ‘vroom’ maar, dat is het verschil, met een bedóelde dubbele bodem: ‘Tibeert, *helet vri*, / *Neve*, sijt seere willecome. / *God* gheve u eere ende vrome. / *Bi Gode*, des jan ic u wale’ (r. 1072/5). De humor is hier zo verborgen, de woorden betekenen zozeer het tegenovergestelde van wat ze zeggen, dat de vertellende dichter zich wel gedrongen voelt zijn lezers enige opheldering te geven, waarmee hij tegelijk zijn hoofdfiguur wat nader ‘onthult’:

> Wat costte Reinaerde scoone tale?
> Al seghet sine tonghe wel,
> Sine herte die es binnen fel.
> Dit sal hier getooghet wesen,
> Eer die rime wert vullesen
> Tenden tusschen dese twee. (r. 1076/81)

Reinaert is de man van de ‘scone tale’, maar die is voor de wereld van het ‘hof’ niet te vertrouwen, die bevat voor de wereld van het ‘hof’ de ‘dood’. De regel ‘Wat costte Reinaerde scoone tale?’ is direct ‘ontleend’ aan de *Renart*: ‘que biau parler riens ne li coste’ (r. 798), maar hier, zonder de veelzeggende commentaar die Willem eraan toevoegde, betekent het niet meer dan: ‘Renart heeft altijd wel een mooi woordje bij de hand, hij is een improviserende mooiprater’. Pas nadat Renart Tibert zo mooipraterig verwelkomd heeft, komt deze met zijn boodschap: ‘Li rois vos het et vos menace / et Bruns et Isangrin li cous; / toz li mondes se plaint de vos; / vos n'avez en la cort voisin / fors danz Grinbert vostre cousin’ (r. 804/8). Anders dan bij Willem is de ‘scone tale’ van de vos hier dus geen antwoord op de boodschap van de kater. De situationele humor van woord en wederwoord ontbreekt. Wat in de boodschap van Tibert ook ontbreekt is de scherpe aankondiging van: ‘De coninc dreeghet u *an u leven*’.

De franse dichter komt na het inleidende ceremonieel van de

wederzijdse begroeting onmiddellijk ter zake. De vos moet in deze fase de kater immers muizen laten vangen, met alle gevolgen van dien. Tibert, die 'zijn rol kent', steekt daarom meteen van wal met: 'je ai certes si grant faim / que tote en ai corbe l'eschine. / Avez vos ne coc ne geline / ne chose c'on peüst mengier?' (r. 816/9). De vraag: 'Avez vos ne coc ne geline?' maakt na de 'aandoenlijke' kippenbegrafenis aan het slot van fase I, de directe aanleiding tot de indaging van de vos nota bene, wel een bijzonder dwaas effect. We bevinden ons in de sfeer van de klucht. De voortgang van de handeling behoeft daarin niet psychologisch gemotiveerd te worden. Alle spelers zijn narren. Willem kan op dit punt zijn voorbeeld natuurlijk niet volgen. Hij kan pas via een lange omweg tot de 'soriz grases' komen, waaraan de 'hoveling' Tibeert zich evenzeer de dood zal moeten eten als Bruun aan de honing. De 'verleidingsscene' is ditmaal zeer zorgvuldig opgebouwd, met veel 'scone tale' van Reinaert. Het is avond en de vos vindt daarin aanleiding om de kater uit te nodigen bij hem te overnachten. Je kunt toch niet in donker bij het líchte 'hof' aankomen? Nee, '*morghen* willen wi / Beede te hove waert *metten daghe*' (r. 1084/5). Samen met Tibeert dúrft Reinaert wel, want 'neve' Tibeert is géén Bruun, die 'vraet', die zo 'overstaerc' is, dat hij, Reinaert, 'omme dusent maerc den wech met hem niet en hadde bestaen' (r. 1086/93). Het is 'scone tale' die zeer geschikt is om Tibeerts vertrouwen te winnen. Deze had zelf immers ook al, tegenover de koning, geconstateerd dat hij géén Bruun was? Nu zal zijn lichamelijke zwakheid zijn kracht als zendbode blijken te zijn, want met hem, 'cleene dier', wil de vos wel zonder tegenstribbelen meegaan, 'maerghin metter dagheraet' (r. 1094/5). Maar Tibeert geeft zich nog niet meteen gewonnen. Hij is weliswaar, zoals wij al bij zijn onhandig-paradoxale boodschap hebben kunnen opmerken, niet zó intelligent, hij begrijpt dus ook helemaal niet de achtergrond van Reinaerts joviale gastvrijheid, maar de vlaamse dichter heeft hem wel toegerust met de 'wijsheid' der voorzichtigen. Hij antwoordt dus dat het toch 'licht' genoeg is, het is immers volle maan: 'Die mane scinet an der heiden / Also *claer alse die dach*' (r. 1100/1). Maar Reinaert werkt het motief van

dag en nacht, van licht en donker nog even verder uit en besluit dat het onmogelijk kan, nu, bij nacht. De nacht is immers vol donkere gevaren: ‘Sulc mochte ons *daghes* ghemoeten, / Hi soude ons quedden ende groeten, / Die ons nemmer dade goet, / Quame hi *snachts* in ons ghemoet’ (r. 1105/8). Een heel belangrijke passage is dit met een verborgen symboliek en humor, ‘oorspronkelijke vinding’ van Willem. ‘Die quaet doet die *scuwet dat lecht*... / Also dede Reinaert *dat hof*’, had hij aan het begin van fase I geschreven. Nu zendt, in fase III, het líchte ‘hof’ uitgerekend het náchtdier Tibeert naar die donkere denker Reinaert om hem in te dagen. Maar deze antwoordt op de indaging door zichzelf op het standpunt van het ‘licht’ te stellen en zendbode Tibeert als nachtdier te ontmaskeren. Hij zal in een volgende scene er toch wel met Tibeert op uit trekken, 's nachts, maar het zal dan zijn tot diens ondergang. Niet Tibeert zal Reinaert naar het ‘hof’ geleiden, maar Reinaert Tibeert naar de ‘dood’. Die is uitgedacht in het vossenhol, maar zal aan de kater voltrokken worden in de ‘scure’ van de ‘pape’. Dorpers en papen zijn één potnat, dat hebben we al aan hun eendrachtige samenwerking bij de - helaas nog net mislukte - ‘terechtstelling’ van Bruun kunnen opmerken.

Na dit stellig welbewust aangebrachte invoegsel van Willem komen we weer bij zijn voorbeeld terug, wanneer Tibeert het aanvaarden van Reinaerts gastvrijheid afhankelijk maakt van het eten dat hem zal worden voorgezet: ‘Wat souden wi eten, of ic hier met u bleve?’ (r. 1110/1). De vos noemt eerst - en daarmee verbindt de vlaamse dichter voor de derde maal fase III aan fase II - ‘een stic van eere honichraten’, waar de kater natuurlijk geen zin in heeft, want hij is géén Bruun. En dan laat níet Reinaert - als in het franse gedicht - maar Tibeert zelf het woord ‘muus’ vallen. Daarmee is het door de vos uitgedachte ‘baraet’ rond, de handeling kan voortgaan. In de *Renart* gaan vos en kater samen op weg en komt de eerste als het ware en passant, improviserend, met een ‘Tibert, savez que nos ferons?, terecht bij het doel van de tocht, het huis van de ‘prestre’. In de *Reinaert* wordt de ‘pape’ echter meteen aangekondigd, als de vos de kater verzekert dat het leveren van vette muizen voor hem geen probleem is.

Daar is de ‘scure’ van de ‘pape’ immers goed voor. De ‘pape’, ofschoon met tal van details overgenomen uit het franse voorbeeld, heeft in Willems verhaal een heel andere functie gekregen. Hij wordt sámen met Tibeert dichterlijk geslachtofferd en door Reinaert gehóónd. Dat honen, zowel van het ene als van het andere slachtoffer, ontbreekt in de *Renart* volkomen. Als de vos daar, met drie regeltjes tekst, r. 869/71, de kater de strik in heeft gepraat, verdwijnt hij als actief speler van het toneel om pas in fase IV weer op te komen. Daardoor is zijn ‘sprekende’ rol in fase III maar zo betrekkelijk weinig omvangrijk. In de *Reinaert* blijft hij daarentegen na het strikken van de kater op het toneel en houdt eerst, ‘up die strate buten’, een lange toespraak, vol smadelijke toespelingen op het ‘hof’, tegen Tibeert (r. 1210/23) en vervolgens een niet minder honende tegen de bedgenote van de ‘dodelijk’ verminkte dorpspastoor (r. 1291/9). Willem/Reinaert had blijkbaar niet alleen met ‘katers’ maar ook met ‘papen’ een dichterlijk appeltje te schillen. De Reinaert van de *Reinaert*, was in fase II, de confrontatie met de domme bruut Bruun, nog betrekkelijk zuinig met woorden geweest, maar begint in fase III, de confrontatie met de kleine listeling Tibeert én de in concubinaat levende ‘pape’, echt op gang te komen, ‘sprekend’, als de specialist van de ‘scone tale’. Fase III is in de *Reinaert* een heel ander verhaal, dan in de *Renart*. Het kan intussen nog geen hoogtepunt van het gedicht zijn, het behoort ook nog maar tot de aanloop. Had Willem fase III als hoogtepunt bedoeld, dan had hij dit verhaalgedeelte wel uitvoeriger geredigeerd en niet tot kortste van de zes gemaakt. Reinaert wordt er weliswaar duidelijker, volledíger in gepresenteerd dan in fase II, maar hem begrijpen in zijn diepste beweegredenen doen wij nog steeds niet.

Ik noteer ter afronding nog een aantal details, accenten die in het franse ‘voorbeeld’ ontbreken. Tibeert heeft het woord ‘God’ herhaaldelijk voor in de mond: ‘Reinaert, sijn daer soo vette muse? / Vergave *God*, ware ic nu daer’ (r. 1130/1); ‘Reinaert sprac: “Neve, houddi u spot?” / “Neen ic, Reinaert, also helpe mi *God*” (r. 1143/4). Reinaert dient hem in dezelfde toonaard van repliek: ‘Weet *God*, Tibeert, wistic dat, / Ghi souter sijn noch tavont sat’ (r. 1145/6); ‘Vergave *God*, die

gheweldich es, / Dat Isingrijn daer met u ware, / Die felle dief, die moordenare, / In sulker bliscap als ghi sijt' (r. 1220/3). Het is als het ware een voortzetting van het 'vrome' begroetingsceremonieel. Tibeert deinst, om aan zijn betuigingen hoezeer hij naar de 'vette muse' verlangt kracht bij te zetten, er zelfs niet voor terug om naar de dood te verwijzen. Het is bij hem een begeerte-op-leven-en-dood: 'Wildi minen wille doen, / Dat ghi mi leet daer muse sijn, / Daer mede mochtti die hulde mijn / Hebben, *al haddi minen vadre / Doot ende mijn gheslachte al gadre*' (r. 1138/42). Dit is wel de compleetst mogelijke ontmaskering van de 'wijze kater'. Hij verdient niet beter dan de dood in de strik - 'omme sinen *hals* harde vast', r. 1199 -, waarin hij 'zichzelf ophangt'. Mogelijk bevatten ook de regels 1156/7 een toespeling op Tibeerts 'zelfmoord': 'Gherne, Reinaert: up u gheleede / Ghinghe ic met u te Mompelier'. Montpellier was immers de stad waar de dokters vandaan kwamen, de heersers over leven en dood*. In de *Renart* is de aanval van de afgeranselde kater op de geslachtsdelen van de 'prestre' niet meer dan een pikante wraakneming, in de *Reinaert* is het een ware 'doodssprong': 'Alse Tibeert dit ghesach, / *Dat hi emmer sterven soude*, / Dede hi een deel alse die boude... / Hi spranc dien pape tusschen die been' (r. 1260/6). Reinaert laat Tibeert achter 'in sorghen van der *doot*' (r. 1309). Hij ontkomt weliswaar nog net - als Bruun in fase II - maar de dichter laat hem in het verdere gedeelte van het verhaal als het ware met de strop om de nek lopen (verg. r. 1950/1: 'Tibeert heeft eene vaste line, /Die hi bejaghede *om sine kele*'). Hij is een getekende, aan zijn háls. Maar hij moet ook een oog missen, weer zo'n trek die in het 'voorbeeld' ontbreekt. Mogen

* *Hellinga heeft (zie 'Lessen in lezen' 1, 26) 'Mompelier' geassocieerd met 'mompen', dat volgens hem evenals 'capelaen maken' (r. 141) een uitdrukking zou zijn voor 'masturberen'. Ook op deze wijze opgevat zou 'Mompelier' echter nog wel een verwijzing naar de 'dood' kunnen bevatten; verg. de Criekepit-passage en de bespreking daarvan hierachter.*

we hierin een toespeling op het 'licht'-motief herkennen? De kater dreigt in de 'scure' van de 'pape' voorgoed het donker in te gaan, maar het noodlot voltrekt zich nog maar ten halve aan hem: één oog mag hij overhouden. Zeer ironisch klinkt het verhaal van zijn terugkeer uit het donker van de papeschuur naar het 'licht' van het 'hof': '(Hi) spranc weder ute den gate / Ende dede hem up *die rechte strate*' - verg. 'houden wi *desen crommen pat*', Reinaert tegen Bruun, r. 631 - 'Die tes coninx hove ghelach. / Eer hi daer quam so waest *dach* / Ende *die sonne begonde risen*' (r. 1317/21). De in de strik gevallen 'wijze' is weer op de rechte weg en voor zijn ene overgebleven oog kan de zon opgaan. Het verloren oog wordt in de laatste regels van fase III nog tweemaal vermeld en krijgt van de dichter dus wel een zeer zwaar accent. Het is, nogmaals, geheel een vondst van Willem, want de franse Tibert komt wel vernederd en beledigd maar niet lichamelijk geschonden bij zijn koning terug. Het is waarschijnlijk Willems leidende gedachte bij het componeren van zijn fase III geweest om in de figuur van de halfblinde kater de 'wijsheid' van het 'hof' exemplarisch te schande te maken. Voor het eerst, want er zal in fase IV nóg zo'n 'wijze' van het 'hof' met Reinaert geconfronteerd worden, de das Grimbeert. Daar zullen we ons aanstonds mee bezig gaan houden. Voor ik echter een punt zet achter mijn analyse van fase III wil ik nog de aandacht vestigen op twee, weinig opvallende regeltjes uit Reinaerts bespotting van de verstrikte Tibeert: 'Tibeert, ghi *singhet* als ghi *et*. / Pleghet men tes *coninx* hove des?' (r. 1218/9). Wat heeft 'zingen' en 'eten' met elkaar te maken en waarom verwijst de vos in dit verband, voor het éérst, naar de 'coninc'? Was het de wens van de 'coninc' dat men aan het 'hof' zou 'zingen' terwijl men 'at', wilde hij dat men de dichtkunst zou gebruiken als 'voedsel' voor het vrome gemoed of de leergierige geest? Geven Reinaerts spottende woorden ons enig inzicht in de wereld van het 'licht', zo geheel tegengesteld aan die van zijn eigen 'scone tale'? Het is, ik moet het met nadruk onderstrepen, Willem die hier aan het woord is en niet de franse dichter.

VI

Fase IV is het verhaal van de vossebiecht, het gesprek tussen de biechteling geworden boosdoener en zijn biechtvader, de das. Eerst weer een paar cijfers. Voor de franse dichter moet deze fase naar verhouding belangrijker zijn geweest dan voor de vlaamse: 17,06% van het totale verhaal tegenover 12,19%. De handeling bestaat in deze episode hoofdzakelijk uit een wandeling, van ‘hol’ naar ‘hof’. In het frans wordt vóór, in het vlaams tijdens die wandeling breeduit gesproken, hoofdzakelijk door de vos. Op fase I na heeft IV in het frans het hoogste percentage directe rede: 67,13. In het vlaamse gedicht heeft IV een nog wat hoger percentage dan I, te weten 82,46 tegen 76,54. Het meest relevant voor de vergelijking is echter het aandeel van de vos aan al dat ‘spreken’. In IV, frans, neemt Renart 40,90% van de tekst voor zijn rekening, in IV, vlaams, brengt Reinaert het tot niet minder dan 64,93%. Reinaert domineert in deze fase dus veel sterker dan Renart. Er zijn maar twee andere ‘sprekers’, de das en de koning, die in het frans samen ruim 26% en het vlaams ruim 17% van de verhaaltekst volpraten. Grimbeert en Nobel zijn dus relatief zwijgzamer dan Grinbert en Noble. Van de rol van de koning kan men gerust zeggen dat Willem die heeft geminimaliseerd. Grimbeert ‘spreekt’ 15,64% - tegen Grinbert 18,88% - en het is duidelijk dat er dan nog maar heel weinig voor Nobel kan overblijven. Met dergelijke cijfers voor ogen kunnen we, Willems compositietechniek kennende, een gegrond vermoeden hebben dat hij in zijn fase IV Reinaert een frontale aanval tegen het ‘hof’ zal laten inzetten. De vos trekt ongetwijfeld naar het ‘hof’ om daar al zijn tegenstanders met zijn wapen bij uitstek, zijn ‘scone tale’, te gaan overwinnen. In fase V houdt Reinaert zijn hoge ‘spreekpercentage’: 63,43%, Renart zakt af tot 29,77%. Renart zal zijn begenadiging niet te danken hebben aan zijn eigen improvisatietalent, dat hem in vroegere fases in staat had gesteld 's konings zendboden zo amusant te grazen te nemen. Reinaert daarentegen zal zichzelf inderdaad vrij-spréken. Dat moet al aangekondigd worden in fase IV, de biecht.

Na al deze globale cijfers, vermoedens en speculaties moeten wij

nu fase IV meer in bijzonderheden analyseren, in het frans en in het vlaams. Het begin van IV in de franse versie is anders dan dat van II en III, maar kan toch wel als een variant van hetzelfde model gelden. In II en III had de koning eenvoudig een van zijn heren opgecommandeerd. Brun had de opdracht met groot genoegen aanvaard, Tibert met grote aarzeling maar toch zonder protest: hij durfde niet nee te zeggen. In IV richt de koning zich niet dadelijk met een bevel tot 'sire Grinbert', maar vraagt hem eerst: 'moet ik me dat van die Renart - die jij verdedigd hebt - nu allemaal maar laten welgevallen?' En als Grinbert dan antwoordt: 'natuurlijk niet', volgt de opdracht: 'Alez dont tost, si l'amenez; / gardez sanz lui ne retornez' (r. 949/50). Maar Grinbert is een voorzichtig man, hij wil iets officieels op schrift hebben om aan zijn eigen woorden kracht bij te zetten, een koninklijk bevelschrift. Dat krijgt hij dan ook en daarna gaat hij op weg. Willem heeft het begin van IV heel anders aangepakt. In II en III waren Bruun en Tibeert uitgezonden nadat de koning eerst advies had ingewonnen bij 'sinen ouden' en dezen de beer resp. de kater als de geschiktste hadden aanbevolen. De zendboden traden dus op namens het hele 'hof'. De koning zelf vond de beer misschien niet de allergeschiktste, want hij waarschuwt hem: 'Ooc biddic u dat ghi sijt *vroet* / Ende ghi u wacht jeghen baraet' (r. 480/1). De koning is niet van de 'vroetheit' van Bruun overtuigd, wel van die van Tibeert, die hij niet waarschuwt maar integendeel onder druk zet: 'Ghi sijt *wijs* ende wel gheleert' (r. 1032). In het begin van IV worden we getuige gemaakt van een nieuw beraad der 'baroene'. Grimbeert, als een van hen, adviseert: 'Men salne derde waerf daghen, / Also men doet eenen vrien man' (r. 1342/3). En als de koning dan vraagt: 'wie zal dat nog aandurven?' antwoordt de das: 'So helpe mi *God*, / Siet mi hier, ic bem soo coene' (r. 1354/5). Grimbeert is blijkens zijn manier van spreken in elk geval vroom en dat past wel goed in de sfeer van het 'hof'. Maar is hij, de aanvankelijke voorspreker van Reinaert, de goedgelovige goedprater van diens wandaden - lijnrecht tegenover het toen al vaststaande oordeel van de koning in - ook 'vroet'? Nobel is daar niet van overtuigd, maar heeft geen andere keus en laat Grimbeert dus gaan mèt een

waarschuwing: ‘Grimbeert, nu gaet ende sijt / *Vroet* ende wacht u jeghen mesval’ (r. 1358/9). Het is vrijwel een herhaling van de waarschuwing aan Bruun. Anders dus dan in het franse voorbeeld, anders ook dan in de vlaamse fases II en III, laat Willem in fase IV de derde zendbode van het ‘hof’ min of meer op eigen initiatief naar Reinaert gaan. Hij vertegenwoordigt het ‘hof’ maar tot op zekere hoogte, hij is tegelijk ook wel een echte ‘neve’ van de vos, die soms waardering, ja zelfs bewondering voor hem kan voelen. Grimbeert is in deze fase van het verhaal weliswaar niet meer in staat om Reinaerts gedragingen goed te praten, maar zijn ‘indaging’ is in feite toch nog een laatste poging om menselijk te bemiddelen tussen ‘hof’ en ‘hol’. Een gezegeld bevelschrift des konings zou in deze situatie allerminst op zijn plaats zijn. Dat element uit zijn ‘voorbeeld’ heeft Willem dus met bedoeling geschrapt. Maar we kunnen ook zijn hele Grimbeert-figuur wel ‘oorspronkelijke vinding’ noemen. De franse Grinbert behoort immers tenvolle tot het hof en weet in zijn kwaliteit van ‘hoveling’ tenslotte ook de begenadiging van de terdoodveroordeelde vrijbuiter te bereiken. De vlaamse Grimbeert staat daarentegen, zoals ik al aanduidde, min of meer tussen ‘hof’ en ‘hol’ in. Ofschoon hij zich aan het begin van fase IV ‘coene’ noemt, is hij als het erop aankomt veel zwakker en sentimenteler dan Grinbert. Nadat hij Reinaert vromelijk naar het ‘hof’ heeft geleid, ‘up ghenade’, steekt hij daar geen poot meer voor hem uit, maar neemt, na de formele veroordeling, ‘orlof’ en verlaat, met zijn ‘maghen’, het toneel - tot verdriet overigens van de koning, die het vertrek van Grimbeert en de zijnen toch wel als een verzwakking van het potentieel van het ‘hof’ beschouwt. Het is een tamelijk ondoorzichtige geschiedenis die Willem ons hier voorschotelt, met een gecompliceerde Grimbeert, wiens verhouding tot Reinaert we niet precies kunnen peilen. Maar hoe ondoorzichtig ook, het is stellig Willems éigen verhaal, hij heeft het niet ontleend aan zijn ‘voorbeeld’.

Na de verschillende inzet is ook de volgorde der verhaalelementen in IV, frans, en IV, vlaams, verschillend. De tocht van de das naar het vossekasteel en zijn comediantesk-omzichtige binnenkomst - in het frans uitvoerig verteld in 21 regels - heeft Willem weggelaten. Een

dergelijk komisch detail paste niet in zijn, hier juist zeer ernstig wordende, vertelling. Grimbeert behoefde niet, als Bruun in fase II, een 'afstand' tot Reinaert te overwinnen, hij kon, als 'neve' en gelijkgezinde, met de deur in huis vallen. In het frans volgt na de begroeting, de toespraak van Grinbert, de overhandiging van 's konings bevelschrift en Renarts verslagen reactie daarop, terstond de biecht. Grinbert adviseert daartoe en Renart volgt die goede raad op. Het proces is immers na de formele overreiking van dat officiële stuk onontkoombaar geworden en de vos, als aangeklaagde, dient er zich mentaal zo goed mogelijk op voor te bereiden. Tot die voorbereiding behoort ook een berouwvolle biecht. Hemelse bijstand is nooit te versmaden, en als het proces onverhoopt verkeerd mocht aflopen, is men na een biecht in elk geval verzekerd van een zalig uiteinde: 'se je i muir, si serai saus' (r. 1046). Op de biecht volgt een korte aanduiding van de absolutie - met een komisch detail: 'moitié romanz, moitié latin' (r. 1125) - en daarna neemt Renart afscheid van vrouw en kinderen. Opnieuw, en nu door middel van een rechtstreeks gebed tot 'Diex omnipotens', wordt de positie van de aangeklaagde in het komende proces op het hoogste niveau versterkt: met Gods hulp slagvaardig en onbevreesd moge Renart zijn aanklagers tegemoet treden! Met een dramatisch gebaar wordt de 'schuld voor God' nog eens onderstreept: 'Lors se coucha endanz a terre / et .iiii. foiz se rant coupable' (r. 1158/9). Daarna gaan de heren samen op weg, naar het 'hof', en onderweg gebeurt er niet zoveel meer. Alleen is er, ter verpozing, nog het amusante incident met de kippetjes, als Renart even dreigt 'af te dwalen' naar de hoenderhof van een nonnenklooster. Grinbert wijst hem krachtig terecht en de betekenis van de biecht wordt daarmee alweer onderstreept. De biecht is ongetwijfeld te beschouwen als een echte biecht en het gebed als een echt gebed, beide zijn in het frans zeer belangrijke motieven. De tocht naar het 'hof' is daarentegen niets anders dan een verbindingsscene tussen biecht en proces en vormt geen motief op zichzelf.

Totaal anders is de schikking bij Willem geworden. Na de al vermelde inzet komt Grimbeert te Maupertuus aan en vindt daar Rei-

naert te midden van de zijnen: ‘Alse hire quam, vant hi in huus / Sinen oom ende vrauwe Hermelinen, / *Die bi haren welpekinen / Laghen* in die haghedochte’ (r. 1362/5). Treffend detail, deze huiselijke scene, en geheel en al ‘vinding’ van Willem. We krijgen hiermee de échte Reinaert te zien, Reinaert in zijn eigen wereld, Reinaert thuis. Het is in zekere zin een gevarieerde herhaling van de aankomst van Bruun in fase II, waarbij we Reinaert ook al in zijn eigen wereld, met zijn eigen achtergronden, ontmoeten konden, maar de climax van II naar IV is duidelijk. IV is veel meer ‘onthullend’. De ‘dagvaarding’ van Grimbeert is eveneens een herhaling van die van Bruun - en van Tibeert -, maar een nieuw element is hierbij weer dat het niet alleen om Reinaerts ‘leven’ zal gaan, maar ook om dat van Hermeline en hare welpekine. Men vergelijke: ‘Ne comdi niet ten ghedinghe... / Hi - de koning - doet *u* rooven van den *levene*: / Hi doet *u* breken op eenen rade’ (Bruun in r. 525/9); ‘De coninc dreeghet *u* an u *leven*’ (Tibeert in r. 1070); ‘Ghi sult gherecht sien voor u huus / Eene galghe ofte een rat. / Over waer segghic u dat: / Beede *u kindre ende u wijf* / Sullen verliesen haer *lijf*’ (Grimbeert in r. 1380/4). Het nieuwe accent in de derde ‘dagvaarding’ is echter niet helemaal Willems ‘vinding’, want de Grinbert van zijn voorbeeld had ook al tegen Renart gezegd: ‘se ne prenez autre confort, / ja n'en avrez el que la *mort*, / ne vos, ne tuit vostre *chael*’ (r. 1003/5). De vlaamse dichter heeft hier een aangeboden motiefje dus enkel maar aangegrepen - overigens met beide handen! - en uitgewerkt. In zijn antwoord gaat Reinaert - anders dan Renart - expliciet op dit nieuwe argument van Grimbeert in. Het overtuigt hem, zo moet het ons toeschijnen, en doet hem besluiten dan in 's hemelsnaam maar met déze, hem menselijk ook zo na staande, zendbode mee te gaan, naar het ‘hof’: ‘Nochtan dinket mi beter wesen... /Dat ic met u te hove vare / Dan het al verloren ware: / Casteel, *kindre ende wijf*’ (r. 1401/5). Wij weten op dit punt van het verhaal nog niet dat de vos al bezig is de das om de tuin te leiden en hem, na Bruun en Tibeert, tot zijn derde slachtoffer te maken. De diepste achtergronden zullen we pas in de volgende fase, r. 2045/61, te vernemen krijgen. Maar al geeft Reinaert hier dan ook niet geheel de ware reden

op waarom hij uit zijn eigen wereld naar die andere wereld toe wil gaan, hij toont in zijn verbondenheid met vrouw en kinderen stellig wel de ware aard van zijn 'leven'. Dat blijkt overduidelijk uit de afscheidsscene, die Willem onmiddellijk bij Reinaerts antwoord aan Grimbeert laat aansluiten en dus, anders dan in het franse voorbeeld, aan de biecht vooraf doet gaan. Om de ware Reinaert verder te 'onthullen' heeft de vlaamse dichter deze afscheidsscene niet alleen verplaatst maar ook totaal nieuw geredigeerd. In de *Renart* spreekt de vos alleen zijn kinderen toe en bindt hij dezen zakelijk op het hart dat ze tijdens hun vaders afwezigheid goed op het kasteel moeten passen. In de *Reinaert* wordt in de eerste plaats vrouwe Hermeline toegesproken en is de toon van de hele passage opvallend teder:

> Hoort, seit hi, vrauwe Hermeline,
> Ic bevele u die kindre mine,
> Dat ghire wale pleghet nu.
> Voor alle dandre bevelic u
> Minen jonghen sone Reinaerdine.
> Hem staen soo wel die granekine
> Om sijn muulkijn over al.
> Ic hope dat hi mi slachten sal.
> Hier es Rosseel, een scoone dief.
> Desen hebbic ooc alsoo lief
> Als iemen sine kindre doet. (r. 1409/19)

Indien ergens, dan heeft Willem zich hier wel dichterlijk met zijn Reinaert geïdentificeerd. Indien ergens, dan spreekt hier Reinaert wel een 'scone tale' zonder enig 'baraet'. Vanuit de hier getoonde 'waarheid van zijn leven' moet men de in andere scenes zo dikwijls ondoorzichtige vossefiguur interpreteren. Wie oren heeft om te horen kan de bedoeling die Willem met het eerste gedeelte van zijn fase IV gehad heeft onmogelijk misverstaan. Als 'verteller' dit gedeelte afrondend met de regels 1424 tot 1431, neemt hij zelf geheel en al de gevoelige toon van Reinaerts woorden over:

Met *hoveschen* woorden ende met *scoonen*
Nam Reinaert an de sine orlof
Ende rumede sijns selves hof.
Ai hoe drouve bleef vrauwe Hermeline
Ende hare cleene welpekine,
Doe Reinaert sciet van Maupertuus
Ende hi hof liet ende huus
Aldus onberaden staen.

Daarna laat Willem zijn Reinaert, samen met Grimbeert, op weg gaan en daarmee begint een heel ander gedeelte van fase IV, het optrekken naar het 'hof', het optrekken tégen het 'hof'. In dat gedeelte plaatst de dichter de biecht, die bij hem dus helemaal geen echte biecht meer is maar een gecamoufleerde aanval. Twee slachtoffers gaat Reinaert bij deze aanval maken. De eerste is de 'hoveling' Isingrijn, zijn eerste aanklager, aanvaller uit fase I, de tweede is de tot biechtvader gepromoveerde Grimbeert zelf, die, zoals we zagen, eigenlijk geen zuivere 'hoveling' is maar meer tussen 'hof' en 'hol' instaat. Isingrijn wordt aangevallen ín de biecht, Grimbeert dóór de biecht. Dóór de biecht wordt de 'wijsheid' van de das ontmaskerd en te schande gemaakt, veel minder kras weliswaar dan de 'wijsheid' van Tibeert in fase III, maar niet minder duidelijk. In de afstraffing van Isingrijn, niet metterdaad maar navertellend, kunnen we een gevarieerde herhaling zien van de afstraffing van Bruun in fase II. Het franse 'voorbeeld' weet van dit alles niets. Daarin was, als gezegd, de biecht een échte biecht, een verzamelen van geestelijke kracht en bijstand om het hachelijke proces te kunnen doorstaan. Pas aan het slot van de fase gaat Willems verhaal weer parallel lopen met dat van zijn 'voorbeeld'. Maar Willem weet dan ook deze 'afdwalingsscene' weer te gebruiken om Grimbeert verder te schande te maken. Ze functioneert bij hem dus heel anders dan in het franse 'voorbeeld'.

Ik moet de tweevoudige aanval van Reinaert in fase IV nu meer in bijzonderheden nagaan en begin met die op Grimbeert. De koning heeft hem niet zonder grond gewaarschuwd: 'sijt *vroet* ende wacht u

jeghen mesval'. Uit het verloop van het verhaal zal namelijk blijken dat hij níet 'vroet' is, het meest in de passage die, ironisch, ingeleid wordt met de woorden: 'Grimbeert was *listich ende vroet*' (r. 1678), de passage waarin de das na de biecht een soort absolutie aan de vos geeft. Maar beginnen we bij het begin, de plaats waar de dichter met een duidelijke bedoeling schrijft: 'Nu hoort wat Reinaert heeft gedaan' (r. 1432). Voor de lezer is dit een aanwijzing dat er weer wat gaat komen. We zullen in wat volgt niet de échte Reinaert te zien krijgen zoals hij thuis, in zijn 'hol', is, maar de spéler Reinaert zoals hij zichzelf voorspeelt in zijn confrontatie met de wereld van het 'hof', de man die, als het voor zijn zelfverdediging noodzakelijk is, met 'scone tale' ook weet te 'doden'. Reinaert neemt, zodra hij buiten zijn eigen wereld is gekomen, 'an die heide', zelf het initiatief tot de biecht:

> Teerst dat hi quam an die heide,
> Hi sprac te Grimbeerte ende seide:
> Grimbeert, scauwet, soete neve,
> Van anxte suchtic ende beve.
> *Ic ga in sorghen van der doot*.
> *Mijn berauwenesse es soo groot*
> *Van sonden die ic hebbe ghedaen*.
> Lieve neve, ic wille gaen
> Te biechten hier te di.
> Hier nes ander pape bi.
> Hebbic mine biechte ghedaen,
> Hoe so die saken sijn vergaen,
> *Mijn siele sal te claerre wesen*. (r. 1433/45)

Reinaert presenteert zich zoals hij denkt, nee, zoals hij wéét dat Grimbeert hem hebben wil. De vos identificeert zich weer met de schijnheremiet uit fase I die 'hongher, dorst, sware carinen dooghet *over sine sonden*' (r. 276/7), die zegt: 'Ic moet *miere sielen telen*' (r. 379). Willem heeft hem zo in fase I laten tekenen, in de eerste plaats bij monde van Grimbeert, ter voorbereiding van zijn bedriegelijke biecht

in fase IV. De das trapt er in IV weer prompt in, hij luistert gretig toe, hij is in zijn element. In zijn speciale vroomheid is hij wel tenvolle een representant van het vrome 'hof' en als zodanig valt Reinaert hem aan. Niet dat Reinaert en zijn dichter Willem spotters zijn in religieuze zaken, zij zijn het veel minder dan Renart en zijn dichter, ondanks het feit dat de franse biecht echt is en de vlaamse een parodie. Dat Willem precies weet 'hoe ver hij te ver kan gaan' - ik citeer de karakteristiek die eens van een moderne nederlandse cabaretier gegeven is - blijkt wel het overtuigendst uit zijn weglating van het rechtstreeks gebed tot God ná de biecht met het daaraan vastgeknoopte berouwvertoon. Reinaert 'liegt' alleen tegenover Grimbeert, en andere 'hovelingen', niet tegenover God. En zelfs in zijn biechtparodie blijft hij gematigd. Na r. 1438 treedt het woord 'berauwenesse' niet meer op en wordt er ook nauwelijks nog berouw voorgespeeld (alleen even in r. 1653). Maar tweemaal in de 227 regels van zijn biecht gebruikt Reinaert het woord 'God': 'Bidt Gode dat hijt mi moete vergheven' (r. 1466), en: 'God moet mi vergheven' (r. 1657). Vergelijk daarmee in de franse biecht, die maar 74 regels telt, tweemaal: 'Or m'en *repent*, Diex!' (r. 1053 en 1110) en tot besluit nog eens zeer nadrukkelijk: 'A tot le mont ai fait anhui, / dolanz et *repantanz* en sui; / or doi venir a *repentance* / de ce que j'ai fait en m'enfance' (r. 1111/4).

Hoe weinig 'vroet' Grimbeert is, demonstreert hij in de twee onderbrekingen, waarin hij Reinaert vraagt om zich wat duidelijker uit te drukken. De eerste keer schijnt hij inderdaad niet te begrijpen dat de vos met zijn 'Confiteor tibi, pater mater' (r. 1457) de biecht aan het parodiëren is en reageert hij met een onnozel: 'Oom, wat walschedi?' (r. 1461). De tweede keer véinst hij niet te begrijpen wat de biechteling kan bedoelen met: 'Ic hebbe jeghen sijn wijf mesdaen' (r. 1665), en eist hij een 'onbedect' spreken. Daarmee valt hij, de vrome, wel helemaal door de mand als een die verlekkerd is op de zondigheid van zijn medeschepselen. In het 'hof' was het blijkbaar gebruikelijk dat de vromen bij elkaar biechtenderwijs 'te ghenaden' kwamen (verg. r. 1454). Grimbeert vindt het dus heerlijk dat Reinaert zich nu bij die gewoonte aansluit, maar dan moet die tot inkeer gekomen zondaar

het ook echt goed doen, zonder ‘hoveschede’, ‘al bloot’ (verg. r. 1667/73). Direct na Grimbeerts manifest geworden ‘dorperheit’ komt de onthullende passage van de ‘aflaet’:

> Grimbeert was *listich ende vroet*.
> Hi brac een rijs van eere haghe
> Ende gaffer hem mede viertich slaghe
> Over alle sine mesdade.
> Daer na *in gherechten rade*
> Riet hi hem goet te wesene,
> Te wakene ende sine salme te lesene
> Ende te vastene ende te vierne
> Ende *te weghe waert te stierne*
> *Alle die hi buten weghe saghe,*
> Ende hi voort alle sine daghe
> Redenlike hem soude gheneren.
> Hier na dede hi hem versweren
> Beede rooven ende stelen.
> Nu moet hi *siere sielen telen*,
> Reinaert, bi Grimbeerts rade
> Ende gaen te hove waert up ghenade. (r. 1678/94)

Grimbeert heeft het hele programma, dat blijkbaar in de vrome kring van het ‘hof’ na een schuldbelijdenis te doen viel, afgewerkt en de dichter noteert het allemaal ironisch, in één lange zin vol aaneenschakelende ‘ende's. We bevinden ons in een sfeer van conventionele, geformaliseerde schijn-heiligheid. Reinaert laat Grimbeert snoepen van een ‘berauwenesse’ die er niet is, zoals hij het Bruun en Tibeert had laten doen van ‘honichraten’ en ‘vette muse’ die er ook niet waren. Op dit punt van het verhaal kan de das nog denken dat de vos inderdaad ‘te hove waert *up ghenade*’ gaan zal, om daar in de kring der ‘hovelingen’ nogmaals zijn schuld te belijden. Maar aan het slot van fase IV moet het Grimbeert wel duidelijk zijn geworden dat hij erin is gelopen. Dat is bij Willem de functie van de ‘afdwalingsscene’.

Reinaert overtroeft zijn biechtvader daar met een schijn-heilige terechtwijzing:

> Reinaert antwoordde: Ghi *doet quaet*
> Dat ghi mi aldus verstoort,
> Ende *uwe haestelike woort*
> *Maken mine herte verseert*
> Ende mine bede verstorbeert.
> Laet mi doch lesen een pater nooster
> Der hoenre sielen vanden clooster
> Ende den gansen te ghenaden,
> Die ic dicke hebbe verraden,
> Die ic desen heleghen nonnen
> Met miere list hebbe af ghewonnen. (r. 1740/50)

Grimbeert is níet ‘vroet’ geweest, want hij, de vrome, heeft zich laten ontmaskeren als een schijn-heilige. Hij heeft zich ook laten verleiden van de ‘rechte strate’ af te wijken (verg. r. 1707 en 1753). ‘Grimbeert balch’, noteert de dichter in r. 1751, Grimbeert heeft nu dus ook zijn afstraffing te pakken. Het is, vergeleken met wat Bruun en Tibeert was overkomen, maar een heel lichte afstraffing, want de zwakke, sentimentele das is voor de vos geen echte ‘doodsvijand’ die hij per se ‘dood’ wilde maken. Maar ‘neve’ Grimbeert, ook hij, behoort op een bepaalde manier bij het ‘hof’ en dat ‘hof’ moet ook in hem aan de kaak gesteld worden als een bedreiging van het ‘leven’.

De aanval van Reinaert op Grimbeert dóór de biecht herinnert, door zijn ontmaskering van de ‘vroetheit’, enigszins aan de aanval op Tibeert in fase III. De aanval op Isingrijn ín de biecht is daarentegen verwant met die op Bruun in fase II. Zowel Bruun als Isingrijn zijn ‘doodsvijanden’ van de vos en zullen in de eindafrekening van fase VI een gelijksoortige ‘aanvullende straf’ krijgen. Dat Willem de biecht zo bijzonder uitvoerig heeft gemaakt - driemaal zo lang als in het franse voorbeeld - vindt ongetwijfeld zijn verklaring hierin, dat de dichter Reinaert alle gelegenheid heeft willen geven om de wolf met woorden,

verháálwoorden te ‘doden’, aleer hij hem bij de eindafrekening ‘dodelijk’ zou verminken. Ik zet ‘doden’ en ‘dodelijk’ tussen aanhalingstekens, want aan het eind van het verhaal zal Isingrijn evenals Bruun net-niet-dood zijn. Reinaert heeft alleen hun dood gewíld. Ik ga nu de biecht nog eens doorlezen als het verhaal van het wíllen-doden. In het franse gedicht gaat de biecht veel minder exclusief over de wolf dan in het vlaamse. De volgende punten komen daar achtereenvolgens, zeer beknopt, aan de orde: 1. ‘g'é esté entechiez de Hersent’ (r. 1048/54); 2. ‘.iii.foiz le - Isangrin - fis metre en prison (r. 1055/72); 3. ‘gel fis seoir en la gelee tant que sa qeue i fu jalee’ (r. 1073/5); 4. Isangrin zag de volle maan voor een kaas aan (r. 1076/8); 5. ‘et si refu por moi traïz devant le char au pleseïz’ (r. 1079/80); 6. heel algemeen: ‘.c.foiz l'ai recreü et mat par droite force de barat’ (r. 1081/2); 7. ‘ge li fis tant que il fu moignes’ (r. 1083/5); 8. nog eens heel algemeen: ‘je ne vos avroie hui retrait la honte que je li ai fait’ (r. 1086/8); 9. ‘ge fis cheoir *Tibert* es laz’ (r. 1089/90); 10. ‘de tot le lingnage *Pintein*... n'i a remés coc ne geline dont je n'aie fait decepline’ (r. 1091/4); 11. de vos heeft ‘*Roounel* le matin’ en zijn gezellen het hun toekomende loon onthouden: ‘au departir lor fis la lope’ (r. 1095/1109). Juist het laatste gedeelte van de biecht, ongeveer een derde, gaat dus niet meer over de wolf. Bij de punten 1 tot 8 valt het accent veel meer op het voor-degek-houden van de wolf dan op de slagen die deze te incasseren heeft gekregen (alleen bij punt 2 uitdrukkelijk vermeld). Dat Renart Isangrin heeft willen doden blijkt nergens.

Bij Willem is de opbouw van de biecht heel anders. Als Reinaert na zijn parodistische inleiding en Grimbeerts onnozele reactie daarop tot de feiten komt - te beginnen bij r. 1467 - is de volgorde deze: 1. ‘ic dede minen oom, heeren Brune, al bloedich maken sine crune’ (r. 1067/8, een recapitulatie van fase II); 2. ‘Tibeerte leedde ic muse vaen... tes papen, daer hi spranc int strec’ (r. 1469/71, een recapitulatie van fase III); 3. ‘ic hebbe ghedaen groot ongherec Cantecleer an sine kindre’ (r. 1472/6, een recapitulatie van fase Ib); 4. ‘Die coninc en es mi niet ontgaen. / Ic hebbe hem lachter ooc ghedaen, / Ende sulc mesprijs der coninghinnen, / Dat si spade sullen verwinnen / Alsoo

vele eeren van mi' (r. 1477/81, geen recapitulatie van een voorafgaand verhaal, maar een *aankondiging* van fase V en VI). Dat zijn 4 punten in 15 regels, en ze staan aan het begin. De punten 2 en 3 komen overeen met 9 en 10 uit de franse biecht, maar de context, de bedóeling bij beide dichters is verschillend. Willem heeft de biecht beknopt willen inleiden met een recapitulatie van het voorafgaande en een aankondiging van het volgende om daarna al zijn aandacht te kunnen wijden aan de áánval, herdenkender- en vertellenderwijs, van Reinaert op Isingrijn. Bij de franse dichter kan men niet van een bedóelde recapitulatie spreken. Het lijkt er veel meer op dat hij met zijn punten 9, 10 en 11 het biechtverhaal alleen maar wat heeft willen aanvullen en gevarieerder maken. Hersent had hij vooropgezet, omdat Renarts overspel met haar de aanleiding tot het nu onontkoombaar geworden proces was. Een aantal - uit andere branches aan de lezer bekende - Isangrin-gevalletjes had hij laten volgen, enkel maar kort aangeduid, omdat dit allemaal goede practical jokes van zijn schelmenromanheld waren. Maar het geheel bleef nog wat mager, er kon nog best wat bij. Naast Isangrin zouden zich straks, bij het proces, ook bv. 'Tibert li chaz et Roonniax' als aanklagers opstellen (r. 1227/30 en 1342) en dat kon hier, in de biecht van fase IV, alvast een beetje aangekondigd worden. De verschillende opbouw van de biecht in de franse en de vlaamse versie kan dus verklaard worden uit de verschillende dichterlijke bedoelingen van hun auteurs.

Na de inleidende punten 1 tot 4 volgt bij Willem als punt 5 'Isingrijn als monnik' (verg. in het frans punt 7). Het omvat twee verhaaltjes. In het eerste wordt verteld van Isingrijns zonderlinge klokluiden, eindigend met de regels: 'Eer hi doe in corten woorden / Ghesprac: "Ic wille mi begheven", / Hadden si hem na *ghenomen tleven*' (r. 1500/2). Het tweede kloosterverhaaltje is korter maar niet minder venijnig: 'Sint dede ic hem crune gheven... / Ic dede hem *af bernen dat haer*, / Soo dat hem *die swaerde cramp*' (r. 1503/7). Als punt 6 volgt in vier regels het verhaal van de visvangst op het ijs (in het frans punt 3): 'Daer hi nie ne conde ontwisschen, / Hi ne ontfinker *meneghen slach*' (r. 1510/1). Punt 7 is een lang verhaal van 98 regels dat

thematisch verwant is met de laatste 5 regels van het franse punt 2. De franse dichter beperkt zich tot deze sobere aanduiding: '.x.bacon savoie en un mont / chiés un prevoire en un mostier: / de chascun li fis tant mengier / n'en pot issir, si fu emflez, / par le pertuis ou fu entrez' (r. 1068/72). Bij Willem loopt het verhaal als volgt af:

> Aldaer wart Isingrijn *te blauwen*,
> So dat hem ghinc *uten spele*.
> Want hi ontfinker harde vele
> *Grooter slaghe ende grooter worpe*.
> Doe quamen die kindre van den dorpe
> Ende *verbonden hem die ooghen*.
> Het stont hem soo: hi moest ghedooghen.
> Hoe seere *sloughen* sine ende *staken*.
> Daer sine uten gate traken,
> Ghedooghede hi vele onghevals.
> Si bonden hem *an sinen hals*
> Eenen steen ende lietene gaen.
> Doe riepen si die honde saen
> Ende ghinghen bersen ende jaghen.
> Ooc dienden si hem van *grooten slaghen*
> Soo langhe, dat hi gheloove was.
> Doe viel hi neder up dat gras,
> *Of hi ware al steendoot*.
> Doe was dier kindre bliscap groot.
> Ghindre was groote niemare.
> *Si leidene up eene bare*
> Ende droughene met grooten ghehuke,
> Over steene ende over struke,
> Buten dien dorpe *in eene gracht*.
> Daer bleef hi ligghende al die nacht.
> Inne weet hoe hi danen ontvoer. (r. 1584/1609)

Isingrijn overleeft weliswaar alle mishandelingen - hoe, dat snapt de

verteller zelf ook niet - maar heeft toch een nacht in het dodenrijk doorgebracht, met een steen om zijn hals, met toegebonden ogen. Hij is bij wijze van spelletje door de dorpskinderen begraven in optima forma. Net-niet-dood, maar wel dood-gedácht, buiten het 'licht' gesteld. Wat ons hier verhaald wordt is een soort synthese van wat er met Bruun in fase II en met Tibeert in fase III gebeurd is, maar dan gecompleteerd, met de verbeelding voltooid. Anders dan bij Bruun hebben de 'dorpers' bij Isingrijn wel hun plicht gedaan, vrijwel tenminste. 'Dier kindre bliscap' is Reinaerts blijdschap. Jammer dat die wolf tenslotte toch nog 'ontvoer'. Daardoor kan hij nu, teruggekeerd tot het 'licht', Reinaert aanklagen, daardoor kan hij nu proberen, samen met die andere 'baroene' onder aanvoering van de 'coninc', Reinaert te laten opknopen, aan zijn hals, met toegebonden ogen. Reinaerts biechtverhaal, waarmee hij Isingrijn, terugdenkend en vooruitdenkend, de dood inspreekt, is een verdediging van zijn eigen leven.

Punt 7 is dichterlijk verreweg het belangrijkste van Willems biechtcompositie, maar er volgt ter afronding nog een punt 8, het verhaal van Isingrijn die door de 'valdore' kruipt en dan, dank zij een stootje van Reinaert, neervalt 'voor dat vuurstergat', 40 regels met als laatste: 'Doe sine daer saghen, wart hi *echt / Ghesleghen*, ghewont al *toter doot*' (r. 1648/9). In donker was de wolf neergeploft. De bewoners van de boerderij, door de plof gewekt, 'worden up ende ontstaken *lecht*' (r. 1647). Dat was dan geen 'licht' van het 'hof', maar van het 'hol', 'licht' waarbij de brute indringer voorgoed de duisternis van de dood ingejaagd zou kunnen worden. Maar het eind van het liedje is alwéér: net-niet-dood. Het spreekt wel vanzelf dat biechtvader Grimbeert bij al die Isingrijn-verhalen niet tussenbeide komt. Hij begrijpt natuurlijk niets van Reinaerts eigenlijke bedoeling, zijn volkomen berouwloze aggressiviteit, maar slikt alles, 'onbedect' als het wordt voorgedragen, als zoete biechtkoek. Pas bij punt 9 - zakelijk overeenkomend met punt 1 van de franse biecht - komt hij in het geweer, mág hij van de dichter tussenbeide komen om zichzelf te 'onthullen'. De aanval op Isingrijn vloeit hier samen met die op Grimbeert. Dat is te zeggen: als aanval op Isingrijn betekent het verhaaltje over 'vrauwe

Hersinden, sijn scoone wijf' nauwelijks nog iets, het is meer om compositorische redenen aan de biecht toegevoegd, ter afsluiting van de grote wolfsverhalen en als overgang naar de absolutiescene, waarin de spits van de aanval helemaal op Grimbeert gericht zal zijn.

Ik mag geen afscheid nemen van fase IV, vlaams, zonder nog een enkel woord aan de 'coninc' te hebben gewijd. Zijn 'sprekende' rol is, ik heb het al vastgesteld, minimaal, kleiner dan in de fases II en III, maar Reinaert, wiens 'spreken' tenslotte het verhaal bepaalt, schenkt in IV meer aandacht aan hem. Dat is een dichterlijke aanwijzing dat de grote confrontatie met de leidende figuur van het 'hof' nadert. Na Cantecleer, Bruun, Tibeert, Grimbeert en Isingrijn zal, in fase V, de koning zelf aan de beurt komen. Dat zal het hoogtepunt van het gedicht worden. In fase III noemde de vos zijn soeverein maar eenmaal: 'Tibeert, ghi singhet als ghi et. / Pleghet men tes *coninx* hove des?' (r. 1218/9). Naar de zin van die toespeling moet men raden en dat heb ik ook gedaan. In fase IV neemt Reinaert het woord 'coninc' driemaal in de mond, tweemaal in zijn antwoord op Grimbeerts 'dagvaarding', eenmaal in de biecht. De eerste maal, r. 1397, karakteriseert hij zijn aanklagers als 'des *coninx* inghesinde, / Dat ic binnen den hove vinde'. Hij geeft daarmee tegenover zijn 'neve' te kennen dat hij heel goed beseft, wie er achter al die tegen hem gevoerde actie zit. De tweede maal zijn Reinaerts woorden: 'Inne mach den *coninc* niet ontstaen' (r. 1407). Dat is in diezelfde passage en deze regel dient ter motivering van de volgende: 'Alse ghi - Grimbeert - wilt, so willic gaen'. Hij zal, zegt hij, naar het 'hof' trekken ómdat hij de koning niet ontkomen kan. Is dat overtuigend? In fase VI blijkt er wel degelijk een middel te bestaan om aan de koning te ontkomen, nl. de vlucht, mét vrouw en kinderen, naar 'die woestine' (r. 3360). Wij moeten dus vragen: waarom neemt Reinaert na Grimbeerts 'dagvaarding' niet meteen de wijk? En het antwoord op die vraag kan alleen maar luiden: ómdat Reinaert eerst nog de 'dichterlijke taak' had om de koning te 'doden'. De vos zegt dus in r. 1407 het tegenovergestelde van wat hij bedoelt. Hij bedoelt: 'Die coninc en mach *mi* niet ontstaen', ik zal ná 'des coninx inghesinde' ook de 'coninc' in eigen persoon overwinnen. De

misleiding van Grimbeert begint al meteen bij Reinaerts antwoord op de ‘dagvaarding’, bij de motivering van zijn bereidverklaring om ditmaal met 's konings zendbode mee te gaan. De ware achtergrond van die bereidverklaring zullen we vinden in r. 2065: ‘Al es hi listich ende vroet, / Ic wane den coninc noch verdooren’. R. 1407 is daar een eerste, zeer verhulde aankondiging van. De tweede aankondiging heb ik al geciteerd, het is de quasi-retrospectieve regel in de biecht: ‘Die coninc en *es* mi niet ontgaen’ (r. 1477). Reinaert bedóelt: ‘Die coninc en *sal* mi niet ontgaen’. Hij stelt wat nog gebeuren moet als reeds geschied voor, profetisch. Dat is dan de derde en laatste maal dat Reinaert in fase IV het woord ‘coninc’ uitspreekt.

Zonder het te weten heeft overigens ook al de brave Grimbeert het verdere verloop van het verhaal ‘geprogrammeerd’ aan het slot van zijn ‘dagvaarding’:

> Hets messelijc hoet ghevallen mach.
> U es dicke up eenen dach
> Vremder avonture ghevallen,
> Dan ghi noch quite voor hem allen
> *Met des coninx orlove*
> *Maerghin sciet uten hove*. (r. 1389/94)

Dit is namelijk precies wat er gebeuren gaat in fase VI: ‘quite voor hem allen’ en ‘met des coninx orlove’ zál Reinaert het ‘hof’ verlaten. Grimbeert weet dat op dit punt van het verhaal nog niet. Hij zegt maar wat om de vos te bewegen ‘te hove waert up ghenade’ met hem mee te gaan. De dichter wist natuurlijk heel goed wat hij Grimbeert liet zeggen en dat het wáár zou zijn. Hij had tenslotte het verhaal in handen. En Reinaert, zijn verhaalfiguur, moet bij Grimbeerts woorden zijn oren gespitst hebben en bij zichzelf gedacht: ‘Hevet mine list sulke cracht, / Alsic noch hope dat soe doet’, jaja, dan zál het waar zijn! Want hij, Reinaert, was inderdaad ‘listich ende vroet’, Grimbeert niet en de koning ook niet.

VII

In de *Renart* is fase V - 15,68% van het totale gedicht - maar weinig langer dan fase III - 11,89% - en fase VI - 11,73% - en maar weinig korter dan de fases II en IV - beide 17,06%. Fase V krijgt dus geen bijzonder compositorisch accent, zijn lengte is 'normaal'. In zijn opbouw herinnert hij sterk aan fase Ia. We zijn in V weer terug in het koninklijke paleis - 'la sale', r. 1220 - en de koning en zijn heren zeggen weer om de beurt hun zegje. Het enige verschil is dat de in Ia afwezige Renart nu mee kan praten. Na zijn binnenkomst houdt hij een lange verdedigingsrede van 74 regels, r. 1235/1308, om daarna 150 regels lang te zwijgen. De verdediging baat niet, de hernieuwde aanklachten leiden tot een veroordeling. Maar dan, terwijl Renart op het punt staat opgehangen te worden, grijpt Grinbert in, belooft een pelgrimage en de vos wordt begenadigd. Door het optreden van Grinbert is V niet alleen met Ia verbonden, maar ook met IV. De 'cousin' die eerst, samen met de koning overigens, het proces had trachten tegen te houden, die vervolgens, op verzoek van de koning, de vos naar het paleis had gehaald, weet tenslotte ook weer te bewerken dat de aangeklaagde en veroordeelde heelhuids kan weggaan. De franse Grinbert speelt evenals de franse koning en de andere dieren een consequente, doorzichtige rol. Er gebeurt in de loop van het spel een heleboel, maar tegelijk ook bijzonder weinig, doordat er aan de spelers zelf niets verandert. Na afloop kan er een ander spel volgen, weer met dezelfde spelers, die dan ook aan het einde weer zullen zijn als aan het begin. Fase V van de *Renart* zal samen met VI wel een ontknoping brengen, maar geen werkelijk hoogtepunt. De gezamenlijke personages spreken in V iets, maar niet veel, minder dan in IV - 62,21% tegen 67,13% -, de vos spreekt aanzienlijk minder, doordat hij al zo gauw is uitgepraat - 29,77% tegen 40,90%.

In de *Reinaert* is dat allemaal heel anders. Hier is fase V verreweg de langste, 29,48% van het totale verhaal, meer dan het drievoudige van III, meer dan het dubbele van I en IV, bijna het dubbele van II. Alleen VI, met 20,86%, komt enigszins in de buurt van V. De fases V en VI krijgen dus een zwaar compositorisch accent, de slotfases van

het verhaal moeten in de vlaamse versie inderdaad wel de hoogtepunten bevatten. Met zijn spreekpercentages sluit V direct aan bij IV. De gezamenlijke dieren spreken in V nauwelijks minder dan in IV - 80,58% tegen 82,46% -, de vos, en dat is wel een heel groot verschil met het franse gedicht, spreekt in V relatief bijna even veel als in IV - 63,43% tegen 64,93%. Absoluut spreekt de hoofdpersoon in de veel langere fase V natuurlijk veel meer dan in IV. De gelijkenis betreffende de opbouw tussen V en Ia, die ons in het franse gedicht opviel, is in het vlaamse afwezig. We zijn weliswaar weer terug in het 'hof', maar we krijgen geen herhaling van het geredekavel tussen de 'heren'. Grimbeerts rol is totaal uitgespeeld en hij verdwijnt met stille trom van het toneel. In grote lijn is V net zo opgebouwd als II, III en IV. Zoals in II Bruun, in III Tibeert en in IV Grimbeert, is nu in V de koning de tegenspeler van Reinaert. Bruun spreekt in II 8,15%, Tibeert in III 16,46%, Grimbeert in IV 18,88%, de koning in V 8,52%, waarbij men echter, voor een goede vergelijking, nog wel de 2,74% van zijn secondante, koningin Gente, mag optellen. Het toneel is verplaatst van 'hol' naar 'hof', maar het karakter van het spel verandert hier niet door. De vos gaat voort met zijn tegenstanders uit de 'andere wereld' te overwinnen. In V zullen het zijn grootste tegenstanders zijn, koning en koningin, en daarom betekent V een hoogtepunt in het verhaal. V en VI brengen ook wel degelijk een definitieve verandering in de spelers van het spel, niet zozeer in de hoofdrolspeler - al krijgt die van de dichter dan alle gelegenheid om zich in de kracht van zijn 'scone tale' nog completer te manifesteren - als wel in de speler van de koningsrol, die zich vier fases lang in zijn 'vroetheit' had vastgebeten en die zich nochtans in de vijfde reddeloos laat 'verdoren'.

De verschillen tussen V, vlaams, en V, frans, zijn zo evident dat we ons moeten gaan afvragen of het franse gedicht in deze fase nog wel als Willems 'voorbeeld' kan gelden. Heeft Muller niet gelijk wanneer hij de 'tweede helft' van het vlaamse gedicht (= de fases V en VI) karakteriseert als 'een gebouw, grootendeels van eigen maaksel of althans samenstel'? Op zichzelf genomen zou men een karakteristiek als deze best voor Willems gedicht kunnen laten gelden, maar dan

voor het gedicht in zijn geheel en niet speciaal voor de fases V en VI, in oppositie tot de eerste vier. Een ‘gebouw, grootendeels van eigen maaksel of althans samenstel’ sluit geenszins de aanwezigheid van een herkenbaar ‘voorbeeld’ uit, dat de ‘maker’ of ‘samensteller’ heeft geinspireerd om er zich tegen af te zetten. Wie, zoals Muller heeft gedaan, alleen maar ‘stoffen’ vergelijkt, moge kunnen zeggen dat de ‘tweede helft’ van de *Reinaert* slechts ‘losse trekken’ met de *Renart* gemeen heeft, wie daarentegen ook wil proberen de vlaamse dichter ‘achterna te dichten’, moet m.i. wel tot de conclusie komen dat Willems werkwijze in de fases V en VI niet wezenlijk anders is geweest dan in I tot IV. Erkent men de *Renart* als creatief ‘voorbeeld’ voor de ‘eerste helft’ van de *Reinaert*, dan moet men het ook doen voor de ‘tweede helft’.

Voor de beginscene van fase V behoef ik het ‘voorbeeld’ niet eens aan te tonen. Ondanks alle verschikkingen die Willem heeft aangebracht kan niemand redelijkerwijs betwijfelen dat Reinaerts entree ten hove, zijn verdedigingsrede en 's konings antwoord daarop zijn gemodelleerd naar r. 1221/1324 van de *Renart*. Erg belangrijk is deze beginscene voor Willem intussen niet geweest, want terwijl zijn verhaal in het algemeen en zijn fase V in het bijzonder veel uitvoeriger zijn geredigeerd dan bij de franse dichter, stelt hij tegenover de 104 regels van zijn ‘voorbeeld’ maar 97 regels ‘eigen maaksel’ (r. 1759/1855). Dat r. 1325/38 van de *Renart* geen tegenhanger hebben gekregen in de *Reinaert*, is niet verwonderlijk. In deze regels van de *Renart* treedt namelijk Grinbert sprekend op en Willem heeft met een bepaalde dichterlijke bedoeling zijn Grimbeert na fase IV stom gemaakt. Bij het schrijven van zijn regels 1856/1900, het verhaal van de hernieuwde ‘claghe’, het ‘plaidieren’ en de veroordeling, heeft de vlaamse dichter onmiskenbaar r. 1339/1432 van het franse gedicht voor ogen gehad. Voor deze passage geldt echter nog veel sterker dan voor de beginscene dat hij in het geheel van Willems compositie maar van gering belang kan zijn geweest. Dit stukje verhaal moest terwille van de samenhang wel even verteld worden, maar dan zo kort mogelijk: 45 regels tegen 94. Ja, de inkorting is nog veel drastischer ge-

weest dan uit deze totale regelaantallen blijkt. Van de 45 regels zijn er namelijk 25 gewijd aan de presentatie van de aanklagers (r. 1856/1880) - tegen 10 in het 'voorbeeld' (r. 1339/48) - en maar 20 aan het hele verdere verhaal. Het geredekavel van de 'heren', waarmee de franse dichter zijn fase V had laten aansluiten bij zijn fase Ia, kon Willem volstrekt niets schelen. Hij past daarom hetzelfde technische trucje toe als bij zijn ingekorte verhaal van de kippenbegrafenis in fase I, r. 436/47. Daar had hij geschreven: 'Ic seidet u in corten woorden, / *Ne ware ooc tware ons te lanc*', het verhaal van het 'plaidieren' doet hij in r. 1881vgg. af op de volgende wijze:

> Nu ghinct ghindre up een plaidieren.
> Nie hoorde man van dieren
> Soo scoone tale als nu es hier
> Tusschen Reinaerde ende dandre dier,
> Orconde den ghenen die dat hoorde.
> *Soudic die tale ende die woorde*
> *Voort bringhen die men brochte daer*,
> *Het ware mi pijnlijc ende swaer*.
> *Daer omme corte ic u die woort*.
> Die beste redene ghinc daer voort.
> Die claghen, die de diere ontbonden,
> Proufden si met goeden orconden,
> Als si sculdich waren te doene.

Achter dit 'eigen maaksel' is het 'voorbeeld' wel heel duidelijk aanwezig. Willem zet er zich tegen af. Hij zegt: 'ik weet het wel hoe dat allemaal in het frans beschreven staat, maar in míjn verhaal doet het er niets toe, het is mij om iets heel anders te doen'. Hij openbaart daarmee aan de lezer zijn eigen dichterlijke bedoeling. Die lezer merkt op dat vlak na de geciteerde passage, met zijn gemelijk afraffelen van de 84 regels franse verhaaltekst, een vlaamse inlas van niet minder dan 825 regels volgt waaraan het 'voorbeeld' hoegenaamd niets heeft bijgedragen. Dáár was het de dichter natuurlijk wél om te

doen, dáár zou het hoogtepunt van zijn ‘eigen maaksel’ liggen. Men moet niet zeggen dat Willem hier nu eindelijk zijn eigen weg gaat, hij is immers van de eerste regel van fase I af al zijn eigen weg gegaan. Maar in die lange inlas van 825 regels, r. 1900/2725, worden de hoofdrolspeler, Reinaert, en zijn voornaamste tegenspeler, Nobel, wel eindelijk in de volheid van hun eigenlijke wezen openbaar gemaakt. Dat was in fase I tot IV zorgvuldig voorbereid. De dichter heeft de spelers van zijn spel van het begin af gekend zoals zij werkelijk waren. Die ‘kennis’ had hij niet uit zijn ‘voorbeeld’, maar uit zichzelf. Hij, Willem, had, zich afzettend tegen dat voorbeeld, zíjn Reinaert en zíjn Nobel - en zíjn Grimbeert, en zíjn Cuwaert, en zíjn Belijn, enzovoort enzovoort - met zijn verbeelding opgeroepen, gecreëerd. De voltooiing van zijn verbeelding dwingt hem nu, in die lange inlas, tijdelijk zijn ‘voorbeeld’ geheel los te laten. Dit loslaten, tijdelijk, is een dichterlijk-logische consequentie van het voortdurende zich-afzetten. Als men het zo beziet, mag men zeggen dat zelfs achter dat loslaten van het ‘voorbeeld’, honderden regels lang, het ‘voorbeeld’ nog herkenbaar blijft. De *Reinaert* heeft in zijn geheel de *Renart*-in-zijn-geheel als ‘voorbeeld’ gehad.

In de laatste 53 regels van zijn fase V, r. 2726/78, is Willem weer min of meer formeel tot zijn ‘voorbeeld’ teruggekeerd. Men kan in dat slot het slot van fase V, frans, r. 1433/82, althans thematisch herkennen. De situatie is intussen wel geheel verschillend geworden. Niet een Grinbert kondigt meer de pelgrimage aan die de hoofdrolspeler van zijn voornaamste tegenspeler zal losmaken, maar Reinaert zelf. De pelgrimage is ook geen gunst meer die de koning aan een begenadigde veroordeelde toestaat, maar integendeel een fait accompli waarvoor de allang weer in de gunst gekomene zijn koning pardoes stelt en dat deze onaangenaam moet zijn. De nieuwe redactie van het pelgrimage-thema wordt bepaald door de verhaalsituatie die de dichter met zijn inlas heeft geschapen. Het thema is totaal gereïnterpreteerd, maar blijft niettemin ‘ontleend’ aan het ‘voorbeeld’. Het feit dat Willem de pelgrimage juist ‘ter sprake’ heeft gebracht aan het slot van zijn fase V, dus op een plaats die compositorisch overeenkomt met die

waar de franse dichter in zíjn gedicht het thema had gelanceerd, bewijst hoezeer het ‘voorbeeld’ door de hele inlas heen om zo te zeggen ondergronds heeft doorgewerkt en voor de *Reinaert*-in-zijn-geheel bepalend is gebleven. Begin en slot van Willems fase V zijn geen ‘met juisten tact hier en daar gekozen losse trekken uit den *Roman de Renart*’, zoals Muller ze wou zien, maar representeren de franse fase V in zijn geheel. Ze zijn afvaart- en landingsplaats van een zich tegen dit ‘voorbeeld’ afzettende verbeelding.

Ik wil het verhaal dat Willem in zijn fase V vertelt nu nog eens in zijn geheel doorlezen en die details en accenten verzamelen die ons over de bedoeling van de dichter nader kunnen inlichten. Het begin lijkt op het eerste gezicht vrijwel woordelijk gelijk aan het franse begin: ‘Si tot com Renart entre a cort, / il n'i a beste ne s'atort / ou de clamer ou de respondre’ (r. 1221/3); ‘Doe in sconinx hof was vernomen / Dat Reinaert ware te hove comen / Met Grimbeerte sinen neve den das, / Ic wane daer niemen ne was / Soo arem no van soo cranken maghen, / Hi ne ghereedde hem up een claghen’ (r. 1759/64). Bij nader toezien moeten we echter in ‘soo arem no van soo cranken maghen’ toch wel een nieuw accent herkennen. Willem laat de opsomming die de franse dichter na de geciteerde regels geeft - Isangrin, Tibert, Bruns, Raonniaux, Chanteclers, allemaal ‘hoffähige’ dieren - weg. Als om dit te vergoeden biedt hij echter verderop, in r. 1856/80, een veel uitgebreidere verzameling van aanklagers aan dan de franse tekst op de overeenkomstige plaats, r. 1339/48. Men vergelijke enerzijds ‘Ysangrins, li moutons sires Belins, Tibert li chaz, Roonniax, li dainz mesires Platiaux, Bruns, sire Brichemers li cers, Marcins li chevriaus, Bruianz li tors, li mulez Muianz’, met anderzijds ‘Belijn de ram, sine *hije* dame Hawi, Bruun, Tibeert, Isingrijn, Forcadent dat everswijn, die *raven* Tiecelijn, Pancer, die otter, Bruneel, die *visse* Putepeel, Blancaert die buc, Briescaert die stier, Cuwaert die hase dat bloode dier, dat eencoren heere Rosseel, die watermale, dat scuereel, die wesel mine vrauwe Fine, Cantecleer ende die kindre sine, dat foret heere *Cleenebejach*’. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat Willem met zijn bijzonder uitgebreide opsomming in een passage

waar hij overigens zo zeer tot inkorting geneigd was, een bedoeling heeft gehad. Wij moeten ons als lezers afvragen: hadden al deze dieren, ‘soo arem ende van soo cranken maghen’ - want er lijkt toch heel wat schorriemorrie bij te zijn - nu werkelijk ‘recht van spreken’? Het is wel een vreemdsoortig samengesteld ‘hof’ dat Reinaert, de schoontalige, de keel wil dichtsnoeren met een strop.

Ik noteer verder dat Willem vooral aan het begin van fase V opmerkelijk vaak het woord ‘coninc’ gebruikt. Het begint al in de eerste regel de beste: ‘in *sconinx* hof” (in het frans, simpel: ‘a cort’). Dan in r. 1770vgg.: ‘Reinaert ghinc in dien ghelate / Ende in alsoo bouden ghebare, / Ghelijc of hi *sconinx sone* ware’. Dan in r. 1774vgg.: ‘Boudeliken ghinc hi staen / Voor Nobele dien *coninc* / Ende sprac: God, die alle dinc / Gheboot, hi gheve u, *coninc* heere, / Langhe bliscap ende groot eere. / Ic groetu, ende ic hebbe recht: / En hadde nie *coninc* eenen cnecht, / Soo ghetrauwe jeghen hem, / Als ic u ooit was ende noch bem’. Het moet ons als lezers goed duidelijk worden dat wij nu in de ‘koningsfase’ zijn aangekomen. Ja, dat zeker, maar wil de dichter Reinaert ook niet impliciet een beroep laten doen op de ‘koninklijkheid’ van de koning? Wil hij niet tot uitdrukking brengen dat het helemaal niet bij een ‘coninc’ past om zich tegenóver een Reinaert op te stellen? Vergelijk ook r. 1788vgg.: ‘Het en *betemet* niet der *croonen* / Dat soe den scalken ende den fellen / Te lichte gheloove des si tellen’. Juist omdat de koning geen echte, koninklijke koning is, wordt hij door Reinaert in zijn ‘moordverhaal’ adequaat gestraft met een ‘koningsschat’ die er niet is, met een kroon die nooit te vinden zal zijn, ‘die croone, die Ermerijc die coninc drouch’ (r. 2632/3). Het hele ‘moordverhaal’ gaat over het koningschap en er is een leerzame fabel in ingelast over een ‘coninc odevare’ die zijn koninklijke macht op een zeer dubieuze wijze uitoefent. Reinaerts vader heeft in dat ‘moordverhaal’ deelgenomen aan een poging om ‘Nobel die coninc’ te vermoorden, met behulp van de ‘koningsschat’ die er niet was. De zoon zal in de ‘werkelijkheid’ van Willems verhaal volbrengen wat de vader niet heeft kunnen doen. Omdat Nobel geen échte koning is.

Willem heeft de koning onmiddellijk laten antwoorden op het beroep dat op zijn veronderstelde échte koninklijkheid gedaan werd. In het franse gedicht is 's konings antwoord pas geplaatst ná Renarts lange verdedigingsrede. Dit antwoord, dat hoofdzakelijk uit wat grof gescheld bestaat, is daar dan ook meteen definitief, het snoert Renart de mond. Maar Willem laat de koning Reinaert onderbreken vóór deze nog aan zijn eigenlijke verdediging begonnen is. De koning wijst het beroep dat op zijn koninklijkheid gedaan wordt af en gaat dan over tot een regelrechte beschuldiging, die eindigt met: ‘Ic waent *u kele* sal ontghelden / Noch heden al up ene wile’ (r. 1824/5). De koning heeft van het begin van de eerste fase af Reinaerts dood gewild en deze heeft hem met de behandeling van zijn ‘boden’ Tibeert en Bruun enkel maar een welkome nadere motivering van het doodvonnis in handen gespeeld (verg. r. 1817/22). Na 's konings feitelijke aankondiging van het doodvonnis kan Reinaert aan zijn eigenlijke verdediging beginnen, r. 1826/55, die voor een deel parallel loopt met r. 1264/1308 van de franse tekst, alleen aanzienlijk korter is (het Isangrin-motief ontbreekt). Het slot van Renarts verdediging kon Willem bijzonder goed gebruiken:

> Pechié fait qui a cort me mande;
> mes qant messires le conmande,
> il est bien droiz que je i vaigne:
> or sui devant lui, *si me praigne*
> *et si me face ardoir ou pendre*,
> q'autr' outre lui ne me doit prandre,
> ne n'avroie pas la puissance;
> *mes ce sera povre vengence*,
> s'en parlera l'en malement,
> se je i muir sanz jugement.

Het accent ligt in de vlaamse versie echter net wat anders:

> Hoort, sprac Reinaert, coninc lioen,

Wien twivelt des, ghi ne moghet doen
Dat ghi ghebiet over mi?
Hoe goet, hoe claer mine sake si,
Ghi moghet mi vromen ende scaden.
Wildi mi sieden ofte braden
Ofte hangen ofte blinden,
Ic ne mach u niet ontwinden.
Alle diere sijn in u bedwanc.
Ghi sijt staerc ende ic bem cranc.
Mine hulpe es cleene, duwe es groot.
Bi Gode, *al slouchdi mi doot*,
Dat ware eene cranke wrake.

Het verschil zit hierin dat Renart weliswaar het halsrecht van de koning uitdrukkelijk heeft onderstreept, maar tegelijk een beroep heeft willen doen op zijn rechterlijke rechtvaardigheid, terwijl Reinaert in feite tot uitdrukking brengt dat de koning een onrechtvaardige rechter is, die zich tot iedere prijs op hem wil wreken, die hem dood wil hebben. Reinaert antwoordt op 's konings aanvallende beschuldiging dus met een even fel aanvallende tegenbeschuldiging. Hij beantwoordt wraakzucht met wraakzucht. Het proces zal kort zijn en het vonnis snel geveld (r. 1881/1900), maar daarna zal de tegenaanval pas goed beginnen (r. 1901/2510).

Renart is een montere schelm, die het niet gauw opgeeft en daarmee de sympathie van de lezer verdient, maar die, als puntje bij paaltje komt, toch ook maar een arme drommel blijkt te zijn, afhankelijk van de hulp van de invloedrijke beschermer Grinbert en 's konings recht en genade. Dat kwam al in fase IV uit, bij zijn geïmponeerd-zijn door het koninklijke bevelschrift dat Grinbert hem overhandigde, het blijkt weer in fase V uit de wijze waarop hij zijn voor de koning gehouden verdedigingsrede afsluit. Renart geeft van het begin van fase IV af het initiatief in feite uit handen en laat maar komen wat komen moet. Reinaert daarentegen bestuurt van fase II tot fase VI, van ‘hol’ naar ‘hof’, van ‘hof’ naar ‘hol’ en tenslotte van ‘hol’ naar ‘woestine’,

de hele handeling. Hij laat het bewust op een conflict aankomen, een conflict-op-leven-en-dood. Hij daagt de koning, die hem wil ophangen, uit om dat dan ook maar zo gauw mogelijk te doen. Die koning heeft daar immers de macht toe? Laat hij tegenover de 'zwakke' Reinaert het 'recht van de sterke' maar in praktijk brengen! Geen 'uitstel van executie'! Alle heen-en-weer-gepraat heeft verder geen zin! Als de dichter niet alleen de verdedigingsrede, maar ook, en nog sterker, de scene die daar in de franse versie van V op volgde inkort, laat hij zich door de hier geformuleerde Reinaert-conceptie leiden. Voordat Grimbeert tot hem kwam, had Reinaert, in zijn 'hol', al het programma voor de handeling in fase V uitgebroed. Op dat programma stond een galg. De tocht naar het 'hof' zou de tocht zijn naar de daar opgerichte galg. De koning had hem voor Reinaert bestemd, maar Reinaert voor de koning. Om de koning te kunnen 'ophangen' moest Reinaert eerst zichzelf laten veroordelen.

In de franse versie is de eerste 'spreker' na Renarts verdedigingsrede en 's konings antwoord daarop Grinbert, de tweede Belin. Beiden spreken zij ten gunste van Renart, de tweede hoofdzakelijk indirect door - hervatting van een motief uit fase I - Isangrin te beschimpen. Willem had in zíjn verhaal aan das en ram een andere rol toegedacht, niet die van medestanders van de vos maar van zijn slachtoffers. Grimbeert zwijgt daarom in fase V volkomen, Belijn mág spreken, maar dan als gangmaker van aanklacht en veroordeling. Na Reinaerts uitdagende slotzin, de koning in het gezicht geslingerd: 'Bi Gode, al slouchdi mi doot, / Dat ware eene cranke wrake' -, pal daarop en zelfs nog door het rijm eraan verbonden krijgen we te lezen: 'Recht in derre selver sprake / Spranc up Belijn de ram / Ende sine hije - die "teef"! - die met hem quam, / Dat was dame Hawi - jawel, "dame"! - / Belijn sprac: gawi / Alle voort met onser claghe' (r. 1856/ 61). Van 'afzetten' tegen een 'voorbeeld' gesproken! Belijn, de stommeling - zo leren wij hem verderop kennen - neemt de leiding bij de aanklacht en allerlei onguur gedierte geeft aan zijn oproep gevolg. Zeer ironisch noteert de dichter na zijn 'tableau de la troupe': 'Alle dese ghinghen openbare / Voor *haren heere den coninc* staen / Ende

daden Reinaerde vaen' (r. 1878/80).

Niet meer dan 14 regels verder wordt ons al het resultaat van de gezamenlijke inspanning meegedeeld: 'Die coninc *dreef sine hooghe baroene / Te vonnesse* van Reinaerts saken. / Doe wijsden si dat men soude maken / Eene *galghe* staerc ende vast / Ende men Reinaerde, den fellen gast, / Soude *hanghen bi siere kele*' (r. 1894/9). 'Ic waent *u kele* sal ontghelden / *Noch heden* al up eene wile', had de koning al 70 regels tevoren geprofeteerd. De koning krijgt zijn mannetjes wel waar hij ze hebben wil: bij de gálg. Hij krijgt ze daar zo snel, omdat de dichter het wóu. De dichter wou zo snel mogelijk tot zijn grote inlas komen, zijn verhaal-bij-de-galg. De inlas begint met een ironisch-sentimentele notitie over Grimbeert en zulk soort 'naeste maghen': 'Sine consten niet verdraghen, / No ghedulden no ghedooghen, / Dat men Reinaerde *voor haren ooghen / Soude hanghen* alse eenen dief (r. 1904/7). De gevoeligerds worden meteen ontmaskerd in de volgende regel: 'Nochtan waest hem somen lief'. Tot die 'somen' zal intussen Grimbeert zelf, die brave kwezel, wel niet hebben behoord. Men kan zich eerder voorstellen dat die, de vos 'te ghenaden', nog wel 'een pater nooster' zal hebben 'ghelesen' (verg. r. 1745vgg.)!

De dichter laat de koning in het weggaan van de familie Grimbeert een motief vinden om haast te maken. Maar ook het 'licht'-motief komt weer opduiken. Reinaert, de duisterling moet nog bij lichte dag opgehangen worden, want het 'hof' representeert 'dat lecht' (verg. r. 53). 'Sal men hanghen, twi ne doet ment dan? / Eer men nu ghereeden can / Eene galghe, so eist *nacht*' (r. 1927/9). En dan komt de verrassende mededeling, van Isingrijn, dat de galg zowaar al klaarstaat. In het 'hof' staat de galg altijd klaar. Isingrijn weet ervan mee te praten, want zijn hele familie is 'galgenaas'. Tibeert, niet zonder leedvermaak, herinnert er de wolf aan: 'Reinaert waest, diet beriet / Ende selve mede ghinc, / Daer men uwe twee broeders hinc, / Rumen ende Widelanken' (r. 1936/9). Reinaert had - zo kunnen we tussen de regels doorlezen - ook Isingrijn zelf wel aan de galg willen brengen, maar dat was hem nog niet gelukt, net niet. Bij Tibeert, de 'galgestrop', was het bíjna gelukt, in fase III. Dat brengt Reinaert, op zijn

beurt, de kater in herinnering: waar is dat endje touw van jou, die ‘vaste line’ ook al weer gebleven? Reinaert heeft niet minder haast dan de koning, hij wil de ‘heren’, de beulen, best een handje helpen. Ze moeten ‘aan de galg’, allemaal, en daarom stúúrt hij ze, met zoveel woorden, náár de galg, de in het ‘hof’ altijd klaarstaande galg. Na de ‘terechtstellingen’ van de fases II, III en IV - Bruun, Tibeert, Isingrijn - lijkt in fase V Reinaert zelf eindelijk aan de beurt te zijn om terechtgesteld te worden, maar dat is maar schijn: hij is het die de reeks van zijn ‘terechtstellingen’ gaat voortzetten, en hij wil haast maken.

> Reinaert, die langhe hadde ghesweghen,
> Sprac: ‘Ghi heeren, *cort mine pine*.
> Tibeert heeft eene vaste line,
> Die hi bejaghede *om sine kele*
> Daer hi vernois hadde vele,
> Int huus daer hi den pape beet,
> Die voor hem stont al sonder cleet.
> Her Isingrijn, nu *maect u voren*.
> Ja ne sidi nu daer toe vercoren,
> Ghi ende Brune, dat ghi sult dooden
> Reinaerde uwen neve, den fellen rooden?
> Ghi hebt soo vele te voren ghedaen.
> Doet Tibeerte ooc mede gaen.
> Hi can wel clemmen, hi mach de line
> Up draghen, sonder uwe pine.
> Ghi drie, *gaet voren*, maect *ghereet*.
> *Dat ghi iet let, dats mi leet*.’ (r. 1948/64)

Ze kunnen nu het masker afwerpen, de ‘heren’. Ze hebben, net als de koning, altijd al Reinaert willen doodmaken en nu krijgen ze hun grote kans, nu zijn ze ‘daer toe vercoren’. Zit er in de laatste uitdrukking nog een toespeling op de religieuze sfeer van het ‘hof’? Stelt dat ‘hof’ eigenlijk een klooster voor? In elk geval reageert Isingrijn op Reinaerts woorden als een echte kloosterling:

So helpe mi de *cloostercrune*,
Die boven up minen hoofde staet,
Inne hoorde nie soo goeden raet
Als Reinaert selve ghevet hier.
Hem langhet omme cloosterbier.
Nu gawi voren ende bruwent hem. (r. 1966/71)

'Cloosterbier bruwen', met de betekenis van 'doden', is in het middelnederlands geen staande uitdrukking geweest. Verdam kent er enkel deze ene plaats van. Een goed dichter als Willem zal, dunkt mij, zo'n blijkbaar zelfgesmede uitdrukking niet te pas brengen als hij er geen bepaalde bedoeling mee heeft gehad. Verderop, in r. 2189/94, grijpt de dichter nog eens op de geciteerde passage terug. Daar wordt echter niet meer van 'cloosterbier' gesproken, maar enkel nog, simpelweg, van 'bier', in oppositie tot 'mede', de goedkopere volksdrank:

Die heeren, die nu waren soo fier,
Dat si Reinaerde waenden een *bier*
Te sinen lachtre hebben ghebrauwen,
Ic wane wel in rechter trauwen
Dat hi hem sal weder *mede* blanden,
Dien si drinken sullen met scanden.

Ook van 'mede blanden' in de hier bedoelde oneigenlijke betekenis kent Verdam geen andere plaatsen. Het komt mij voor dat de dichter variërend verder is gaan spelen met zijn eerder gebruikte 'cloosterbier bruwen'. Kloosters specialiseerden zich niet zelden in het brouwen van bijzonder goed bier, bier voor het 'hof' om zo te zeggen. Stelt de dichter daar nu niet de 'mede' tegenover als een drankje uit Reinaerts 'hol'? Het 'hof' meent met zijn 'cloosterbier' Reinaert geestelijk te kunnen liquideren, maar 'arem man Reinaert' heeft in zijn 'hol' een nog veel moorddadiger antwoord beschikbaar, 'mede'!

In een volgende passage r. 2013vgg., spoort Reinaert zijn beulen nogmaals aan om toch vooral haast te maken: 'Ghi drie, ghi hebbet

ghedaen al / Dat men mi ontliven sal... / Daer omme moetti, God weet, / Gheonneert werden, alle drie, / *Ghi ne haest dat ghescie / Al dat ghi begaert te doene*'. Is het al te ver gezocht om in de laatste twee regels een toespeling te horen op de woorden die Jezus bij het Laatste Avondmaal sprak tot de verrader Judas: 'Dat gy doet, doet het haestelick' (Joh. 13,27)? Ik herinner er aan dat Reinaert het in fase VI, in zijn 'holgesprek' met Hermeline, ook over 'verraad' zal hebben (verg. r. 3139/41). In ieder geval, met of zonder bijbelse associatie, Reinaert 'zoekt' zijn dood, hij 'dar wel sterven' (r. 2023). Hij verwijst naar de dood van zijn vader, die 'doe hi staerf, van allen sinen sorghen vri' werd (r. 2024/5). Maar in één adem door doet hij ook weer een 'dodelijke' aanval op degenen die hem doden willen: hang mij meteen op of je zult zelf opgehangen worden, 'Een twint nu langher niet ne spaert, / Of varen moetti hinder waert / Ende alle uwe voete ende uwe been' (r. 2027/9). Dit wordt dan op plechtige wijze met een drievoudig 'ameen' - en hier kan niemand de bedóelde associatie met een kerkelijke plechtigheid loochenen - door de drie 'galgebrokken' bevestigd, 'beaamd'. Ze 'porren', lopen 'harde blide' voort, 'springhen' zelfs 'over meneghen tuun', ze dánsen naar de galg, Tibeert alleen wat gehinderd door dat vervelende hangtouw dat hij dragen moet. En dan acht de dichter eindelijk het ogenblik gekomen om zijn lezers in te lichten over Reinaerts eigenlijke bedoelingen, dan pas mogen wij iets van de achtergrond van zijn aggressieve doodsdrift gaan begrijpen. Wij keren terug tot de voornaamste tegenspeler, de koning. De voornaamste scene van het hele spel gaat nu gespeeld worden, de scene die aan de koning de 'dood' en aan Reinaert het 'leven' zal toespelen. Nu is er opeens helemaal geen haast meer bij de terechtstelling. Reinaert en zijn dichter nemen er de tijd voor. Het woord is geheel aan de 'scone tale, die 'dood' èn 'leven' in zich bergt.

De inleiding tot de grote 'koningsscene' wordt gevormd door de laatste regels van Reinaerts monologue intérieur, nadat hij 'sine viande, die hem den strop an *waenden* cnoopen' (r. 2045/6) naar de galg heeft gestuurd. Ik citeerde ze al eerder: 'Al es hi *listich* ende *vroet*, / Ic wane den coninc noch *verdooren*' (r. 2064/5). De koning lijkt nog

de leiding in handen te hebben: ‘De coninc dede blasen den horen / Ende hiet Reinaerde uut waert leeden’ (r. 2066/7). Het signaal voor de terechtstelling is gegeven. Het is voor de koning nog altijd lichte dag. Maar de ‘nacht’ van het ‘hol’ gaat het ‘licht’ van het ‘hof’ in bezit nemen. Want de nacht is de tijd van de grote gedachten van de dichters en de dromers, de tijd van het onweerstaanbare leven van het onweerstaanbare woord: ‘Nu willic prouven of ic mach / Te hoovede bringhen een baraet, / Dat ic *voor de dagheraet* / In grooter sorghen *vant te nacht*’ (r. 2058/61). Het ‘baraet’ is in eerste instantie een ‘biechte’. Reinaert neemt opnieuw, als in fase IV, het initiatief tot een biecht. Hoe zou men in dít ‘hof’ anders gehoor kunnen verkrijgen dan door een biecht? Grimbeert was in zijn verlekkerdheid op opgebiechte zonden een exemplarische vertegenwoordiger van het ‘hof’ geweest. Het hele ‘volk’ hoort gretig toe als er een biecht wordt aangekondigd en de koning, die eigenlijk onwillig is, moet op dit ogenblik wel den vromen een mede-vrome worden. Reinaert hanteert het idioom weer voortreffelijk:

> Reinaert sprac: ‘Laet teerst ghereeden
> Die galghe daer ic an hanghen sal,
> Ende daer binnen so sal ic *al*
> *Den volke mine biechte conden*
> *In verlatenessen miere sonden*.
> Hets beter dat *al tfolc* verstaet
> Mine diefte ende mine overdaet
> Dan si eenen onsculdeghen man
> Mine overdaet namaels teghen an. (r. 2068/76)

‘Nu segghet dan,’ antwoordt de koning, veel te kortaf, ‘vooruit dan maar!’ En de dichter noteert hoe Reinaert als een volleerde toneelspeler ‘stont als een seerich man ende sach al omme harentare’ (r. 2078/9). Geen haast. Laat die ‘beesten’ maar even kwijlen voor ze het grote brok krijgen toegeworpen! In de eerste 12, 13 regels wordt ook nog niets pikants gezegd, alleen lekkergemaakt: ‘Laet u wisen ende

leeren / Hoe ic Reinaert aerminc / Eerst an die loosheit vinc' (r. 2086/8). Maar dan komt het, een smakelijke reeks van 'lammen', 'gheeten', 'aende', 'hoenre', 'ganse', allemaal doodgebeten, allemaal opgegeten. Pure moordlust, genoeg misdaden om vele malen opgehangen te worden! Een vaag motief voor het doden zit misschien nog wel in het 'bleeten', Reinaert kon blijkbaar niet goed tegen gebláát (en gekwáák, en gekákel). Maar dat wordt niet uitgewerkt, de vos is niet bezig zich echt te verontschuldigen, tenminste niet in de eerste 30 regels van zijn biecht. Daarna heeft de biechteling echter genoeg van al die anonieme slachtoffers en gaat hij, net als in de biecht van fase IV, over op zijn vaste vijand Isingrijn, slachtoffer van naam en formaat. Maar dan is hij ook meteen weer in de aanval: niet de vos is meer de grote misdadiger, maar de wolf. Het is nog maar een aanloopje, niet meer dan een beetje stemmingmakerij. De koning zal er nauwelijks door geimponeerd geweest zijn. Maar dan volgen, bijna zonder overgang, plompverloren, de regels:

> Coninc, dit doe ic u te wetene:
> Ic hebbe noch in mijn ghewout
> Beede selver ende gout,
> Soo vele dat cume een waghen
> Te seven waerven soude ghedraghen. (r. 2150/4)

Het is rechtstreeks tot de koning gericht. 'Al tfolc' heeft zijn lekkers gehad en nu is de beurt aan de koning om zich verlekkerd te tonen. Die is immers 'listich ende vroet', die weet wat écht van belang is in het leven. 'Alse die coninc dit verhoorde, / Gaf hi Reinaerde *schelle* andwoorde: / Reinaert, *wanen* quam u die scat?' (r. 2155/7). En de koning krijgt nog meer voer, hij krijgt precies te horen wat hij wel gedacht had: ja, inderdaad, 'die scat was bestólen' (r. 2162). Dit wordt interessant, hier valt voor een koning op een volkomen zindelijke manier wat in de wacht te slepen. De dood van de tot de strop veroordeelde gaat geld opbrengen. Maar als de koning dat in een flits bedenkt, is hij meteen zelf aan de 'dood' overgeleverd. Hoor maar: 'Ne

ware hi ooc bestolen niet, / Daer ware *die moort* bi ghesciet / *An u lijf*, in rechter trauwen' (r. 2163/5). Dat brengt de minder intelligente secondante van de koning in beweging, de 'coninghinne'. Zij geeft er zich niet eens rekenschap van dat 'die moort' dan toch maar níet 'gesciet' is, nee, zij ziet de dood plotseling dreigend tegenwoordig (en roept hem daardoor op). Zij stottert van emotie. Zij wil van Reinaert 'bij de dood' weten - 'bi der selver vaert die *u siele* varen sal', is haar vrome formulering - wáár die dreigende dood zich wel bevindt: 'Ic mane u... / Dat ghi ons die waerheit segghet al... / Of ghi weet van eenegher *moort* / Ofte eeneghen *moordeliken raet*, / Die jeghen minen heere *gaet*' (r. 2171/8). Reinaert heeft beet, er wordt naar hem geluisterd. De koningin is niet minder vroom dan biechtvader Grimbeert en kan met gelijke middelen worden 'verdoort'. De vos richt zich nu rechtstreeks tot haar, hij valt de koning, om wie het hem toch te doen blijft, aan via haar: 'Edele coninghinne... / Ic bem een *die sterven waent*. / In late niet ligghen *up mijn siele. / Storvic*, malichte mi gheviele / *In die helle* daer omme te sine, / Daer groot torment es ende pine' (r. 2196/2202). De biechtsituatie is toegespitst door een verwijzing naar de helleangst. De doodssituatie van de biechteling biedt een garantie voor een echte fijne biecht, waarin 'onbedect', 'al bloot' gesproken wordt. Maar de koningin is tegelijk ook al 'dodelijk' bezorgd voor het leven van haar gemaal. De doodssituatie waarin Reinaert niet zonder zijn eigen medewerking door de koning gemanoeuvreerd is, kan in de vrome wereld van het 'hof' gemakkelijk worden omgezet in een uitgangspunt voor een 'dodelijke' aanval. Behalve de taal doet bij de presentatie der schijn-heiligheid ook de mimiek zijn werk: 'In eenen ghelate van drouven sinne / Sprac Reinaert' (r. 2195/6). Het is een hervatting van: 'Reinaert stont als een seerich man / Ende sach al omme harentare', maar een hervatting die een climax inhoudt, omdat het nu niet meer 'al tfolc' is, maar het koningspaar zelf dat met felle belangstelling toekijkt en -luistert. Na de inleidende woorden tot de koningin kan de koning zelf aangepakt worden: 'In dien dat *die coninc milde* / Een ghestille maken wilde, / Ic soude hem tellen *met ghenaden* / Hoe jammerlike hi was *verraden / Te moordene*

van sinen lieden' (r. 2203/7). Nog eens een verwijzing naar de hel: Reinaert zou niet zo openhartig biechten 'ne daet *die sorghe van der hellen*, / Daer men seit (!) dat si in quellen, / Die hier *sterven* ende *moort* / Weten, si ne bringhense voort' (r. 2211/4). Is de koning al meteen overtuigd? Nee, maar hij is wel onzeker gemaakt: 'Den coninc wart die herte swaer / Ende sprac: Reinaert, sechstu mi *waer*?' (r. 2215/6). Het klinkt al heel wat toeschietelijker dan 'Nu segghet dan' (r. 2077), want er is eigenbelang in het spel gekomen. Maar het blijft voorzichtig, 'vroet'. Er moet, ter bevestiging, dus nog een derde verwijzing naar de 'laatste dingen' bijkomen: 'Ja ne weet ghi wel *hoet met mi es*?... / Waendi dat ic wille nemen / Eene loghene *up mine langhe vaert*?' (r. 2218/23). Ook na deze derde onderstreping van de doodssituatie blijft het echter nog de koningin die de doorslag moet geven: 'Bi der coninghinnen rade, / Die seere ontsach *des coninx scade*, / Gheboot die coninc...' (r. 2225/7). De sentimentele, in haar vroomheid makkelijk om te praten koningin is de zwakke plek in de 'vroetheit' van het 'hof'. Als hij er, dank zij deze zwakke plek, maar in slaagt gehoor te krijgen, weet Reinaert dat hij in feite het pleit al gewonnen heeft: 'Hem dochte scoonen sijn gheval' (r. 2235). Hij zal 256 regels lang alléén het woord krijgen, om met een quasi-retrospectief verhaal over een moordaanslag die er nooit geweest is, de koning een leven te 'hergeven' dat hij nooit verloren had. De aanvaarding van het 'geschenk' van de 'koningsschat' zal blijken tot de 'dood' te voeren. De koning, die zijn leven wil behouden, die het wil handhaven door Reinaert te doden, verliest het, terwijl Reinaert, de 'verliezer', zijn leven behoudt. Zo heeft Willem, de dichter, het gewild en zo gebeurt het.

Reinaert spant in zijn verhaal zijn drie naar de galg gestuurde doodsvijanden, Bruun, Isingrijn en Tibeert, samen met zijn kwezelachtige 'neve' Grimbeert, voor zijn karretje. Hij laat dit viertal mèt zijn vader - in wie hij natuurlijk zichzelf projecteert, want die vader is de 'vinder' van de 'koningsschat' - complotteren om de koning te vermoorden. Dat gebeurt uiteraard buiten de sfeer van het 'licht', van het 'hof', namelijk 'an eere belokenre nacht' (r. 2283) en 'an dat

woeste velt' (r. 2286). Het is Reinaerts eigen wereld, de wereld van het 'hol'. Alles in die wereld is 'verholen'. Reinaert senior heeft 'des coninx Ermerikes scat' ontdekt 'in eene verholenlike stat' (r. 2255/8). Reinaert junior slaat 'die *listighe* oude' (r. 2386) gade terwijl deze 'uten hole quam'. Hij loopt zelf 'ten hole', ontdekt op zijn beurt de schat, graaft die samen met zijn getrouwe Hermeline op - 'mijn wijf es eene *vroede* vrauwe', r. 2307 - en stopt hem weer weg 'in een hol verholenlike' (r. 2441). De 'moort' op de koning kon geen doorgang vinden, Reinaert de vader moest zichzelf wel uit dépit ophangen, máár - Reinaert de zoon is nog altijd 'van scatte rike' (r. 2442), hij beschikt nog altijd over de middelen. Dat laatste is iets wat de koning en de koningin niet op de juiste wijze begrijpen, kúnnen begrijpen. Zij bijten in het lokaas. De publieke biecht heeft een einde, 'al tfolc' heeft zijn figurantenrol vervuld, de hoofdrolspelers trekken zich terug tot een geheim beraad: 'Die coninc entie coninghinne, / Die beede *hopeden ten ghewinne*, / Si leedden Reinaerde buten te rade / Ende baden hem dat hi wel dade / Ende hi hem *wijsde sinen scat*' (r. 2511/5). Het is geen barse hoofdknik meer en ook geen bezorgde vraag, nee, het is een héél vriendelijk verzoek: of Reinaert maar zo goed wil zijn verder te gaan met zijn onthulling van het verholene. Rex reginaque volunt decipi. Reinaert kan nu - voortzetting van de aanval - zijn eisen stellen: 'Soudic wisen mijn goet / Den ghenen die mi hanghen doet?' (r. 2517/8). Op een biecht behoort een 'aflaet' te volgen en die 'koopt' de biechteling zich nu, met zijn 'moordverhaal' spreekt hij zichzelf vrij tot het 'leven'. De koningin staat al klaar met haar absolutie en is er nog vrij wat goedkoper mee dan Grimbeert in fase IV: 'Mine heere sal u laten *leven* / Ende sal u vriendelike vergheven / Al gader sinen evelen moet, / Ende ghi sult voort meer wesen *vroet / Ende goet* ende minen heere ghetrauwe' (r. 2521/5). De koning, intelligenter en minder vroom, is lang niet zo vlot. Er zijn nog 35 regels dialoog nodig aleer we kunnen lezen: 'Doe nam die coninc voor hem een stroo / Ende vergaf Reinaerde al gader / Die wanconst van sinen vader / Ende sijns selves mesdaet toe' (r. 2562/5). De absolutie is een zakelijke overeenkomst zonder vrome omhaal en ook zonder - van de zijde van de ko-

ning - veel innerlijke overtuiging. Het 'hof' moge zich dan vroom kunnen voordoen en de koning, als het in zijn kraam te pas komt ook, in de geheime raadkamer gelden meer wereldse overwegingen. Het 'hof' is schijn-heilig. Maar Reinaert is in ieder geval 'van der *doot* ghenesen' (r. 2568), dóór zijn 'moordverhaal'. Dat de koning zich hierdoor de 'dood' heeft laten aanpraten, zal pas veel verderop blijken, aan het eind van fase VI.

Het parallelisme dat, in zekere zin, tot aan het verlenen van de 'absolutie' tussen fase IV en V bestaan heeft, houdt nu op. Van r. 2569 tot aan het einde is fase V een voorbereiding van de ontknoping in fase VI. De onthulling van de verborgen schat, nu formeel aan de koning overgedragen, zit vol duistere aanduidingen. Hulsterloo, met de 'cromme borne' Criekepit, is, zo zal Cuwaert ons in r. 2686vgg. opbiechten, een obscuur oord, waar 'valsemunters' samenkomen. Er is geen groter tegenstelling denkbaar met de 'lichte' wereld van het 'hof'. Bij die 'cromme borne' komt soms een half jaar lang geen 'creature die hevet *lijf*' (r. 2608), behalve dan de nachtvogels, de doodsvogels, 'die ule entie scuvuut, / Die daer nestelen in dat cruut' (r. 2609/10)*. En uitgerekend dáár, koning, 'daer leghet mijn scat *ghehidet*' (r. 2614). U moet er sámen met de koningin naar toe gaan, 'ghi ende mijn vrauwe' (r. 2617). De vrome koningin wordt dus uitdrukkelijk in Reinaerts wraakoefening opgenomen, zoals ook de vrome Grimbeert bij hem in fase IV zijn afstraffing 'niet ontgaen' kon. Het levenloze nachtland bergt 'die croone die Ermerijc die coninc drouch' (r. 2632/3), de 'koningsschat' uit het schimmenrijk. Uiterst ironisch eindigt Reinaert zijn omineuze verhaal met een aanduiding van de toe-

* *Jacob van Maerlant*, *Willems tijdgenoot*, *zegt van de 'ule ofte schuvut' dat hij 'gherne* onder die dode *wandelt'* (Nat. Bl. *3, 624); in het latijn:* 'in sepulchris *nocte dieque versatur'. Opvallend is: 'die daer nestelen* in dat cruut'*; verg. Maerlant: 'in kerken wonen si ende in steenhuse'*.

komstige ‘dankbaarheid’ van de koning, die vorm krijgt in een gefantaseerde joviale zegenwens:

> Ai coninc, *alse ghi hebt dat goet*,
> Hoe dicke suldi in uwen moet
> Peinsen: ‘Reinaert, ghetrauwe vos,
> Die hier grouves in dit mos
> Desen scat *bi diere list*,
> *God gheve di goet so waer du bist!*’ (r. 2637/42)

‘So waer du bist!’ Ja, Reinaert zal straks onbereikbaar zijn in zijn ‘woestine’, maar in zijn verbeelding hoort hij nu al 's konings vervloekingen!

Intussen is de koning altijd nog minder gewillig dan zijn listige tegenspeler wel denkt. Er is nog een rest van ‘vroetheit’ in Nobel, hij vertrouwt de zaak niet: ‘Criekeputte, dat ghi hier noemet, / Wanic, es een gheveinsde name’ (r. 2654/5). Dat wordt aanleiding tot een nieuwe aanval waarbij meteen, en passant, nog een andere oude vijand, het mislukte kapelaantje Cuwaert (verg. r. 133/61), met zijn ‘hondevrindjes’ als homosexueel te kijk gezet kan worden. Deze van het begin af ten dode opgeschreven haas wordt als getuige opgeroepen, als een ‘kenner’ van het nachtland. En hij spreekt de waarheid tegenover het hoogste gezag in het lichte ‘hof’, hoor maar: ‘*Vermaledijt* / So moetic werden, al wistic wel / Dat *mi costen soude mijn vel*, / Soudic lieghen eenich woort, / Al waert *van eere moort*, / Want ghi mi manet bi der trauwen / Die ic miere soeter vrauwen / Ende die ic den coninc sculdich bem’ (r. 2676/83). De vervloeking zal in fase VI vervuld worden, de dood die Cuwaert veronderstellerwijs oproept zal dan aan hem voltrokken worden. Hij is een van die rare ‘geestelijke’ inwoners van het ‘hof’ die dat in de ogen van de vos - en van de dichter - dubbel en dwars verdiend hebben. In 's konings oren is de hazebiecht een betrouwbaar getuigenis, juist waarschijnlijk omdat daarin zoveel vuilig-

heid aan het licht komt*. Nobel is nu, eindelijk, helemaal overtuigd en reageert verder, hoewel sober en zakelijk, toch zoals van een heer die de normen der vroomheid handhaaft verwacht kan worden: 'Verghevet mi, *ic dede quaet* / Dat ic u mestrauwede iet' (r. 2720/1). In plaats van het door wantrouwen ingegeven bevel: 'Ghi moet sijn mede an onse vaert, / Ende ghi moet ons, Reinaert, / Helpen uwen scat ontdelven' (r. 2645/7), komt nu het vriendelijke verzoek: 'Reinaert, *goede vrient*, nu siet / Den raet dat ghi met ons gaet' (r. 2722/3). Och, probeer het zo te schikken dat je met ons meegaat! Daarop is een vroom antwoord mogelijk: 'Waendi in waers al te vroo, / Coninc, *oft mi stonde alsoo / Dat ic met u wandelen mochte*, / Also als ons beeden dochte, / *Ende ghijs waert*, *heere*, *sonder sonde*?' (r. 2727/31). Een 'verwaten ballinc' (r. 2756) moet in deze vrome kring 'gemeden' worden en een koning moet als geestelijk leider daarbij het goede voorbeeld geven. Een koning als deze moet ook zeggen: 'ic rade u, Reinaert, dat ghi / Niet ne latet ghi ne varet / Daer ghi u van den banne claret' (r. 2768/70). Na zijn lange inlas, die het biechtmotief uit fase IV tot een climax moest voeren, is de dichter nu bij de pelgrimage uitgekomen, waarmee hij fase V moet afsluiten. De koning krijgt van hem het laatste woord en dat bestaat dan nog uit een paar, in deze situatie passende, vrome gemeenplaatsen: 'Ghi dinket mi sijn / *Bevaen in harde goeden dinghen*. / God jonne u dat ghijt moet vulbringhen, / Reinaert, *alse u ende mi / Ende ons allen nutte si*' (r. 2774/8). We herkennen het idioom. De koning is net zo 'verdoort' als Grimbeert, aan wiens 'vroetheit' hij in een vroeger stadium, terecht, getwijfeld had.

VIII

Dat fase VI Reinaert verder in het 'leven' zal stellen en aan de koning verder de 'dood' voltrekken, kan voor iemand die het verhaal met

* *Ik sluit mij wat deze passage betreft aan bij de interpretatie van Hellinga*, *in* Lessen in Lezen *1*, *blz. 19*.

aandacht gevolgd heeft niet meer twijfelachtig zijn. De vraag is maar hóe de dichter, zich afzettend tegen zijn franse ‘voorbeeld’, dit spel nu zal spelen. Als we de percentages van fase VI nog eens bekijken - in de franse versie 11,73% van het hele verhaal, in de vlaamse 20,86% - kunnen we al vermoeden dat Willems ‘oorspronkelijke vinding’ bij de ontknoping niet gering zal zijn. Fase VI krijgt bij hem compositorisch een aanzienlijk zwaarder accent dan in zijn ‘voorbeeld’. Van de franse tekst bestaat 23,98% uit directe rede, verdeeld over: Renart 15,31%, de koning 5,10%, Coart 2,55% en de koningin - twee regeltjes - 1,02%. Voor de *Reinaert* zijn de getallen: totaal der directe rede 57,89%, Reinaert 26,73%, de koning 9,41%, Belijn 8,44%, Firapeel 6,78%, de koningin 2,21%, Hermeline 1,38%, Tiecelijn 0,83%, Botsaert, de clerc 0,69%, Bruun 0,55%, Isingrijn, Hersint en Cuwaert ieder 0,27%. Een geheel ander ‘spreekpatroon’ dus met verscheidene ‘sprekers’ die zich in fase VI voor het eerst laten horen: Firapeel, Hermeline, Tiecelijn, Botsaert, Hersint. Twee van hen, Firapeel en Botsaert, die alleen een rol spelen bij de afsluiting van de fase - het, volgens Muller, ‘jongere slot’ -, zijn eerder zelfs niet genoemd. In fase VI van de *Renart* treden Isangrin, Brun, Belin en Tiecelin uitsluitend zwijgend op, als deelnemers aan de achtervolging, en Renarts echtgenote naamloos bij zijn ontvangst in Maupertuis. We kunnen, gezien deze zozeer verschillende rolbezetting, bij fase VI dezelfde vraag voelen opkomen als bij fase V: kan de franse versie hier nog wel als ‘voorbeeld’ van de vlaamse gelden? Ik zal daarom voor alle duidelijkheid eerst weer de elementen behandelen die Willem ‘ontleend’ heeft. Pas tegen de achtergrond daarvan kan de ‘bedoeling’ blijken van de verschillen die hij bewust heeft aangebracht.

VI, frans, begint met een algemene vergevingsscene, ter inleiding van de ‘uitzending’ van de pelgrim. Daarbij wordt een gesprek aangeknoopt tussen de koningin en Renart. De koningin, ‘madame Fiere l'orgeillose, que mout estoit cortoise et bele’, zegt vriendelijk: ‘Sire Renart, proiez por nos / et nos reprïerons por vos’ (r. 1503/4). De vos weet haar daarop een ring af te troggelen, die hij haar belooft bij zijn terugkeer honderdvoudig te vergoeden: ‘Sachiez, se vos le me donez, /

bien vos sera guerredonnez / et donrai vos de mes joiaus / tant que vaura bien .c. aniaus' (r. 1509/12). Hij neemt vervolgens afscheid van de koning (r. 1520), geeft zijn paard de sporen, vindt Coart, die zich verstopt heeft achter een haag, en sleept hem na wat heen-en-weer-gepraat als gevangene met zich mee (r. 1521/50). Op een steile rots, boven het dal waar de koning en zijn hovelingen zich bevinden, mishandelt hij Coart - 'Renart, qui mout fu deputaire, / en quide bien livroison faire / a ses anfanz sanz demorance, r. 1559/61 -, maar krijgt dan het verzamelde hof in het oog en geeft duidelijk te kennen dat hij lak heeft aan die hele pelgrimage (r. 1551/84). Ondertussen weet Coart te ontsnappen en het hof weer te bereiken, waar hij zich voor de voeten van de koning werpt (r. 1585/1600). Deze roept zijn heren op tot een achtervolging:

> Diex, dist li rois, con sui traïz
> et asotez et esbahiz
> de Renart qui si pou mi criant.
> Or sai bien qu'a malvés me tient.
> Seignor, fait il, or aprés tuit!
> Veez le la ou il s'enfuit;
> sachiez bien, se il nos estort,
> nos somes tuit jugié a mort,
> et cil de vos qui le panra,
> toz ses lingnages frans sera. (r. 1601/10)

Daarop volgt een komische opsomming van alle heren die zich in beweging zetten, met als sloteffect: 'li limeçons porte l'ansaigne, / bien les conduit par mi la plaigne' (r. 1611/28). De slak als vaandeldrager! De dichter blijft tot het laatste toe trouw aan zijn onernstige opzet. Natuurlijk ontsnapt Renart naar zijn burcht (r. 1629/58). Hij wordt liefderijk door zijn vrouw en zijn drie zonen ontvangen en verzorgd (r. 1659/78). Er valt in de hele fase VI geen enkele dode, maar dat is eigenlijk niets bijzonders, want na de kippenbegrafenis van Ib is de dood nooit meer op het toneel verschenen.

De openingsscene van VI, vlaams, is duidelijk verwant aan die van de franse versie. Uiteraard moet na het geheime beraad waarmee V was geëindigd (r. 2511/2778) eerst de normale 'hofsituatie' weer hersteld worden en daartoe dienen dan de eerste 8 regels van VI. Daarna krijgen we een kort gesprek tussen Reinaert en de koningin, anders van inhoud dan in het 'voorbeeld', maar toch stellig een 'afzetsel' daarvan: 'Reinaert stont bi der coninghinnen, / Die hi te rechte wel mochte minnen: / "*Bidt voor mi*, edele vrauwe, / Dat ic u met lieve weder scauwe"' (r. 2787/90). Op dit gesprek volgt een toespraak van de koning, r. 2793/2824, die dezelfde functie heeft als de vergevingsscene waarmee VI, frans, begint. Willem heeft dus zowel bij de afsluiting van V als bij de aanloop van VI duidelijk zijn 'voorbeeld' voor ogen gehad, hij heeft alleen bij die aanloop twee elementen van plaats laten verwisselen. Na het in hoofdzaak parallelle begin volgt de vlaamse dichter een eigen weg. In het franse gedicht werd het afscheid van pelgrim en koning met slechts één enkele regel verteld, Willem heeft er na de openingsscene niet minder dan 200 regels voor nodig om bij het 'orlof nemen' (r. 3028) aan te komen en werkt het afscheid dan ook nog zo breed uit, dat het Cuwaert-motief pas in r. 3082 kan worden opgevat. In feite moet men het hele stuk van r. 2825 tot 3081 een inlas noemen. Het Cuwaert-motief zelf wordt door Willem weliswaar ook op een eigen manier behandeld, maar toch niet zo afwijkend dat het 'voorbeeld' er niet meer achter te herkennen zou zijn. Het motief staat in fase VI in elk geval 'op zijn plaats', terwijl het in I en V 'vrije vinding' van de vlaamse dichter was geweest - ter voorbereiding, overigens, van Cuwaerts optreden in VI. Nieuw, niet naar het frans, is in VI de verbinding van Cuwaert met Belijn. De haas zal niet op eigen gelegenheid naar het vlaamse hof kunnen terugkeren, maar, gereduceerd tot zijn afgebeten kop en verpakt in de pelgrimstas, door bemiddeling van de ram. Zijn 'bericht aan de koning' - wat Reinaert met hem heeft gedaan - is er niet minder duidelijk om. Het gecombineerde Cuwaert/Belijn-motief vult, met enkele onderbrekingen, het verhaal van r. 3082 tot 3411. De reactie van de franse koning op de terugkeer van Coart - *Renart* 1601/10 - is bij Willem verdeeld over

twee sprekers: Nobel zelf én Firapeel. De laatste is, dichterlijk gezien, niet meer dan een complement van de Nobel-verbeelding. Tot diep in fase V blijft de koning 'listich ende vroet' en kan hij zijn eigen boontjes wel doppen, maar als hij, ongeveer 90 regels voor het einde van het verhaal, zijn bezinning verliest, moet Firapeel, 'een deel des coninx maech' (r. 3422/3), verder de vorstelijke 'vroetheit' representeren. Nobel en Firapeel verdelen dus in *Reinaert* 3412/55 samen de stof van *Renart* 1601/10 en het is de 'vroedere' die de achtervolging van de voortvluchtige vos mag aankondigen, waarin wij het 'voorbeeld' direct horen doorspreken: 'Ende daer na sullen wi alle loopen / Na Reinaerde ende sulne vanghen'. Doordat Willem Reinaerts thuiskomst niet als in het frans aan het slot van het verhaal heeft geplaatst maar naar een vroeger punt verschoven - r. 3101 - en hem bovendien al lang voor Belijns terugkeer ten hove met vrouw en kinderen naar de 'woestine' heeft laten vluchten, valt er voor de 'wi alle' namens wie Firapeel zegt te spreken niet veel meer te achtervolgen. Een tegenhanger van de komische achtervolgingsscene in *Renart* 1611vgg. zal men dan ook in de *Reinaert* tevergeefs zoeken. Er was geen plaats voor. Willems doodernstige opzet maakte ook een doodernstige afronding noodzakelijk. Hij verving het achtervolgingsverhaal door een verzoeningsverhaal, r. 3460/3500. Het 'soenen' van de slachtoffers Bruun, Isingrijn en Hersint was inderdaad een afronding, een logische consequentie van de beide grote inlassen r. 1901/2725 en r. 2825/3081. Ondanks de aanzienlijke en onmiddellijk in het oog springende verschillen tussen 'voorbeeld' en 'eigen maaksel' is echter achter VI, vlaams, het 'voorbeeld' zeker niet minder herkenbaar aanwezig dan laten-we-zeggen achter I, vlaams, die als een 'vrije navolging' bestempeld pleegt te worden.

Ik ga nu, net als ik dat met de vijfde gedaan heb, de zesde fase nog eens in zijn geheel doorlezen met het oog op de door Willem toegevoegde trekken en accenten. De inleiding tot de vergevingsscene is bijzonder plechtig. De situatie is ceremonieel geregisseerd en de hiërarchische verhoudingen in het 'hof' worden met nadruk onderstreept. Wat een afstand is er niet opeens tussen enerzijds de koning,

de opperste gezagsdrager, die zich opstelt ‘up eene *hooghe stage* van *steene*’, en anderzijds ‘die diere’, die zitten ‘teenen ringhe / Al omme ende omme *in dat gras*, / Na dien dat elc gheboren was’ (r. 2779/86)! Na deze inleiding volgen de woorden van Reinaert tot de koningin die ik al citeerde. Haar antwoord op zijn: ‘Bidt voor mi’, klinkt op het eerste gehoor wel bijzonder vroom, maar we moeten ons toch afvragen of het dan wel helemaal ter zake is. Zij zegt namelijk: ‘Die heere daert al aen staet / Doe u van sonden vul aflaet’ (2791/2). Wat heeft, niet de koningin maar de díchter hiermee bedoeld? Is niet, in de hier getekende situatie, de koning op zijn hoge stenen rechterstoel ‘die heere daert al aen staet’? En heeft de koningin niet juist déze ‘heere’ ten behoeve van Reinaert ‘ghebeden’? ‘Aflaet’, absolutie, verleent, stellig, God, maar ook de priester námens God. Stelt de koning een machtig en hooggezeten priester voor? Is het ‘hof’ met zijn naar rang en stand onderscheiden ‘diere’ een allegorie van een in letterlijke zin hiërarchisch gestructureerde samenleving? We moeten, dunkt mij, de mogelijkheid openlaten dat de dichter de woorden van de koningin heeft bedoeld als een aankondiging van wat de koning direct daarop gaat zeggen, ‘vriendelike’:

> Hoort, alle diere, aerme ende rike,
> Beede cleene ende groote,
> Mine baroene ende *huusghenoote*,
> Reinaert es hier comen te hove
> Ende wille hem, *dies ic Gode love*,
> Betren van allen evelen sinne.
> *Ende mijn vrauwe die coninghinne*
> *Hevet soo vele ghebeden voor hem*
> Dat ic sijn vrient worden bem
> Ende hi versoenet es jeghen mi
> Ende ic hem hebbe ghegheven vri
> Beede *lijf* ende lede.
> Reinaerde ghebiedic vullen vrede,
> Anderwaerf ghebiedic hem vrede,

So doe ic derde waerf mede,
Ende ghebiede u allen *bi uwen live*
Dat ghi Reinaerde ende sinen wive
Ende sinen kindren eere doet,
Waer so si comen in u ghemoet,
Eist bi nachte, eist bi daghe.
Inne wille meer ne gheene claghe
Van Reinaerts dinghen hooren.
Al was hi roukeloos hier te voren,
Hi wille hem betren, ic segghe u hoe.
Reinaert wille maerghin vroe
Palster ende scerpe ontfaen
Ende wille te Rome gaen.
Van Rome wille hi over see.
Danen wille hi nemmermee,
Eer hi heeft *vul aflaet*
Van alre sondeliker daet. (r. 2794/2824)

De vrome koningin héέft 'ghebeden' voor Reinaert en dat heeft zijn effect, althans bij déze 'heere daert al an staet', niet gemist. Deze schenkt, uit hoofde van zijn onaantastbaar gezag, vergiffenis die in het 'leven' stelt. 'Die diere' hebben maar te gehoorzamen, op straffe des doods. Er is echter een detail dat onze bijzondere aandacht trekt: Reinaert én zijn vrouw én zijn kinderen moeten geaccepteerd worden zoals zij zijn en 'eere' ontvangen. Door die uitdrukkelijke vermelding van Reinaerts vrouw en kinderen worden we herinnerd aan het begin van fase IV, waar de dichter ons heeft laten zien hoezeer het 'leven' van de vos in zijn vrouw en kinderen belichaamd was. 'Neve' Grimbeert, die goed op de hoogte was, had door te zinspelen op een doodsdreiging voor 'vrauwe Hermeline ende hare cleene welpekine' Reinaert willen bewegen om toch maar met hem naar het 'hof' te gaan en Reinaert was, zij het met onuitgesproken bijgedachten, op die argumentatie ingegaan. In fase V had hij, in zijn 'moordverhaal', Hermeline wel enkele malen vermeld, als 'vroede vrauwe' en trouwe bond-

genote, maar niet speciaal om ‘eerherstel’ voor haar en haar kinderen gevraagd. Niettemin krijgt hij nu, in fase VI, bij de ‘absolutie’ van de koning, tegelijk met zijn eigen ‘leven’ ook de ‘eere’ voor zijn gezin geschonken, niet zo maar terloops maar met een dikke streep eronder. Wat heeft de dichter daarmee bedoeld? Stelde Reinaert, die zich ondanks het koninklijke gebod maar zo moeilijk kon onthouden van het ‘vleesch’ en daardoor zo gemakkelijk als schijn-heilig te ontmaskeren viel (verg. r. 266vgg.), een in concubinaat levend clericus voor? Heeft Willem, met het oog op deze situatie van zijn aangeklaagde hoofdpersoon en ter relativering daarvan, ook aan aanklager Belijn, de ‘hofkapelaan’, met nadruk een ‘hije die met hem quam’ (r. 1858) toebedeeld? Hoe dit ook zij, we moeten het als een opmerkelijk accent noteren dat Reinaert in de vergevingsscene sámen met vrouw en kinderen wordt gerehabiliteerd.

Op de vergevingsscene met zijn reminiscenties aan het ‘voorbeeld’ volgt de inlas die geheel ‘vrije vinding’ is. Deze dient niet alleen ter voorbereiding van het zeer zwaar geaccentueerde afscheid - al aangekondigd in r. 1390/4 -, maar ook ter afwerking van de in de inlas van fase V gecreëerde situatie. De drie naar de galg gestuurde doodsvijanden moeten, voorzover zij dat in de ogen van de dichter verdiend hadden, verder afgestraft worden. Tiecelijn, de doodsvogel, bericht aan de ‘galgebrokken’ dat Reinaert nu zelf ‘meester bottelgier int hof’ is (r. 2830/1), wat impliceert dat er van hún ‘bruwen’ van ‘cloosterbier’ niets meer zal kunnen komen. Tibeert, die ‘vroet’ is, blijft doodsbang - ‘van sinen ruwen balghe in sorghen’, geen zácht katje! - ‘sittende up die galghe’ (r. 2842/53). Hij heeft in fase III al zijn deel gekregen en mag er verder met deze symbolische terechtstelling afkomen. Maar Isingrijn en Bruun, de twee domkoppen, zoeken hun recht en natuurlijk doen zij dat op de verkeerde manier, namelijk door de al te vrome koningin te gaan aanvallen. ‘Isingrijn quam met gheninde / Ghedronghen voor de coninghinne’ (r. 2854/5). Jawel, hij ziet het meteen, ‘Reinaert stont bi der coninghinnen’ (r. 2787)! Die heeft zich met zijn schijnheilige praatjes bij haar ingelikt! Maar de koning handhaaft de hiërarchische orde en zijn gezag. Isingrijn en Bruun worden gevangen

genomen en Reinaert zorgt ervoor dat zij een lijfelijke, bloedige bijdrage leveren tot de pelgrimage die hem in het 'leven' stelt. De beide doodsvijanden worden te zijnen behoeve 'gevild' en - waarom eigenlijk? vragen wij - Isingrijns echtgenote Hersint ook. Waarom Hersint ook? Reinaerts wraaknemingen op het wolvenpaar worden gerealiseerd via de koningin. Die doet con amore mee. Is dat nu werkelijk alleen maar omdat zij zo geheel en al bedwelmd is door de schone, vrome woorden van de 'valsche peelgrijn', zoals de vos voor het eerst in r. 2909 ronduit genoemd wordt? Zeker, het is een fraai nummertje dierbaarheid dat Reinaert Gente in het oor fluistert, maar verleidt hij haar daar nu echt mee of brengt hij alleen maar haar eigen verlangens onder woorden? Als Willem inderdaad bij ons de indruk heeft willen wekken dat Gente wel graag met de vos meekonkelt, ómdat zij de wolf en vooral de wolvin niet zo erg mocht, dan moeten wij concluderen dat het aan dit 'hof' tussen de 'vromen' onderling ook niet allemaal koek en ei is geweest. Ik wil het gesprek tussen Reinaert en Gente, dat het korte, aanduidende dialoogje uit de vergevingsscene hervat en tot een climax voert, hier in zijn geheel citeren:

Hi *runede* toter coninghinnen:
'Vrauwe, ic bem *uw* peelgrijn.
Hier es mijn oom, heere Isingrijn,
Hi hevet vier vaste scoen.
Wouddire mi twee leenen doen,
Ic name u siele in mine plecht.
Het es peelgrijns recht
Dat hi ghedinket in sinen ghebede
Alles goedes dat men hem nooit dede.
Ghi moghet uwe siele an mi scoien:
Doet mi Hersinden miere moien
Gheven twee van haren scoen.
Dit moghedi wel *met eeren* doen:
Soe blivet thuus in haer ghemac.'
Gente die coninghinne sprac:
'Reinaert, *ghi* ne moghets niet ontbaren,

Ghi ne hebt scoen: *ghi* moetet varen
Uten lande *in Gods ghewout*
Over die berghe ende dor dat wout
Ende terden struke ende steene.
Dijn aerbeit wert niet cleene.
Hets *di* noot dat*tu* hebs schoen.
Ic wilre gherne *mijn macht* toe doen.
Die Isingrijns waren u wel ghemicke:
Si sijn soo vaste ende soo dicke
Die Isingrijn draghet *ende sijn wijf*.
Al soudt hem gaen *an haer lijf*,
Elkerlijc moet *u* gheven twee scoen
Daer *ghi* uwe vaert mede moghet doen.' (r. 2880/2908)

Dit is een opmerkelijke passage en de dichter heeft gewild dat wij er goed naar zouden luisteren: 'Nu hoort', in r. 2878. Wij 'horen' verschillende dingen. Allereerst dat de koningin zeer uitvoerig op Reinaerts verzoek ingaat en zijn argumentatie eigener beweging nog uitbreidt. Vervolgens dat zij midden in haar uitvoerig antwoord met uitbreidende argumentatie opeens zeer vertrouwelijk wordt: zij gaat de 'bekeerde' Reinaert, die als vrome-van-de-daad ernst maakt met het betreden van het smalle pad, dudijnen, zo van 'wij weten het wel samen, jij en ik'. Ten derde merken wij op dat zij 'macht' heeft en die ook wil laten gelden. Ten vierde dat zij Isingrijn, maar misschien nog meer 'sijn wijf', best dood wil hebben: 'al soudt hem gaen an haer lijf'. Wat Reinaert betreft, vallen ons ook verschillende dingen op. Na een vorig 'Nu hoort' (r. 2870) hadden we te horen gekregen dat '*men* Brunen sneet / Van sinen rugghe een velspot af, / Dat *men* hem teere scerpen gaf' (r. 2872/4). Veel moeite schijnt dit Reinaert niet gekost te hebben. De dichter beschrijft de operatie zakelijk en onpersoonlijk, hij maakt er geen martelscene van. Bruuns 'verraad' - in het 'moordverhaal' - wordt niet in herinnering gebracht maar niettemin geacht de behandeling die hij nu moet ondergaan voldoende te motiveren. Isingrijn, even schuldig aan het 'verraad', had best op dezelfde wijze

behandeld kunnen worden, door de uitvoerende ‘men’ én door de dichter. Maar deze geeft zich de moeite, ditmaal, van een nadere motivering - het gesprek tussen Reinaert en Gente, voorbereid door het: ‘Isingrijn - niet Bruun - quam met gheninde ghedronghen voor de coninghinne’ - en besteedt bovendien nog een hele passage, r. 2909/25, aan de beschrijving van de tortuur. Waarom al deze complicaties? Kennelijk om de koningin door de vos te laten ontmaskeren als een schijn-heilige. Zij moet de verantwoordelijkheid krijgen te dragen voor de afstraffing, met name die van de wolvin, zij moet sámen met Reinaert genieten van de martelscene. ‘Ghi moghet uwe siele an mi scoien’, zegt Reinaert tegen Gente, door Hersint aan mij ‘twee van haren scoen’ te doen ‘gheven’. Dat kán ‘vroom’ opgevat worden: u kunt op deze wijze op mijn door u geschoeide voeten meetrekken ter pelgrimage en daarin heil voor uw ziel verwerven. Maar er kán ook mee gezegd worden: u kunt uzelf een machtige voldoening, een ware zielsgenieting bezorgen door Hersint haar ‘schoenen’ te laten uittrekken om mij daarmee te schoeien. ‘Met eeren’, zo gaat Reinaert verder, kunt u dat doen, want die Hersint gebruikt haar ‘schoenen’ toch niet goed: ‘Soe blivet thuus in haer ghemac’, zij denkt er niet over om, als u en ik, op pelgrimage te gaan, zij steekt geen voet uit om het smalle pad te betreden, zij is geen ‘ware vrome’. Gente beaamt dit indirect door Reinaert uitbundig als de ‘ware broeder’ te begroeten: ‘Hets *di* noot dat*tu* hebs schoen’. Fase VI is wat betreft de onthulling van de aan het ‘hof’ heersende en speciaal in de koningin gelocaliseerde ‘vroomheid’ bepaald een hoogtepunt van het verhaal. De ‘vrome vrouw’, die de koningin is, wordt volop te kijk gezet in haar gretigheid om een mede-vrouw - en het aan die vrouw gekoppelde manspersoon - in naam der ‘vroomheid’ te laten ‘villen’. De koningin had die Hersint waarschijnlijk allang eens een lesje willen geven en grijpt nu de haar geboden gelegenheid met beide handen aan. Dat Hersint zelf ook wel degelijk een ‘vrome’ heeft voorgesteld, kunnen we afleiden uit de fluwelen woorden waarmee Reinaert haar na haar afstraffing beschimpt en waarin hij al de haat spuit die hij het ‘vrome’ wereldje toedraagt:

Moie, seit hi, wel *lieve* moie,
In hoe meneghen vernoie
Hebdi dor minen wille ghewesen.
Dats mi al leet. Sonder van desen
Eist mi *lief*. Ic segghe u twi:
Ghi sijt, des gheloovet mi,
Een die *liefste* van minen maghen,
Bedi sal ic u scoen an draghen.
God weet, *dat es al uwe bate*.
Ghi sult an dien hooghen aflate
Deelen ende an alt pardoen,
Dat ic, *lieve* moie, in u scoen
Sal bejaghen over see. (r. 2929/41)

Het is een gevarieerde herhaling van: 'Ghi moghet uwe siele an mi scoien', zonder de venijnige bijgedachte waarmee dit tegen de koningin gezegd was, maar met een heleboel nieuw toegevoegd venijn. Al die 'vrome vrouwen', of ze nu Gente of Hersint heten, zijn voor Reinaert één potnat. Voor hem bestaat er maar één 'vroede vrauwe': Hermeline. Tegenover haar behoeft hij niet het valse, schijn-heilige idioom te gebruiken, tegenover haar kan hij zich geven zoals hij is, 'hovesch', eerlijk.

Op de martelscene volgt de uitzendingsscene, 'des ander daghes, ter sonnen upganc' (r. 2956). Daarin is niet de koningin de tot medespeler getransformeerde tegenspeler, maar de koning. Die krijgt van de dichter ook gelegenheid om zich 'geestelijk' te doen gelden, niet als caricaturale vrome, maar als caricaturaal theoloog. Ook nu hebben Reinaert en zijn tegenspeler, medespeler, weer een gemeenschappelijk slachtoffer: dat stomme schaap Belijn, dat weliswaar 'hofkapelaan' is maar niettemin verdient - Firapeel zal het vroedelijk aan het slot uitspreken en de koning zal het beamen - voor de wolven gegooid te worden. Weer blijkt het 'hof', dat tegen Reinaert tijdelijk zo fraai één front kon vormen, een huis te zijn dat tegen zichzelf verdeeld is. De koning spreekt met gezag, kortaf. Aan een Belijn is hij niet gewend

veel woorden te verspillen, allerminst vrome woorden: ‘Doe dede *die coninc eeschen* saen / Den capelaen Beline den ram. / Ende als hi voor *den coninc* quam, / Sprac *die coninc:* “Belijn, hier es / Dese peelgrijn, leset hem een gheles / Ende ghevet hem scaerpe ende staf”’ (r. 2970/5). Als Belijn, aanvoerder van de aanklagers in fase V, zich dan wil verschonen met een beroep op ‘spaeus ban’, stelt de koning daar het theologische gezag van ene ‘meester Jufroot’ tegenover: geen vromer vrome dan een zondaar die zich volgens de regels van de kunst bekeert en een boetedoener-met-de-daad-der-pelgrimage wordt! Het wordt hard en zakelijk gepresenteerd, afgeraffeld als een van buiten geleerd stukje dogmatiek, zoals we dat van deze geestelijke gezagsdrager, die op zijn wijze ‘listich ende vroet’ is, verwachten kunnen:

> Die coninc sprac: ‘Belijn, wattan?
> Meester Jufroot doet ons verstaen:
> Hadde een man alleene ghedaen
> Soo vele sonden alse alle die leven,
> Ende wildi aercheit al begheven
> Ende te biechten daer af gaen
> Ende penitencie ontfaen
> Dat hi over see wilde varen,
> Hi mochte wel hem selve claren.’ (r. 2980/8)

Belijn kan deze redenering, die niet in zijn eigen leerboekje heeft gestaan, natuurlijk niet volgen en verzoekt de koning hem dan in elk geval tegenover de kerkelijke autoriteiten te dekken: ‘Ic en doe Reinaerde no crom no recht / Van *gheesteliker* dinc altoos, / Ghi ne wilt mi quiten scadeloos / Jeghen bisscop ende jeghen deken’ (r. 2990/3). Het woord ‘gheestelijc’ is gevallen, maar de koning denkt er niet aan om daarop in te haken: als die stommeling niet wil gehoorzamen, kan hij opgeknoopt worden! In het ‘hof’ staat de galg altijd klaar: ‘Ooc haddic liever dat *uwe kele / Hinghe*, dan ic u heden bat’ (r. 2996/7). De scene van de afgedwongen ‘uitzendingsdienst’ is even ironisch, maar ook even sober gehouden als die van de uitvaartdienst voor

Coppe in fase I. Bevend gaat Belijn ‘ghereeden sinen autare’ en ‘singhen ende lesen *al dat hem goet dochte wesen*’ (r. 3002/4). Een echte spotter met het echte heilige is Willem die Madocke makede zeker niet geweest.

Het afscheid kan beginnen. Het wordt breeduit verteld, opzettelijk het verhaal vertragend. De koning heeft geen haast en de dichter evenmin. Bij dit schilderij der schijn-heiligheid, deze vertóning, kan hij zich gerust een beetje laten gaan. Tenslotte maakt Reinaert er zelf een eind aan. Hij stuurt met zoveel woorden de koning terug naar de vastgebonden ‘twee moordenaren’, die nog altijd zijn leven zouden kunnen bedreigen (r. 3065). Reinaert trekt uit naar het ‘leven’, de koning moet, in zijn ‘hof’, de ‘dood’ afwachten. Met het algemene afscheid van het ‘hof’ is de inlas van fase VI ten einde en kan de dichter, in overeenstemming met zijn ‘voorbeeld’, het Cuwaert-motief opgrijpen, dat wil zeggen: wéér opgrijpen, voltooien. ‘Nu hoort voort wat Reinaert dede, / Daer hi van den coninc sciet’ (r. 3078/9). Er begint wéér iets nieuws, wéér iets belangrijks, let goed op.

Wat ‘doet’ Reinaert? Hij speelt na het algemene nog een bijzonder afscheid, hij speelt de sentimentele vrome in zijn diepe verbondenheid aan de mede-vromen die hij moet achterlaten. Twee van die medevromen noemt hij met name, Cuwaert en Belijn, leerling-kapelaan en uitgeleerd kapelaan. Kunnen zij hem, Reinaert, niet een eindweegs vergezellen tot geestelijke ondersteuning op zijn o zo vrome, maar o zo zware tocht?

> O wi Cuwaert, sullen *wi* nu sceeden?
> Of God wille, *ghi* sult mi gheleeden
> *Ende mijn vrient* Belijn de ram.
> *Ghi twee*, ghi ne daedt mi nooint gram.
> *Ghi twee* moet mi bet voort bringhen.
> *Ghi* sijt van soeter wandelinghen,
> Onbegrepen ende goedertieren
> Ende onbeclaghet van allen dieren.
> *Gheestelijc es uwer beeder sede*.

Ghi levet bede alse ic dede
Doe ic clusenare was.
Hebdi loover ende gras,
Ghi ne doet ne gheenen eesch
No om broot, no om vleesch,
No om sonderlinghe spise. (r. 3083/97)

Ja, Reinaert sléépt ze mee, deze tweeëenheid van Cuwaert en Belijn, zoals Renart in het franse gedicht Coart meegesleept had. Reinaert doet het niet als Renart met geweld, maar ‘met aldus ghedanen prise’, met meeslepend ‘scone tale’ die ‘verdoort’. Dat is geheel in Willems stijl, geheel in overeenstemming met zijn conceptie van Reinaert als de schoontalige. Kan de wijze van ‘meeslepen’ ons dus niet verrassen, we kijken er misschien wel even van op dat Reinaert zich, met een verwijzing naar zijn tijdelijk heremietenbestaan, zo uitdrukkelijk als ‘gheestelijc van sede’ presenteert, dat hij zich als clericus stelt naast de andere clerici van het ‘hof’, zijn méde-clerici. Het móet ons intussen wel overtuigen, ómdat het Cuwaert en Belijn blijkt te overtuigen, ómdat zij zich door Reinaerts woorden laten ‘meeslepen’. Tot dusver was de geestelijke staat en stand van Reinaert voor ons nog maar een vermoeden geweest, nu worden wij echter door de dichter zelf met nadruk in ons vermoeden bevestigd. Willems Reinaert, kunnen wij nu ronduit zeggen, ís een clericus, die door een hetzij totaal-, hetzij over-wegend-clericale gemeenschap ‘terdoodveroordeeld’ is en die om zijn ‘leven’ te redden een schijn-pelgrimage heeft aanvaard. Op zichzelf is de schijn-pelgrimage een aan de *Renart* ontleend motief, maar in het franse gedicht stellen de dieren ridders voor en geen clerici. Een terdoodveroordeelde ridder die begenadigd wordt met een pelgrimage, is een heel andere figuur dan een ‘terdoodveroordeelde’ clericus die zijn ‘leven’ zoekt te redden in een schijn-pelgrimage. Willem heeft, door de ridderlijke gemeenschap uit de *Renart* te transponeren in een clericale, althans ‘geestelijke’, ook aan het, op zichzelf ‘ontleende’ pelgrimage-motief een wezenlijk andere inhoud gegeven. Het eveneens ‘ontleende’ motief van het ‘meeslepen’ houdt bij Willem wel in zoverre de

functie die het in het ‘voorbeeld’ had, dat het ook bij hem de pelgrim als schijn-pelgrim moet onthullen. De uitwerking verschilt echter dermate dat we hier ook van een wezenlijk andere inhoud moeten spreken. We zien de clericus Reinaert twee mede-clerici ‘meeslepen’ naar zijn ‘hol’, zoals de ridder Renart zijn mede-ridder Coart mee had willen slepen naar zijn burcht, als gevangene. Coart wordt niet gedood, maar moet van zijn dichter juist terugkeren naar het hof om door zijn terugkeer de koning aanleiding te geven tot de komische achtervolging waarmee het gedicht kon worden afgesloten. Coart heeft niets te maken met de centrale thematiek van het franse gedicht, maar is een bijfiguur met een ornamentele en compositorische functie. De Cuwaert-geschiedenis behoort daarentegen juist duidelijk tot de centrale thematiek van Willems gedicht. Centraal staat bij hem immers het thema van ‘leven’ en ‘dood’. En Cuwaert wordt inderdaad wél gedood, in het ‘hol’. Hij wordt gedood in plááts van Reinaert, die men had wíllen doden, in het ‘hof’. Een dergelijke omkering van de situatie, waarbij een terdoodveroordelaar door de terdoodveroordeelde gedood wordt, is het hele verhaal door, met allerlei kleine toevoegingen, al aangekondigd, maar wordt nu eindelijk, in de laatste fase, gerealiseerd. Dat is de ontknoping. Ter inleiding van deze ontknoping wordt ons duidelijk te verstaan gegeven dat de eenmaal in het ‘hof’ terdoodveroordeelde een clericus is, en degene die deze naar zijn ‘hol’ brengt om hem te doden, een mede-clericus. Willems clericale verhaal vindt zijn ontknoping in een dodelijke clericale wraakneming.

Maar lezen wij fase VI eerst verder uit. Nadat Reinaert Cuwaert en Belijn bij het afscheidnemen van het ‘hof’ sprekenderwijs tot de twee-eenheid van het ‘ghi twee’ verbonden heeft - met zichzelf als veronderstelde derde in het ‘verbond’ -, scheidt hij ze weer zodra ze bij het ‘hol’ gekomen zijn: de ene moet buiten blijven staan, de andere wordt meegenomen naar binnen, tot geestelijke troost. Wie moeten er getroost worden? ‘Ver Hermelinen met haren cleenen welpekinen’ (r. 3109/10), het ‘gezin’ van de vos dus, eenmaal samen met hem dodelijk bedreigd, later, bij 's konings ‘absolutie’, uitdrukkelijk samen met hem in ‘eere’ hersteld. Waarom moeten zij getroost worden? Vanwege

het afscheid dat Reinaert van ze nemen moest? Ja, dát had hij inderdaad ‘met scoonre tale’ (r. 3114) aan Cuwaert gesuggereerd en deze was tenslotte ook maar mee naar binnen gegaan om bij de godewelgevallige ‘scheiding’ van deze echtelieden een geestelijk handje te helpen. Maar we lezen: ‘Als si in dat hol quamen, / Cuwaert ende Reinaert te samen, / Doe vonden si ver Hermelinen / Bi haren cleenen welpekinen. / Soe was in sorghen ende in vare, / Want soe waende *dat Reinaert ware / Verhanghen*’ (r. 3119/25). Hermeline had zich dus al ‘gescheiden’, verweeuwd gewáánd. Vanwege díe ‘sorghen ende vare’ moet zij nu getroost worden en dáárvoor heeft Reinaert de ‘vette hase’ mee naar binnen getroond. De troost zal bestaan in een zoenoffer, het léven van de bereidvaardige ‘scheider’ en mede-clericus Cuwaert:

> Die coninc hevet ons (danc hebbe hi)
> Cuwaerde ghegheven *in rechter soene*
> Al onsen wille mede te doene.
> Die coninc ghelijede selve das,
> Dat Cuwaert *die eerste was*
> *Die ons verriet jeghen hem*.
> Ende bi der trauwen die ic bem
> Schuldich u, vrauwe Hermeline,
> Cuwaerde naket eene sware pine.
> *Ic bem up hem met rechte gram*. (r. 3136/45)

Cuwaert, zo moeten we hieruit opmaken, heeft zich niet alleen in fase I als ‘aerminc’ beklaagd over de mishandelingen die hij van Reinaert had ondervonden omdat ‘hi den crede niet wel en las’ (r. 245), hij heeft zich niet alleen in fase v na Belijns oproep in de kring der beschuldigers en ‘terdoodveroordelaars’ opgesteld (r. 1870), hij heeft óók iets gedaan dat niet in het verhaal verteld is, maar dat Reinaert aanleiding kan geven om, ‘met rechte gram’ en met een uitdrukkelijk beroep op zijn huwelijkstrouw, een dodelijke wraak aan te kondigen. Wat heeft die vrome Cuwaert dan wel gedaan? Wíj moeten dat vra-

gen, maar voor Hermeline is het een weet: die haas heeft ‘ons’, ons gezín, bij de koning zwartgemaakt en daarmee is alle ellende, alle ‘eerloosheid’ begonnen. Heeft de koning dat nu werkelijk ingezien, ‘dat Cuwaert die eerste was’? En heeft hij nu, ‘in rechter soene’ voor al dat leed, Cuwaert aan ‘ons’ overgeleverd, ‘al onsen wille mede te doene’? Dan is er toch nog wel gerechtigheid in de wereld van het ‘hof!’ ‘Ai hoe dicke bat soe goedes / Den coninc, die *dor sine doghet* / Hare cleene kindre hadde verhoghet / Soo wel met eenen goeden male!’ (r. 3166/9). Eigenlijk een béste man, die koning! Reinaert helpt haar gauw uit de droom: weet je wat voor cadeautje die ‘beste man’ ons graag zou willen geven? iets wat hij zelf voor geen geld ter wereld zou willen hebben: ‘eene line, ende eene vorst, ende twee micken’ (r. 3176/7). ‘Moet die coninc *leven*’ (r. 3171), dan brengt hij ons allemaal aan de gálg! Gerechtigheid is er niet in het ‘hof’, alleen in het ‘hol’, als dit tenminste het recht in eigen handen neemt. En dat heeft Reinaert gedaan. Cuwaert heeft de straf gekregen die het ‘hof’ aan Reinaert had toegedacht - ‘Ic waent *u kele* sal ontghelden’, de koning in r. 1824 - want: ‘Reinaert hadde saen / *Sine kele* ontwee ghebeten’ (r. 3156/7).

Het léven van de koning betekent de dóód voor Reinaert en de zijnen. De aanvullende conclusie: ‘als wíj willen léven, moet de kóning gedóód worden’, vindt men niet in tekst. Dat zégt Reinaert niet tegen zijn trouwe bondgenote, daarvoor is hij te ‘hovesch’. Hij zal er echter wel naar handelen. Voor het doden van de koning heeft hij de andere helft van zijn clericale tweeëenheid nodig, de helft die buiten is blijven staan. Belijn moet de boodschap van Cuwaerts dood aan het ‘hof’ overbrengen en daarmee tegelijk de koning en zichzelf de dood injagen. Dat wordt dan de voltooiing van het Cuwaert-motief. Belijn is na de aankomst bij Maupertuus maar al te graag buiten blijven wachten tot de troosterij binnen afgelopen zou zijn. Reinaert had hem gevraagd: ‘Heere Belijn, bidt hem - Cuwaert - dat hi / Trooste wel ver Hermelinen’ (r. 3108/9), en Belijn had haastig gereageerd met: ‘Ic biddes heme, / Dat hise *alleene* trooste wale’ (r. 3112/3). Solidariteit is in het ‘hof’, hoe geestelijk ook, een onbekend begrip. Als het werkelijk

gevaarlijk wordt, moet ieder maar voor zichzelf zorgen. En het ‘hol’ ís natuurlijk gevaarlijk voor mensen van het ‘hof’. Denk maar aan Bruun, denk maar aan Tibeert. De verbondenheid van het ‘ghi twee’ bestaat alleen in de verbeelding van Reinaert, nu ja. Belijn heeft Cuwaert, toen deze door Reinaert ‘bi der kele moordelike’ gegrepen werd, wel degelijk horen gillen, maar er geen ogenblik over gedacht om te hulp te komen. Hij blíjft buiten staan en roept tenslotte, van buiten naar binnen: ‘Cuwaert, lates den duvel wouden! / Hoe langhe sal u daer Reinaert houden?’ (r. 3235/6). Pas als Reinaert naar buiten is gekomen en ‘namens Cuwaert’ heeft gezegd: ‘Ghi moghet wel sachte voren gaen, / Ne wildi hier niet langher sijn’ (r. 3246/7), waagt Belijn de vraag: ‘Nu segghet mi, / Heere Reinaert, wat hebdi / Cuwaerde te leede ghedaen? / Also als ic conste verstaen, / So riep hi seere hulpe up mi’ (r. 3253/7). ‘Voorzover ik het heb kunnen verstaan’, Belijn wílde het niet goed verstaan, omdat hij geen poot in dat hol wilde zetten. Hij neemt Reinaerts zotte ‘interpretatie’ van het ‘Helpt mi, Belijn!’ als: ‘Belijn, helet vri!’ (r. 3267) dan ook grif aan, hij wil álles aannemen, als hij er zich maar buiten kan houden, buiten het hol: ‘O, was het dat? Ja zie je, ik dacht dat hem iets overkomen was, ic waende hem iet mesvallen ware’ (r. 3271/4). Het ‘hof’ wordt voor de zoveelste maal ontmaskerd als dom, laf, egoïstisch, schijnheilig. In zijn antwoord stelt Reinaert, met een bittere ironie die stellig aan zijn gesprekspartner ontgaan is, het welzijn van zijn eigen vrouw en kinderen tegenover het léven van Cuwaert en duidt daarmee op een verborgen wijze de wezenlijke achtergrond van Cuwaerts dóód aan: ‘Mi ware liever, mesquame hem iet / Minen kindren ofte minen wive / Dan mijns neven Cuwaerts *live*’ (r. 3276/8).

Belijn moet zich na deze ‘verklaring’ opgelucht hebben gevoeld. Hij mag terugkeren van ‘hol’ naar ‘hof’, alleen, zonder Cuwaert. Ja, dat denkt hij, maar hij zal inderdaad de ‘meegesleepte’ Cuwaert naar het ‘hof’ moeten terugbrengen, toebereid tot een ‘ghedichte’ en verpakt in de ‘scerpe’, de pelgrimstas, symbool van de afgewezen pelgrimage. Dat terugsturen van de ‘scerpe’ naar het ‘hof’ was weer een ‘ontleend’ motief, want de franse dichter had zijn Renart, hoog en

ver maar nog goed zichtbaar en verstaanbaar, de koning laten toeschreeuwen: ‘Danz rois, tenez vostre drapel: / que Diex maudie le musel / qui m'enconbra de ceste chape / et dou bordon *et de l'escharpe*’ (r. 1573/6). Maar hoeveel meer is de ‘scerpe’ bij Willem niet gaan voorstellen! Het is immers, zoals de koning bij Belijns terugkomst terecht opmerkt, niet zo maar een tas, het is ‘de scerpe daer Brune die bere soo onsochte te voren omme was ghedaen’ (r. 3365/7), het is het pelgrimageattribuut waarvoor Bruun zich had moeten laten víllen. De koning merkt dat op, Belijn niet. En toch had Belijn in eigen persoon, bij de afgedwongen ‘uitzendingsdienst’, ‘Reinaerde *an sine craghe* eene scarpe van Bruuns velle’ gehangen (r. 3008/9). Nu vindt precies het omgekeerde plaats, nu wordt Belijn door Reinaert ‘uitgezonden’ als een ‘omgekeerde pelgrim’:

> Reinaert sprac: ‘U ne sal niet ghebreken.
> Eer des coninx lettren hier bleven,
> Ic soude u eer dese scerpe gheven,
> Heere Belijn, die ic draghe,
> Ende hanghense *an uwe craghe*
> Ende des coninx lettren daer in’...
> Reinaert ghinc in sine haghedochte
> Ende keerde weder ende brochte
> Sinen vrient Beline jeghen
> Dat hoovet van Cuwaerde ghedreghen,
> In die scerpe ghesteken,
> Ende hinc bi sinen quaden treken
> Die scerpe Beline an den hals. (r. 3292/3309)

De pelgrimstas, waarvoor de beer zijn huid had moeten offeren, had Reinaert enkel maar gediend als een tijdelijk paspoort om uit het land des doods het land der levenden te kunnen bereiken. Nu kan die ‘scerpe’ worden teruggestuurd naar de plaats waar hij vandaan gekomen was, beladen met dood. Belijn, die een eindweegs de ‘valsche peelgrijn’ had vergezeld, wordt teruggestuurd van ‘hol’ naar ‘hof’ met

de dood aan zijn nek, belast met mishandeling en moord.

'Des coninx lettren', dat is Cuwaerts kop. Het brief-motief is niet in het verhaal, zoals het óns verteld is, voorbereid, het komt na de woorden 'mijns neven Cuwaerts live' (r. 3278) zo maar in de tekst neerdwarrelen. Heeft het Willems oorspronkelijke lezers, de lezers voor wie hij schreef en die zijn gedicht 'in goeden sinne' verstaan konden, ook zo verrast? Of hebben die het meteen kunnen 'plaatsen', omdat zij meer wisten dan hun in het verhaal verteld was? Belijn heeft het in elk geval wel kunnen 'plaatsen'. Voor Willems verhaalfiguren kunnen ook bepaalde dingen 'waar' en zelfs van beslissend belang zijn die de dichter niet expliciet in zijn verhaal heeft meegedeeld. We hebben dat al eerder kunnen opmerken, toen Reinaert tegenover Hermeline zo maar opeens Cuwaerts 'verraad' ter sprake bracht. Zíj bleek daar toen alles van te weten, maar wij, als moderne lezers, moesten maar een beetje tastend combineren. Belijn weet er nu ook alles van als Reinaert in r. 3281 opeens begint met: 'Vernamedi iet / Dat mi de coninc ghistren hiet / Voor harde vele siere liede, / Eer ic uten lande sciede, / Dat ic hem een paer lettren screve?' 'Herinner je je wel?' vraagt Reinaert, en Belijn herinnert het zich, zij het met tegenzin, omdat hij er niet veel voor voelt 'belast' te worden met het overbrengen van de brief. Hij is evenwel voorbestemd tot doodsbode, de dichter heeft het zo gewild. We horen Belijn stuntelen:

> Reinaert, wistic dat *u ghedichte*
> Ghetrauwe ware, ghi mochtet lichte
> Ghebidden dat ict den coninc
> Droughe, haddic eeneghe dinc
> Daer ict in mochte steken. (r. 3287/91)

Daarmee praat de sukkel zichzelf vast, want dat 'dinc' is er natuurlijk wel, dat kan hij krijgen, de 'scerpe'! Maar bij het horen van het woord 'ghedichte' hebben wij de oren gespitst. Is Reinaerts brief aan de koning een 'ghedichte'? Is dat in eigenlijke zin bedoeld? Ja dat moet toch wel, want uit het vervolg blijkt dat er kunst aan te pas komt,

een ‘dichten met scoonen woorden ende met lichten’, en dat men met een brief zoals Reinaert ‘dicht’ als dichter eer kan inleggen. Reinaert is dus niet alleen een schoontalig spreker, maar ook een dichter, en in die kwaliteit heeft de koning hem publiekelijk - ‘voor harde vele siere liede’ - verzocht om een brief, die een ‘ghedichte’ zou zijn. Waarover? ‘Des pelgrims afscheidsgroet aan zijn koning’? Iets dergelijks, in elk geval een vróóm gedicht, een vróme pelgrim waardig. Belijn heeft samen met de andere ‘liede’ van de koning de opdracht gehoord en er het zijne bij gedacht. Een vróóm gedicht? Van die Reinaert? Dat kon die immers toch niet! Moest je maar eens naar die ándere gedichten van hem kijken, de...bijvoorbeeld! Die stippeltjes kunnen we als moderne lezers, minder aan het ‘hof’ thuis dan Belijn, natuurlijk niet invullen. We zouden ook zo-maar-een-naam kunnen invullen, waar we niets van weten, ‘Madoc’ bijvoorbeeld. Maar Belijn weet er wél wat van en heeft zijn gegronde redenen om te aarzelen. Is je ‘ghedichte’ wel ‘ghetrauwe’, Reinaert? Is het wel ‘Des pelgrims afscheidsgroet aan zijn koning’? Reinaert stelt hem gerust: ja zeker, het is precies waar de koning op zit te wachten en jij, als overbrenger ‘sulter af hebben groot ghewin, / Des coninx danx ende groot eere’ (r. 3298/9). Nog meer eer zal Belijn ermee in kunnen leggen, als hij tegen de koning zegt ‘dat dese brief / *Bi hem alleene* ware ghescreven / Ende hiere raet toe hadde ghegheven’ (r. 3318/20). (Het laatste is niet eens onwaar, want was het niet Belijn geweest die Cuwaert er ‘raet toe hadde ghegheven’ in het vossenhol te gaan, waar hem de onthoofding wachtte?) In het antwoord dat Belijn hierop geeft wordt zijn figuur tenvolle voor ons onthuld. Het is zijn tweede démasqué, ná de onthulling van zijn zelfzuchtigheid bij het in de steek laten van Cuwaert: ‘Reinaert heere, / Nu weetic dat ghi mi doet eere. / Men saels mi spreken grooten lof / Bi u, *alse men in dat hof / Sal segghen dat ic wel can dichten*... / Alsi dat ics niet ne can’ (r. 3327/33). Belijn is dus iemand die níet ‘wel can dichten’ en iedereen in het ‘hof’ weet dat. Deze ‘slechte dichter’ had vooraan gestaan bij de ‘terdoodveroordeling’ van de ‘goede dichter’. Het heeft, toen de ‘terdoodveroordeling’ tenslotte toch niet doorging en clericus Reinaert door het hoogste gezag in ere

hersteld werd - mét dat ‘gezin’ van hem -, de reputatie van de ‘hofkapelaan’ waarschijnlijk niet verbeterd. We hebben gehoord hoe geringschattend de koning de ‘slechte dichter’ heeft behandeld, toen deze er geen zin in had de ‘goede dichter’ als pelgrim ‘uit te zenden’. Nu spiegelt Reinaert Belijn voor dat hij zich door het overbrengen van de in de ‘scerpe’ verpakte ‘lettren’ bij de koning zal kunnen rehabiliteren. Daarmee stuurt de ‘goede dichter’ nu op zijn beurt de ‘slechte dichter’ de dood in. De ‘dichter’ Reinaert wreekt zich tegenover Belijn op even volmaakte wijze als de ‘man en vader’ Reinaert het ten opzichte van Cuwaert gedaan had. En de dichter Willem heeft deze twee wraaknemingen op volmaakte wijze verenigd in de tweeëenheid van zijn Cuwaert/Belijn-motief.

Reinaert heeft Belijn lekkergemaakt met een ‘ghedichte’ dat er niet was, als eerder in het verhaal Bruun met honing, Tibeert met muizen, Grimbeert en de koningin met een bekering, Cuwaert met een afscheid en de koning met een koningskroon die er allemaal ook niet zouden zijn. Het is een veelheid van motieven. Mogen we uit deze veelheid een bijzondere voorrang geven aan het ene motief van het ‘ghedichte’, omdat dit het laatste van de reeks is en de *Reinaert* vrijwel eindigt met een aankondiging van de liquidatie van die taalknoeier Belijn en zijn ganse geslacht? Mijn gedachten zijn wel eens in deze richting gegaan. Ik was geneigd Willems ‘aventure van Reinaerde’ in de eerste plaats als een gedicht-over-het-dichten te beschouwen. Ik geloof bij nader inzien echter dat dit toch niet juist is geweest. Met een dergelijke interpretatie doet men immers de eenheid van het gedicht tekort, de eenheid die de veelheid der afzonderlijke motieven overspant. Allen die zich verlekkerd hebben betoond op een iets-dat-er-niet-was, hebben één ding gemeen: zij worden allemaal door Reinaert afgestraft, hetzij ze alleen maar te kijk worden gezet - Grimbeert -, hetzij ze in de verbeelding of metterdaad worden gedood. De meesten van de afgestraften - Grimbeert niet en de ‘vrome vrouwen’ eigenlijk ook niet - hadden het direct op Reinaerts ‘leven’ gemunt en de dichterlijk-gerechte straf daarvoor was uiteraard hun eigen ‘dood’. Daarom kan men de *Reinaert* als geheel, beter dan een gedicht-over-het-

dichten - wat het ook wel is -, een gedicht-op-leven-en-dood noemen. Reinaert is door de dichter bestemd voor het leven, al zijn tegenstanders bewerken via hem op de een of andere manier hun eigen dood. De grootste tegenstander is de koning. Het verhaal moet dus ook zijn eigenlijke ontknoping vinden in de ‘dood’ van de koning. Willem heeft zijn gedicht geschreven om, zeker, óók Cuwaert en Belijn en vele anderen, maar toch in de eerste plaats de koning te ‘doden’. Lezen wij het slot van fase VI.

De ontmaskering van de ‘slechte dichter’ Belijn behoort tot Willems afwerking van het Cuwaert-motief dat, evenals het Coart-motiefje in de *Renart*, de compositorische functie heeft om de koning tot het inzicht te brengen dat hij het spel verloren heeft. In het franse gedicht is de nederlaag van de koning - als het zware woord ‘nederlaag’ hier al op zijn plaats is - iets wat ons amuseren moet, in het vlaamse gedicht daarentegen lijdt de koning de volstrektst denkbare nederlaag en is dit een uitermate ernstige zaak. Het doodbijten van de clericus Cuwaert en het ontmaskeren van de clericus Belijn bereiden enkel maar de ontknoping voor. De eigenlijke ontknoping, waar het gedicht naartoe geschreven is, is het tevoorschijn halen van Cuwaerts kop uit de ‘scerpe’ in 's konings tegenwoordigheid. Dan krijgen we het volgende te lezen:

Doe mochte men drouve sien ende erre
Den coninc entie coninghinne.
Die coninc stont in drouven sinne
Ende slouch sijn hoovet neder.
Over lanc hief hijt up weder
Ende begonste werpen uut
Een dat vreeselijcste gheluut
Dat nooint van diere ghehoort waert...
Doe spranc voort heere Firapeel
Die lubaert (hi was een deel
Des coninx maech, hi dorst wel doen)
Ende sprac: ‘Heere coninc lioen,

Twi drivedi dus groot onghevouch?
Ghi meslietet u ghenouch
Al ware die coninghinne doot.
Doet wel ende wijsheit groot
Ende slaect uwen rauwe een deel.'
Die coninc sprac: 'Heere Firapeel,
Inne maghes niet dat ic bem erre.
Mi hevet een quaet wicht soo verre
Int strec gheleet bi barate,
Dat ic recht mi selven hate
Ende ic mine herte hebbe verloren.
Die mine vriende waren te voren,
Die stoute Brune ende Isingrijn,
Die hevet mi een valsch peelgrijn
Doen verwerken alsoo seere,
Dat het gaen sal an mine eere
Ende an mijn leven, het es recht. (r. 3412/41)

'Al ware die coninghinne doot', 'Dat het gaen sal... an mijn leven', het moge ons herinneren aan: 'nos somes tuit jugié a mort', uit het franse 'voorbeeld', het heeft toch een heel andere betekenis. De franse koning spreekt met grappige overdrijving, in het vlaamse gedicht is de situatie van koning en koningin nog veel ernstiger dan de geciteerde woorden uitdrukken. Want de koningin ís 'doot' en het ís de koning 'an sijn leven ghegaen'. Zij zijn, met hun hele 'hof', eenvoudig nergens meer. Het 'hol' van de uitgeweken, nonconformistische clericus met zijn 'scone tale' heeft volledig over het 'hof' getriomfeerd. Zeker, formeel valt er nog wel wat te redden, in elk geval de schijn. Daar zorgt de onpersoonlijke 'vroetheit' van Firapeel voor. De dood van Cuwaert kan geneutraliseerd worden met die van Belijn, de ene waardeloze figuur voor de andere. Reinaert kan vogelvrij verklaard worden. Plechtig kan de 'lubaert' aan Bruun en Isingrijn verzekeren: 'Dese twee groote vriheden / Wille u die coninc gheven heden / Te vrijen leene eewelike' (r. 3483/5). (Vergelijk de belofte van de franse ko-

ning: ‘et cil de vos qui le panra / toz ses lingnages frans sera’). ‘Ende *daer na* sullen wi alle loopen / Na Reinaerde ende sulne vanghen / Ende sullen *sine kele hanghen*’ (r. 3452/4). Daarna? Wie gelooft daar nog aan? Wie zal die ‘kele’ zo kunnen afsnoeren dat er geen ‘scone tale’ meer uitkomt? Wie zal het dodelijke ‘ghedichte’ dat uit de tas van de ‘valsche peelgrijn’ tevoorschijn kwam ooit kunnen doen verstommen? Reinaert, de dichter, heeft de hem toegedachte monddood, keel-dood dichterlijk-dodelijk gewroken.

Is het ‘hof’, dat eenmaal het ‘licht’ meende te bezitten hoe langer hoe meer gehuld geraakt in de schaduwen des doods, het leven van het ‘hol’ is onverwoestbaar en zal zijn toekomst vinden in de ‘woestine’. Tot besluit dus nog een enkel woord over het ‘gezins’-motief in de *Reinaert*, het motief van ‘ver Hermelinen met haren cleenen welpekinen’. Het is in fase VI een tijdlang door het Cuwaert/Belijn-motief heengevlochten, tot het er zich in r. 3348/60 definitief van losmaakt. Men kan in zekere zin ook dit motief ‘ontleend’ noemen. De franse dichter had aan het slot van zijn gedicht Renart immers laten thuiskomen ‘au sein de sa famille’, een grappige, ornamentale afsluiting, goed gevonden:

> Sa fame a l'encontre li vient,
> qui mout l'aime et chier le tient;
> .iii. fiuz avoit la dame franche:
> c'est Percehaie et Malebranche,
> li tierz avoit non Renardiaus,
> cil fu des autres li plus biaus.
> Tuit .iii. li vienent en viron,
> si le tienent par le giron;
> virent les plaies qui li sainent,
> mout le dolosent et le plaignent,
> toutes li levent de blanc vin,
> si l'asïent sor un cousin.
> Li dingners fu apareilliez;
> mout par fu las et traveilliez

que ne menja que le braon
d'une geline et le crepon.
La dame l'avoit fait baignier
et vantouser et puis saignier,
tant que il fu en la santé,
ou il avoit avant esté. (r. 1659/78)

Het is allemaal erg huiselijk, maar ook niets meer. De ‘eere’ van zijn vrouw en kinderen wordt op geen enkele wijze gebruikt als een motivering van Renarts gedragingen. Leiding gaat er ook niet van de held uit. Hij laat zich in deze slotscene alleen maar verwennen als de van een gevaarlijk avontuur teruggekeerde pater familias. Uit bepaalde details kunnen we intussen toch wel afleiden dat Willem zich tegen deze voorstelling moet hebben afgezet. Misschien heeft zelfs de aan Renart thuis voorgezette maaltijd - die bij ons, moderne nederlandse lezers, enkel maar de associatie kan oproepen met de afsluiting van een Bommel-verhaal - Willem wel op de gedachte gebracht om Cuwaert door Reinaert en de zijnen in hun hol sacraal te laten opeten. Als dat inderdaad het geval is geweest, mag fase VI van het ‘voorbeeld’ wel in zeer bijzondere mate een creatieve context heten die de ‘eigen vinding’ van Willem op volle toeren heeft gebracht. Immers de maaltijd in het hol heeft de intrigue van de hele, uitermate belangrijke, volgende verhaalepisode bepaald. Maar afgezien van dit bijzondere maaltijdmotief moet de familiale achtergrond van Renart als zodanig voor Willems verbeelding een gegeven van belang zijn geweest. Voor een ridder als Renart was het niets opmerkelijks dat hij een familiale achtergrond had. Een dichter van een Renart-verhaal zal er niet licht toe komen om van een dergelijke achtergrond iets meer te maken dan een stukje aankleding, een ornamentaal element. In een verhaal over de clericus Reinaert moet een familiale achtergrond echter heel wat anders gaan betekenen. Het gaat daar de hoofdpersoon wezenlijk mede-bepalen, het stelt hem in een niet-alledaags levensverband, het geeft hem mogelijkheden om zich anders-dan-anders te tonen. Reinaert kan aan het ‘hof’ niet anders dan schijn-heilig zijn, een valse heremiet, een

valse pelgrim, die zich niet geeft zoals hij werkelijk is. Maar in zijn ‘hol’, te midden van de zijnen, kan hij wel de waarheid spreken, ongemaskerd, ‘hovesch’ zijn, en misschien zelfs - ‘dit verstaet in goeden sinne’ - héilig...

Het ‘gezins’-motief is, ik zei het al, in fase VI door het Cuwaert/Belijn-motief heengevlochten, het beheerst echter ook een 70-tal regels van fase IV: de indaging door Grimbeert en het vertrek van Reinaert naar het ‘hof’ dat daar het gevolg van is. Reinaert zegt in r. 1401vgg. tegen Grimbeert dat hij met hem mee zal gaan om vrouw en kinderen van een dreigende dood te redden. Het was, heb ik hierboven uiteengezet, niet zijn allerdiepste beweegreden om ‘hofwaarts’ te gaan, hij liet aan Grimbeert niet het achterste van zijn tong zien. Hij had immers de nacht tevoren, in zijn ‘hol’, een vèrstrekkend plan uitgebroed om de koning dodelijk te ‘verdoren’, in het ‘hof’. Maar op een bepaalde wijze sprak Reinaert tegenover Grimbeert toch ook weer wél de waarheid. Want zou het bij het proces in het ‘hof’ niet gaan, zoal niet in de eerste, dan toch in een belangrijke tweede plaats, om de positie van Reinaerts vrouw en kinderen, om hun ‘eere’, om het ‘leven’ van het vossegezin met vader-vos te midden van de zijnen? Was het geen belangrijk onderdeel van Reinaerts plan om het ‘verraad’ van Cuwaert en zijn mede-roddelaars publiekelijk aan de kaak te stellen, die aanval van dat stelletje dubieuze en geenszins kuis levende homosexuelen (verg. r. 2695/2715) op het gezinsleven van hun mede-clericus? De koning móest het inzien en zóu het inzien: ‘Ende ghebiede u allen bi uwen live / Dat ghi Reinaerde ende sinen wive / Ende sinen kindren eere doet, / Waer so si comen in u ghemoet, / Eist bi nachte, eist bi daghe’, of, volgens Reinaerts eigen verslag aan Hermeline: ‘Die coninc ghelijede selve das, / Dat Cuwaert die eerste was / Die ons verriet jeghen hem’. Vrouw en kinderen los van de schandpaal en in ere hersteld! Dáárvoor - onder ándere, zeker, maar niet in de láátste plaats -, dáárvoor moest Reinaert met Grimbeert mee naar het ‘hof’ gaan! En om, zo mogelijk, die ‘verrader’ Cuwaert mee naar huis te slepen, als zoenoffer, vóer voor vrouw en kinderen! ‘Dood’ vergolden met dood! Het ‘gezins’-motief is niet zo maar toevallig vervlochten

met het Cuwaert-motief, het hoort er wezenlijk bij, het representeert in dit doodsmotief de tegenpool van het leven.

Reinaerts toon tegenover Hermeline is steeds opvallend- en oprecht-hoofs. Hij zal nooit nalaten haar aan te spreken met ‘vrauwe’ - zij, harerzijds, zegt intiemer: ‘Reinaert’, of: ‘lieve Reinaert’ -, hij zal haar, zelfs als hij haar móet heenvoeren naar een ‘beter land’, nog vriendelijk blijven vrágen of zij wel met hem mee wil gaan: ‘Ic weet eene wildernesse ru / Van langhen gaghele ende van heede... / *Wildi* doen, ver Hermeline, / *Dat ghi gaen wilt met mi* daer, / Wi moghen daer wonen seven jaer, / Willen wi wandelen onder die scade, / Ende hebben daer groote ghenade, / Eer wi worden daer verspiet. / Al seidic meer, in loghe niet’ (r. 3184/96). Nee, liegen doet Reinaert nooit tegen zijn Hermeline. Hoe zou hij het kunnen? Maar ook voor zijn kinderen is Reinaert de liefdevol waarnemende vader die meeleeft in hun jonge leven: ‘Voor alle dandre bevelic u / Minen jonghen sone Reinaerdine. / Hem staen soo wel die granekine / Om sijn muulkijn over al’. Het bijzondere accent hierin is helemaal van Willem - die, het zij terloops gezegd, ook van jonge díeren moet hebben gehouden -, want het franse ‘voorbeeld’, waartegen hij zich kennelijk en welbewust heeft afgezet, had niet meer aan te bieden dan het cliché: ‘li tierz avoit non Renardiaus, / cil fu des autres li plus biaus’. Het treffendste echter dat de dichter heeft gevonden om zijn Reinaert in zijn volle vaderlijkheid te karakteriseren, is de scene van de ‘uittocht’ van het vossegezin, r. 3348/60:

> Nu hoort wat hi sal doen, Reinaert.
> Hi keerde in sine haghedochte
> Ende seide: ‘Ons naket groot gherochte,
> Bliven wi hier, ende groote pine.
> Ghereet u, vrauwe Hermeline,
> Ende mine kinder also al gader,
> *Volghet mi, ic bem u vader*,
> Ende pinen wi ons dat wi ontvaren.’
> Doe ne was daer gheen langher sparen.

Si daden hem alle up die vaert,
Hermeline ende heere Reinaert
Ende hare jonghe welpekine:
Dese ane vaerdden die woestine.

De vader gaat zijn kinderen voor naar het leven, hij geleidt ze naar het beloofde land, het land waarvan hij Hermeline zoveel goeds heeft verteld, zonder te liegen. Deze ‘uittocht’-scene wordt niet voor niets ingeleid met een ‘Nu hoort’, want hij volgt pal op het lange en uitermate bedriegelijke gesprek, búiten het ‘hol’, tussen Reinaert en Belijn, de ‘uitzending’ van de ‘omgekeerde pelgrim’ naar het land van de dood. Het is stellig een welbewust aangebracht effect. Het leven maakt zich definitief los van de dood en begint zijn eigen pelgrimage. Wordt Reinaert hier niet een soort Mozes? Nee, laat ik het liever niet zoeken in de bijbelse associaties, Willem tekent eenvoudig Reinaert als váder. Als váder kan de schoontalige vos zijn eigenlijkste gezicht laten zien, is hij, inderdaad, ‘de andere Reinaert’. ‘Reinaert, so blivet Gode volen’, is het laatste wat Belijn zegt, voor hij zich ‘up de vaert’ begeeft. Hij zegt het namens de dichter.

Willem die Madocke makede is in zijn verbeelding ongetwijfeld verliefd geweest op Hermeline en heeft ‘hare cleene welpekine’ ‘also lief’ gehad ‘als iemen sine kindre doet’. Wás hij zelf een man en vader? Wie zal het zeggen. Wij kennen alleen de ‘walsche bouke’, niet ‘die vite’.

IX

Wij kennen de *Reinaert* en wij kennen zijn ‘voorbeeld’, de *Renart*. Wij kunnen beide gedichten methodisch met elkaar vergelijken en dat is geen onvruchtbare bezigheid, want wij kunnen op deze wijze Willems ‘oorspronkelijke vinding’ benaderen. Of liever: wij kunnen op deze wijze, de wijze der vergelijking, scherper Willems eigen thematiek herkennen. Maar om zijn gedicht ten volle ‘in goeden sinne’ te kunnen verstaan zouden wij meer moeten weten, zouden wij de ‘scat’ van Willems leven moeten kunnen ‘ontdelven’. Criekepit is voor ons

géén ‘gheveinsde name’, wij zouden de ‘cromme borne’ best weten te vinden, Muller heeft er in zijn *Reinaert*-editie zelfs een plaatje van afgedrukt. Maar wat baat ons dat? Dáár ligt de ‘scat’ toch niet. Onze enige ‘borne’ is het gedicht zelf. Wij moeten het gedicht verstaan met de gegevens die het ons zelf verschaft. En die gegevens zijn onvoldoende. Niet alleen de dichter, maar ook zijn eerste lezers hebben er meer tot hun beschikking gehad. Noch de dichter, noch die eerste lezers hebben het echter nodig gevonden dat meerdere ten behoeve van de latere lezers te bewaren. Zijn ‘leven’ door de eeuwen heen heeft het gedicht te danken gehad aan zijn geschiktheid om als ‘fabula’ te fungeren, met allerlei interpretaties, die wél te documenteren of althans met een grote mate van waarschijnlijkheid te reconstrueren zijn. Maar de interpretatie van Willems ‘fabula vitae suae’ moet in vele opzichten een raadselspel blijven. Het enige wat wij zeker weten - omdat het met zoveel woorden in de proloog staat - is dat de dichter ‘dese aventure van Reinaerde’ heeft geschreven voor lezers ‘die gherne pleghen der eeren / Ende haren sin daer toe keeren / Dat si leven hoveschelike’. Nu, zulke lezers moeten wij dan maar proberen te worden, met of zonder wetenschappelijke pretenties.

De tweede Reinaert*

Goethe's *Reineke Fuchs* heeft bij zijn eerste uitgave, in 1794, bepaald geen overweldigend succes gehad en is ook later, nadat het totale oeuvre van de grote man gemonumentaliseerd was tot wereldliteratuur, nooit tot zijn meestgelezen werken gaan behoren. Het is geen boek dat men per se gelezen móet hebben en men kan, zeker als nederlander, openlijk toegeven het alleen bij name te kennen zonder zich te hoeven schamen. Toch hebben, zou men zo zeggen, speciaal de nederlandse filologen eigenlijk wel een bijzondere reden om zich met *Reineke* bezig te houden. Immers door deze *Reineke* is dan toch maar onze eigen *Reinaert* de wereldliteratuur ingegaan, en dat komt niet zo vaak voor met middelnederlandse gedichten. Wij mogen Goethe dus wel zeer dankbaar zijn. Of niet? Laten wij de zaak eens nagaan. Wat heeft Goethe precies gedaan? In het voorjaar van 1793, zo vertelt hij in zijn *Campagne in Frankreich*, voelde hij zich onplezierig en terneergeslagen vanwege de, voor hem 'beestachtige', gevolgen van de franse revolutie. Hij probeerde zijn onlustgevoelens te overwinnen en toen geschiedde het dat hem 'durch eine besondere Fügung Reineke Fuchs in die Hände kam'. Wat was deze 'Reineke Fuchs'? Het was een boekje van 1752, waarin Gottsched, eenmaal Goethe's leermeester in Leipzig, een hoogduitse prozavertaling had gegeven van de nederduitse poëtische *Reinke de Vos* van 1498. Dat middelnederduitse gedicht was de vertaling geweest van een middelnederlandse *Reinaert* die een zekere Henric van Alckmaer op zijn naam had weten te brengen door de oorspronkelijke poëtische proloog te vervangen door een prozainleiding van eigen maaksel. Afgezien van deze prozaproloog en een aantal prozaglossen moet de tekst van Henric van Alckmaer - die wij alleen uit enkele fragmenten kennen - grotendeels gelijk zijn geweest aan die van het 14de-eeuwse gedicht dat in de nederlandse literatuurgeschiedenis bekend staat als *Reinaerts Historie* of *Reinaert* II. Er loopt dus wel een min of meer

* *Eerder gepubliceerd in 'Handelingen'* xxiii *(1969) van de Kon. Zuidned. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde*.

rechte lijn van de *Reinaert* II - die ik mij veroorloof verder de *Tweede Reinaert* te noemen* - naar de *Reineke Fuchs* van Goethe. Bij al dat vertalen en bewerken is het verhaal van de *Tweede Reinaert* aardig goed bewaard gebleven en noch bij Gottsched, noch bij Goethe kan men van een werkelijke reïnterpretatie spreken. De oude vertelling is met slechts lichte wijzigingen telkens weer genoegelijk naverteld. Van de *Tweede Reinaert* kan men dus inderdaad wel zeggen dat hij via Goethe de wereldliteratuur is ingegaan. Maar moeten wij als nederlanders Goethe daar bijzonder dankbaar voor zijn? Die *Tweede Reinaert* geniet bij onze literatuurhistorici maar een zeer matige reputatie. Wij erkennen hem niet als 'onze eigen *Reinaert*', want dat is alleen het 13de-eeuwse gedicht van Willem die Madocke makede, de 'eerste' *Reinaert*. Willem had het naar ons gevoelen best verdiend de wereldliteratuur in te gaan, hij was immers een groot dichter. Maar die 14de-eeuwse navolger, die uitbreider, die aanbreier? Goethe heeft verkeerd gekozen, of liever, want Goethe hád niets te kiezen, hij heeft eenvoudig de pech gehad de echte, de 'eerste' *Reinaert* niet te kennen. En zo hebben wij, nederlanders, dan een bijdrage tot de wereldliteratuur geleverd waar we niet echt blij mee kunnen zijn. *Reineke Fuchs* laten we maar ongelezen zonder ons te schamen.

Ik wil het beeld dat ik hier getekend heb bevestigen met een aantal citaten uit gerenommeerde literatuurgeschiedenissen en begin met Jonckbloet, 1885, vrijwel een herhaling overigens van wat deze al in 1851 in zijn *Gesch. d. mnl. dichtkunst* had geschreven: 'Duidelijk zien wij, dat de dichter in een anderen tijd leeft, waarin de frissche epische toon heeft moeten wijken voor didactische vormen, voor redeneering en zelfs geleerde pralerij... Geen der dieren laat, zoo min als de dichter aan het slot van zijn werk, de gelegenheid voorbijgaan, om zijne wijsgeerige beschouwingen over de maatschappij en al het bestaande aan den man te brengen... Het is een verdienste op zichzelf

* *Ook Verdam heeft in 1891 al gesproken van de 'Tweede Reinaert' (Ts. 10, 1).*

van den omwerker, dat zijne toevoegsels aan die blijvende populariteit niet hebben in den weg gestaan.' Na Jonckbloet Te Winkel, 1887: 'Die bijvoegsels getuigen veeleer van 's dichters zucht tot bespiegeling en hekeling van den tijdgeest, dan van zijne vindingrijkheid, want, voorzoover de toevoegsels verhalen zijn, zijn zij òf flauwe copieën van den ouderen Reinaert... òf van overal bij elkaar gezochte fabels en dierverhalen... Juist aan den overvloed van te weinig verwerkte bouwstoffen is het misschien te wijten, dat het vervolg de eenheid mist, waardoor de oudere Reinaert uitmunt, terwijl didactische strekking en te groote subjectiviteit er mede toe bijdragen, dat Reinaerts Historie in ieders schatting verre onderdoet voor het oudere gedicht.' Na Te Winkel Kalff, 1906: 'Het onvermijdelijk anthropomorphisme, door den ouden dichter met natuurlijken takt binnen de grenzen gehouden, vertoont zich hier op hinderlijke wijze... Hij is een ontwikkeld man, een "clerc" die zijne geleerdheid gaarne lucht, die de wereld slecht vindt, haar wil waarschuwen, verbeteren, stichten. Het verhaal van Reinaert moet hem dienen om dat doel te treffen... Dat zulke uitweidingen de belangstelling verdeelen en verzwakken, behoeft evenmin betoog, als dat de eenheid van het geheel er door wordt verbroken.' Na Kalff Prinsen, 1916: 'Omstreeks 1375 heeft iemand het werk van Willem en Aernout overgedicht..., iemand die wil waarschuwen en leeren, en hij heeft er nog een goede 4000 verzen bij gedicht. Dat alles zou op zichzelf misschien niet onverdienstelijk zijn, als we niet anders hadden; doch nu doet het soms weerzinwekkend aan.' Na Prinsen Walch, 1943: 'In dit gedicht zijn de dieren meer vermenscht; de typisch, der natuur afgekeken trekjes zijn voor een groot deel vervallen; "vroede leer" kwam ervoor in de plaats... Het fleurig-rabauwige, het direct-natuurlijke is eruit; het gedicht is verburgerlijkt. Ja, er komt nog heel veel aardigs in voor; ook menige door den bewerker nieuw ingevoegde geestige uitdrukking; - hij was dan toch per slot van rekening iemand, die zich tot Willems werk aangetrokken had gevoeld. Hij is een schoolmeester; maar een die toch niet van humor ontbloot is! Doch de paedagogiek blijft nummer één.' Ik heb de striktchronologische orde even verbroken om mijn beide laatste getuigen,

Van Mierlo, 1940, en Knuvelder, 1957, vlak naast elkaar te kunnen zetten. Dit zegt Van Mierlo: ‘Het anthropomorphisme wordt grover... De vinding is veel minder artistiek. De nieuwe dieren zijn nu ontleend aan de fabel, niet aan het Germaansche dierenleven... Eigenlijk is die tweede opkomst van Reinaert, die met zijn zelfde knepen nog eens geheel het hof om den tuin leidt en nu niet meer blij is bij zijn ontsnapping, maar in rang boven allen verheven wordt, geheel onwaarschijnlijk en slechts aandikkerij. Het werk is ook veel subjectiever: Willem ging er in op; zijn navolger preekt... Ook op den bouw is heel wat af te dingen: lange redevoeringen, uitgebreide verhalen - één van meer dan 900 vv. - onderbreken den gang... Meer dan Reinaert I is Reinaerts Historie in de wereldliteratuur doorgedrongen.’ En dit zegt Knuvelder: ‘Hij bewerkt in grover anthropologische geest, met nieuwe, niet aan het germaanse dierenleven, maar aan de fabel ontleende dieren. Vooral ook neemt hij de gelegenheid te baat om zijn kennis te luchten... De geschiedenis van Reinaert... wordt hier middel tot een volmaakt onartistiek doel: de burgerij, mitsgaders de geestelijkheid, de les te spellen! En, merkwaardig genoeg, is het juist deze Reinaert II geweest die, vooral in het Noorden, het meest opgang maakte in de komende eeuwen en Reinaerts reputatie vestigde!’*

Het is een indrukwekkende litanie, zij het niet zonder herhalingen. Ik zet bij wijze van samenvatting nog een aantal pakkende formule-

* *De negatieve waardering van de ‘Tweede Reinaert’ is niet alleen traditioneel in de kring der nederlandisten, maar kan ook herhaaldelijk bij duitstalige filologen aangetroffen worden. Dat begint al bij Knorr (1857) en Martin (1874) en gaat door tot Foerste (1960). De laatste geeft in zijn overigens belangrijke en lezenswaardige studie ‘Von Reinaerts Historie zum Reinke de Vos’ (‘Münstersche Beiträge zur Niederdeutschen Philologie’ von F. Wortmann u.a., blz. 105vgg.) de volgende karakteristiek: ‘Der Dichter hat wenig Erfindungsgabe; er überarbeitet den älteren Reinaert und gibt eine Fortsetzung, die am Umfang das ältere Werk noch übertrifft, obwohl sie stofflich im wesentlichen nur Wiederholung leicht abgewandelter Motive der Vorlage bringt. Das ist für einen Nachfolger Jacob Maerlants charakteristisch. Man schafft mit Vorliebe Werke enzyklopädischer Art; das Interesse haftet so sehr an den einzelnen Episoden, die man mosaikartig aneinanderfügt: der Blick für das architektonische Gefüge des Ganzen is getrübt.’ En dit is de slotalinea van zijn aan de ‘Tweede Reinaert’ gewijde hoofdstuk: ‘Trotz der künstlerischen Mängel ist es bezeichnenderweise gerade Reinaerts Historie, die weitergewirkt hat. Das ältere Epos wurde vergessen, das zur Lehrdichtung umgewandelte und erweiterte hatte einen grossen literarischen Erfolg: ein Zeichen, dass es dem Geschmack des 14. und 15. Jahrhunderts entsprach.*’

ringen bij elkaar: ‘geen frissche epische toon’; ‘geleerde pralerij’; ‘flauwe copieën’; ‘te weinig verwerkte bouwstoffen’; ‘hinderlijk anthropomorphisme’; ‘weerzinwekkend’; ‘verburgerlijkt’; ‘schoolmeester’; ‘minder artistieke vinding’; ‘geheel onwaarschijnlijk’; ‘aandikkerij’; ‘op den bouw is heel wat af te dingen’; ‘grover anthropologische geest’; ‘volmaakt onartistiek doel’. Arme Goethe, die van dit alles blijkbaar niets heeft opgemerkt! Een filoloog heeft wel veel voor op een dichter! Maar het moet ons intrigeren wat die Goethe dan eigenlijk wel in dit slecht opgebouwde, vindingarme en volmaakt onartistiek bedoelde gedicht heeft gezien, wat hem heeft geïnspiréérd. Want het blijft toch een heel werk, zo'n ‘Reineke Fuchs, in zwölf Gesängen’, en Goethe, die zoveel onafgemaakt heeft laten liggen, hééft het klaargekregen! Zijn voorbeeldtekst moet hem dus wel sterk geboeid hebben. Dat is ook aan zijn gedicht te merken: het is met kennelijk plezier geschreven. Ik zal nu de plaats uit de *Campagne in Frankreich*, waaruit ik al enkele woorden aanhaalde, in zijn geheel citeren: ‘Aus diesem grässlichen Unheil suchte ich mich zu retten, indem ich die ganze Welt für nichtswürdig erklärte, wobei mir denn durch eine besondere Fügung Reineke Fuchs in die Hände kam. Hatte ich mich bisher an Strassen-, Markt- und Pöbelauftritten bis zum Abscheu übersättigen müssen, so war es nun wirklich erheiternd, in den Hof- und Regenten-

spiegel zu blicken; denn wenn auch hier das Menschengeschlecht sich in seiner ungeheuchelten Tierheit ganz natürlich vorträgt, so geht doch alles, wo nicht musterhaft doch heiter zu, und nirgends fühlt sich der gute Humor gestört.' Het door de literatuurhistorici gewraakte anthropomorphisme heeft Goethe niet gehinderd. Hij zag in de spelers van dit spel geen dieren maar mensen, mensen met dierenmaskers voor. Hij zag in het verhaal zelf een 'Hof- und Regentenspiegel' die van alle tijden was, hij kon dit verhaal daarom in hoofdzaak onveranderd in zijn eigen tijd en taal en vers navertellen, dat 'erheiterte' hem. Had een Goethe helemaal geen gevoel voor compositie? Of zou het verhaal dat hij navertelde in zichzelf toch misschien niet zo slecht zijn opgebouwd als de nederlandse literatuurhistorici ons willen doen geloven? Merkwaardig dat geen van hen op de gedachte van die 'Hofund Regentenspiegel' is gekomen. Is dit inlegkunde van Goethe? Wij moeten dat toch eens gaan controleren, net als die 'Heiterkeit' van de dichter die in staat was een Goethe te 'erheitern'.

Het persoonlijke standpunt van de dichter van de *Tweede Reinaert* blijkt het duidelijkst uit zijn epiloog, waarin hij zich rechtstreeks tot zijn lezers richt. Ik wil deze epiloog, r. 7760/94 in de kritische editie van Martin, in zijn geheel citeren:

> Wie u van Reinaert meer of minder
> anders seit dan ghi hebt ghehoort,
> dat sijn al beveinsde woort.
> mer dat ghi hebt ghelesen hier boven
> van hem, dat moochdi wel gheloven.
> dies niet ghelooft, ist wijf ist man,
> die en is niet onghelovich nochtan.
> doch sijn veel liede, hadden sijt ghesien,
> hem soude min twivelen van dien.
> doch sijn veel dinghen gheschiet
> die men ghelooft, al en sach mense niet.
> ooc sijn figuren ende bispele
> dic ghevonden ende gheseit vele,

die nie en waren noch en gheschieden,
mer om exempel allen lieden
te gheven, daer si bi souden leren
goet te doen ende quaet te keren.
licht so macht hier of wesen.
so wie dit wel verstaet int lesen,
al ist som boert, hi vinter in
vroede leer ende goeden sin,
dat hem licht sel baten moghen.
daer en is niemen goeder in beloghen,
tis int ghemeen ghebrocht voort:
elc trec hem aen dat hem toe hoort.
is daer ooc iet in misset,
diet beteren can, die maket bet.
ic weets hem danc. wie in sijn maken
sijn best doet, en is niet te laken.
mer wie alle dinc wil berichten,
wie soude hem iet te wille dichten?
doch wie dit ghedicht laet als hijt vint,
en misdoet teghen mi niet een twint.
hier neemt ende Reinaerts historie.
god gheve ons sijn hemelsche glorie!

De dichter, zo lijkt het wel, praat maar wat aan, hij springt van de hak op de tak. Maar inderdaad spéélt hij met zijn lezers. Hij zegt: wie u een ander verhaal over Reinaert vertelt dan ik heb gedaan, die maakt u maar wat wijs; 't is allemaal wáár wat u hierboven heeft gelezen; maar wilt u het niet geloven, mij ook best; u heeft er dan zelf blijkbaar geen ervaring mee; maar er zijn toch ook een heleboel dingen gebeurd die men gelooft zonder ze gezien te hebben; en dan zijn er, moet u bedenken, verhalen die niet echt gebeurd zijn, maar die als een exempel dienen, ter lering; misschien is dit wel zo'n verhaal; voor wie het goed begrijpt is zo'n zinnebeeldig verhaal, hoe grappig ook, toch zinnig; van de goeden heb ik geen kwaad gesproken, 't is allemaal heel

algemeen bedoeld en wie de schoen past trekke hem aan; als ik iets niet goed heb gezegd, moet u het maar verbeteren, dankuwel; ik heb mijn best gedaan, maar ik weet dat ik het niet iedereen naar de zin kan maken; wilt ú het míj echter naar de zin maken, láát dit gedicht dan zoals het is; mijn verhaal is uit; God geve ons de zaligheid. Hier spreekt een ironische wijze, die alles kan relativeren, ook zijn eigen gedicht, maar die nochtans dit gedicht zeer welbewust en zelfbewust heeft geschreven. Hij geeft achteraf nog eens een duidelijke wenk hoe zijn verhaal gelezen en verstaan moet worden - als een exempel van algemene strekking -, maar maakt van eventuele misverstanden geen tragedies. Dit is een niet-alledaagse persoonlijkheid, zou ik zeggen, en vooral ook een 'heitere' persoonlijkheid die bij alles zijn goede humeur bewaart. Goethe heeft zich wat betreft die 'Heiterkeit' zeker niet vergist.

Maar nu de 'Hof und Regentenspiegel'. Ik citeer een andere passage waar de dichter buiten zijn verhaal om spreekt, niet zo ver van het slot, r. 7654/77:

Die noch wel connen Reinaerts const,
sijn wel ghelooft ende liefghetal
bi den heren over al.
ist gheestelic of weerlijc staet,
aen Reinaert sluut nu al den raet.
si crupen al in Reinaerts hol,
in sijn baen is al die rol.
die stem die hem doe was ghegheven,
die is hem ie sint ghebleven.
hi heeft ghelaten een groot gheslacht,
die altoos wassen ende risen in macht.
wie Reinaerts consten niet en pliet,
die en dooch nu ter werelt niet
in ghenen staet van machten gheset.
maer can hi crupen in sijn net,
of heeft gheweest sijn scolier,

so moet hi wel wonen hier,
so weet hi wel wat daer toe hoort,
so rijst hi ende men trect hem voort.
van Reinaert is een groot saet
ghebleven, dat nu seer op gaet.
want men vint nu meer Reinaerde,
al en hebben si gheen rode baerde,
dan men ie dede hier te voren.

Reinaert is een geziene persoonlijkheid ‘bi den heren over al’, het hof van koning Nobel staat exemplarisch voor alle hoven ter wereld, wereldlijke en geestelijke. Is zijn verhaal dan geen ‘Hof- und Regentenspiegel’? De dichter identificeert zich in genen dele met Reinaert, maar ‘spiegelt’ hem, de alom aanwezige, de ‘eeuwige’ Reinaert. De dichter ontwikkelt al vertellende - en genoegelijk, ‘heiter’ vertellende - stellig een hele reinaerdiaanse filosofie, een ‘reinaerdisme’, maar staat daar zelf met een wijze berusting tegenóver, niet als een actieve wereldverbeteraar, maar als een dichterlijke ‘spiegelaar’. Zijn persoonlijke filosofie’ spreekt hij uit in r. 7701/21:

ist Parijs, Avioen of Romen,
tis al in Reinaerts orde ghecomen.
si treden al in Reinaerts pat,
ist clerc ist leec, elc soect sijn gat.
elc meent hem selven in allen saken.
ic en weet wat ende daer of sel naken.
elc mensch mach daer wel om sorghen.
god, diet al is onverborghen,
moetet op dat beste voeghen!
hier mede latic mi ghenoeghen.
wat woudic veel die werelt berechten
van saken die mi self anvechten,
daer ic ondanc toe of creghe?
so waert beter dat ic sweghe.

daerom wil icket mede liden.
elc doe wel in sinen tiden,
dat is best sijns selfs profijt.
want na dit leven en is gheen tijt
dat men oorbaer scaffen mach.
elc moet sijns selfs dach
verwaren ende sijn woorde draghen.

Er staan in de *Tweede Reinaert* dus duidelijk twee ‘standpunten’ tegenover elkaar, enerzijds dat van Reinaert en het hof - alle hoven -, anderzijds dat van de dichter. In de ‘eerste’ *Reinaert* hebben we ook te maken met twee ‘standpunten’: dat van Reinaert èn dat van het hof, en de dichter staat daar op het ‘standpunt’ van Reinaert. Die ‘eerste’ *Reinaert* is daardoor in veel mindere mate dan de ‘tweede’ een ‘Hofund Regentenspiegel’. Gesteld - onhistorische veronderstelling! - dat Goethe beide gedichten had gekend en een keuze had kunnen maken, dan had hij in zijn situatie van 1793 zeker de *Tweede Reinaert* móeten kiezen, omdat hij daarin alleen had gevonden wat hij nodig had en wat hem tot een dichterlijke navertelling kon inspireren. Een dichter vergist zich niet in een goed gedicht en de *Reineke Fuchs* is dan ook géén vergissing. Wíj zijn het die ons vergissen, wanneer we de *Tweede Reinaert* op zo'n gruwelijke manier onderschatten en in zijn bedoeling misverstaan. We moeten leren het gedicht samen met Goethe te lezen. Tegen de achtergrond van *Reineke Fuchs* moeten we zeggen: het is onmogelijk dat de *Tweede Reinaert* slecht opgebouwd zou zijn.

Waarom heeft de dichter - en die hebben we in zijn epiloog herkend als een persoonlijkheid die wist wat hij wilde -, waarom heeft deze 14de-eeuwse dichter het 13de-eeuwse gedicht van Willem die Madocke makede met meer dan 4000 verzen uitgebreid? Het antwoord kan alleen maar zijn: omdat hij er zijn eigen 14de-eeuwse Reinaert-verbeelding, zijn ‘eeuwige’ Reinaert niet in vond uitgedrukt. Hij vond het anderhalve eeuw oude gedicht ‘onvoltooid’ en zou het nu eens op zijn eigen wijze gaan ‘voltooien’. Hij had wel degelijk ‘eigen

vinding': die 'eeuwige Reinaert' was namelijk zíjn 'vondst'. Dat hij het oudere gedicht met maar enkele geringe wijzigingen in zijn nieuwe gedicht heeft kunnen incorporeren, getuigt ook van een niet geringe 'vindingrijkheid'. Laten wij als aanloop tot ons onderzoek van de totale compositie eerst eens nagaan, wat hij in de 'eerste' *Reinaert* - voor hem het eerste deel van zijn nieuwe gedicht - veranderd heeft. Muller heeft ons dat, in zijn dissertatie van 1884, al voorgedaan, maar Muller was een typische detail-filoloog, die door al de bomen en boompjes waarbij hij stil bleef staan het overzicht van het bos verloor. Hij heeft de dichterlijk relevante verschillen niet kunnen onderscheiden van de irrelevante en, wat nog erger is, hij heeft de wijzigingen in het eerste deel niet gezien in verband met de totale compositie. Wij moeten speciaal die wijzigingen bijeenzoeken die noodzakelijk zijn geweest voor het laten functioneren van de 'eerste' *Reinaert* als eerste deel van het nieuwe gedicht. In tegenstelling met Gottsched en Goethe is de 14de-eeuwse dichter wel degelijk reïnterpreterend te werk gegaan. Die reïnterpretatie kan in het algemeen echter pas goed blijken wanneer we van het tweede deel terugblikken op het eerste. Lezen we nu uit het eerste deel die plaatsen bij elkaar waar niet met een simpele, stilzwijgende reïnterpretatie kon worden volstaan, maar waar echt veranderd moest worden.

Een 'fout' die beslist uit de tot eerste deel getransponeerde 'eerste' *Reinaert* weggewerkt moest worden, was de uiteindelijke vlucht van het vossengezin naar de 'woestine'. In Willems gedicht was deze vlucht de logische consequentie geweest van Reinaerts 'standpunt' tegenóver het hof. In de nieuwe verbeelding van de 'eeuwige Reinaert' hadden hof en vos echter hetzelfde 'standpunt' gekregen en werd het verhaal verteld om aan te tonen dat het 'reinaerdisme' alle hoven ter wereld beheerste. De eerst veroordeelde en vervolgens begenadigde, quasi-pelgrim geworden Reinaert mócht dus niet vluchten, maar moest in zijn veilig hol de geschikte gelegenheid afwachten om naar het hof terug te keren. De schijn-pelgrimage moest worden gereïnterpreteerd tot een reculer pour mieux sauter, een uitgangspunt voor een nieuwe ontwikkeling die tenslotte tot een overtuigende triomf zou

leiden. De hachelijkheid van de situatie van de naar zijn hol teruggekeerde was een spanningverhogend element. De lezer moest begrijpen dat het verhaal nog lang niet uit was, ja dat het nu pas goed begon, het verhaal van de *Twééde Reinaert*, dat meer dan 4000 regels langer was dan dat van de 'eerste'. Het schrappen van de eigenlijke vluchtscene, hs. *A* r. 3317/29, hs. *F* r. 3285/97, was een eenvoudige zaak, maar aan het voorafgaande 'hol-gesprek' tussen Reinaert en Hermeline, waarmee Willem de vluchtscene had voorbereid, moest vrij wat veranderd worden. Hermeline mocht niet ingaan op Reinaerts voorstel om 'in een schoon ander foreest' te vluchten, maar moest een actieve bondgenote worden en, voor het ogenblik, zelfs een consequenter 'reinaerdist' dan Reinaert zelf. Een overeenkomstige situatie zou de dichter scheppen in zijn tweede deel, waar de naar het hof teruggekeerde held op een gegeven ogenblik met een mond vol tanden zou komen te staan en een andere bondgenote, de apin Rukenauwe, een soort geperfectioneerde Hermeline, dan zijn verdediging zou voortzetten. Met welke argumentatie weet Hermeline in het 'hol-ge-sprek' haar aan eigen kracht twijfelende echtgenoot ervan te overtuigen dat hij niet moet vluchten? Door hem te herinneren aan de uitzonderlijke sterkte van zijn 'borch'! Dit zegt zij, r. 3183/99:

> 'Ic en rade ons niet' sprac Ermeline
> 'te varen in een ander woestine,
> daer wi ellendich ende vremde weren.
> wi hebben hier al ons begheren
> ende ghi sijt meister uwer gheburen.
> waerom woudijt dan aventuren
> ende nemen tquade ende laten tgoede?
> *wi moghen hier leven in zekerre hoede*.
> *onse borch is goet ende vast*.
> al woud ons die coninc doen overlast
> ende hi ons mit machte besate,
> hier sijn so vele sidelgate
> dat wi wel te tide ontrumen.

wi en moghen mit bliven niet versumen,
wi weten die weghe over al.
eer hi ons dan vanghen sal
mit crachte, daer sel veel toe horen.

Het zijn beslissende argumenten - ‘Ic wil hier bliven, nu ghijt mi raet’ is het logische antwoord van Reinaert er op - en daarom mogen zij ons als lezers niet te zeer verrassen. Een goed dichter bereidt zo'n betoog voor. Deze voorbereiding is te vinden op de compositorisch juiste plaats, namelijk bij de eerste presentatie van Malpertuus. Daar heeft de 14de-eeuwse dichter in Willems gedicht een ‘uitweiding’ ingelast, r. 565/79:

want Malpertuus dat was al vol,
hier een gat, ghinder een hol,
nau, crom ende lanc,
ende had menighen uutganc
die hi ondede, sloot ende ontsloot
als hi vernam dats hem was noot,
wanneer hi enighe proi brochte,
of *als hi wiste dat men hem sochte*
om ondaet die hi had misdaen,
so ontliep hi sinen vianden saen
in sijn heimelike haghedochte,
dat hem niemen vinden en mochte.
ende dier had hi ghemaect so veel,
dattet menighen dieren ghinc uten speel,
dier in verdwaelden daer hi se beliep.

Muller geeft bij deze passage de volgende commentaar: ‘Eene uitweiding die wel op zich zelf eene levendige schildering van Maupertuus op Reinaerdiaanschen toon bevat, maar die toch eene afdwaling mag genoemd worden, het verhaal “höchst(?) unangenehm unterbrechend” (Knorr)’. Jawel, de schoolmeester hanteert krachtdadig zijn

rode potlood in het opstel van een al te knappe leerling! Mensen als Muller en de door hem met instemming geciteerde Knorr hebben de auteur van de *Tweede Reinaert* als consequent componerend dichter eenvoudig niet serieus genomen.

Belangrijker dan Hermeline, die hij in het tweede deel geen rol van betekenis meer laat spelen, is voor de 14de-eeuwse dichter de figuur van Grimbaert geweest. Dat was een bondgenoot die ook aan het hof de positie van de held kon versterken en dus een directe bijdrage leveren tot zijn triomf. Reinaert mocht aan het hof geen eenling zijn die daar een strijd van één tegen allen voerde, maar hij moest een brede schare van 'maghen' hebben die in een kring om hem heen gingen staan om hem te beschermen. De dichter zorgt er in zijn tweede deel voor dat dit voor de lezers duidelijk zichtbaar wordt. In het eerste deel, het gedicht van Willem, kon hij echter nog maar over één verdediger ten hove beschikken, de spitse maar tegelijk nogal kwezelachtige Grimbaert. Die figuur moest wat geretoucheerd worden. In de eerste plaats moest hij in de beginscene, bij zijn verdediging-door-diken-dun van de afwezige Reinaert, met nog wat groter juridische scherpte de zwakke punten van de aanklacht in het licht stellen - wat de 'uitweiding' r. 275/90 opleverde, die tegelijk de functie had om de vos als een goed rechtskenner en trouw dienaar van de koning te presenteren -, in de tweede plaats moest Grimbaert bij zijn persoonlijke ontmoeting met Reinaert - de derde indaging en de daarbij aansluitende 'biecht' - consequenter één lijn met zijn bloedverwant trekken en meer eens geestes met hem zijn. De lichte en zachtmoedig geuite kritiek die de das zich in Willems gedicht nog wel veroorloofd had, was een 'fout' die weggewerkt moest worden, en de 'biecht' moest eindigen met een absolutie die volledig een formele schertsvertoning was: Grimbaert had natuurlijk bij voorbaat Reinaert alles 'vergeven', ómdat deze zijn bloedverwant was! Het loont de moeite de entree van Grimbaert en het antwoord van Reinaert wat nader te analyseren.

In Willems gedicht zegt Grimbaert volgens hs. *A* het volgende, r. 1366/92:

Hi sprac: en sal hu niet vernoyen
Des onrechts daer ghi in zijt?
Dincket hu noch niet wesen tijt
Dat ghi trect, oem Reynaert,
Tote des conincs hove waert,
Daer ghi wel zeere zijt beclaghet?
Ghi zijt iij waerven ghedaghet.
Vermerrendi maerghin den dach,
So zorghic dat hu ne mach
Ne gheene ghenade me ghescien.
Ghi sult in den derden daghe sien
Huwen casteel bestormen Manpertuus.
Ghi sult gherecht sien voer hu huus
Eene galghe ofte een rat.
Over waer segghic hu dat:
Beede hu kindre ende hu wijf
Sullen verliesen haer lijf
Lachterlike al sonder waen.
Ghine moghet selve niet ontgaen.
Daer omme es hu de beste raet
Dat ghi met mi te hove gaet.
Hets messelic hoet ghevallen mach.
Hu es dicken up eenen dach
Vremder avontueren ghevallen
Dan ghi noch quite van hem allen
Met des conincx orlove
Maerghin sciet huten hove.

De das begint zijn toespraak met twee verwijtende vragen, vriendelijk verwijtend maar toch verwijtend: hoe lang nog zult u zich niets van deze hachelijke situatie aantrekken? vindt u het nu nóg geen tijd worden om naar het hof te gaan en daar op de ingebrachte aanklachten te antwoorden? Dan volgt een plastische tekening van de gevolgen die een niet-verschijning zal hebben. Maar Grimbaert eindigt met een be-

moedigend woord: het kan nog best goed aflopen, het kan best zijn dat u er zich nog uitpraat en morgen, met toestemming van de koning, weer frank en vrij het hof zult kunnen verlaten. Met dit laatste kondigt Willem de afloop van zijn verhaal aan: Reinaert zál vrijkomen om voorgoed van het hof te scheiden en in zijn eigen wereld - de 'woestine' - weer geheel zichzelf te kunnen zijn.

De 14de-eeuwse dichter - ik citeer ditmaal niet naar Martin, maar maak een eigen 'kritische editie' op grond van hs. *B* en de prozabewerking *P* - maakt er het volgende van, r. 1384/1410:

Hi sprac: laet u niet vernoyen
Vanden geruft daer ghi in zijt,
Mer docht u goet, so waert wel tijt
Dat ghi te hove mit mi woud comen.
Te vertrecken en mach u niet vromen.
Daer is so veel over u gheclaecht
Ende ghi sijt nu derdewerf ghedaecht.
Verbeidet ghi mergen dien dach,
So seg ic dat u niet en mach
Gheen ghenade meer ghescien.
Ghi selt in drien daghen sien
Al om end om beleit u huus
Ende voort casteel van Mapertuus
Een galghe gherecht ende een rat.
Voorwaer seg ic u dat:
Beide u kijnders ende u wijf
Sel die coninc doen nemen tlijf
Ende selve en moechdi niet ontgaen.
Daer om so ist nu best ghedaen
Dat ghi te hove mit mi gaet.
Ghi cond doch so menich raet
Dat u licht wel baten mach.
Het is dick op enen dach
Meerre aventueren ghevallen

Dan of ghi quijt ghinct voor hem allen
Ende si alleen in die scande bleven.
Ghi hebt doch dit meer bedreven.

Het begint direct met een bemoediging, een solidariteitsverklaring: laat u door al de opspraak waarin u bent niet in de war brengen! Maar in alle bescheidenheid moet de bondgenoot dan toch wel zakelijk opmerken dat het nu de hoogste tijd wordt om naar het hof te gaan. De gevolgen van een niet-verschijning tekent de dichter op ongeveer dezelfde wijze als Willem, maar door de onpathetische inleiding klinkt het allemaal wat minder fataal. De dramatische regel 'Lachterlike al sonder waen' is weggewerkt en de regel 'Daer omme es hu de beste raet' vervangen door 'Ghi cond doch so menich raet'. Op het laatste kan Reinaert in zijn antwoord zeer positief inhaken. Van een scheiden van het hof kan in de nieuwe conceptie natuurlijk geen sprake meer zijn, Reinaert zal aan het hof blíjven en daar 'quijt gaen voor hem allen'. Het is veel meer dan een bemoediging van 'het kan nog best goed aflopen', het is een aankondiging van een te verwachten goede afloop. Reinaert zal er alleen zelf aan te pas moeten komen, hij kan het in deze situatie niet langer aan zijn bondgenoten-ten-hove overlaten. Zijn eigen superieure 'raet' moet de oplossing brengen. De Grimbaert-figuur is van zijn braafheid ontdaan en gecorrigeerd tot een volkomen zakelijk ingestelde handlanger. De 14de-eeuwse dichter heeft de spelers van zijn spel goed doordacht en duidelijk voor zich gezien.

Na de nieuwe Grimbaert krijgen we meteen ook de nieuwe Reinaert te zien. Daarvoor heeft de dichter een hele 'uitweiding' nodig. Op de van Willem overgenomen regel 'Reinaert sprac: ghi segt waer' laat hij de regels 1412/29 volgen, die ik wel weer naar Martin kan citeren omdat er niets aan te verbeteren valt:

tis best dat ic mit u ga daer,
want daer is ghebrec van minen rade.
die coninc sel mi doch doen ghenade,

can ic hem onder die oghen sien
ende ic mijnre talen mach plien,
al had ic noch meer misdaen,
want thof en mach buten mi niet staen.
dat bedenct die coninc wel.
al sijn mi nu die somich fel,
dat en gaet hem niet ter herten in,
want si en weten raet noch sin.
al die raet sluut meest in mi.
in wat hove ooc dattet si,
daer coninghe ofte heren versamen,
daer men subtijl raet sel ramen,
daer moet Reinaert die vonde vinden.
al sijn daer ander dies hem bewinden,
dat mijn ist best ende gaet voren.

De nieuwe Reinaert spreekt hier onverholen uit dat hij, niet alleen aan het hof van déze koning, maar ook aan alle andere hoven, een onmisbare figuur is. Hij is er zich van bewust dat hij de 'eeuwige Reinaert' representeert. Met deze passage - op de compositorisch juiste plaats, want hier, in gesprek met een bondgenoot, kan Reinaert zich voor het eerst sprekenderwijs compleet 'voorstellen' - programmeert de dichter zijn tweede deel. Daarin wordt waar gemaakt wat hier geponeerd is. Het bewustzijn van Reinaerts onmisbaarheid in alle staatszaken - 'want thof en mach buten mi niet staen' - is ook de verklaring van de berustende humor waarmee de dichter, ofschoon zelf, op een ander 'standpunt' staand, zijn verhaal kan vertellen: 'wat woudic veel die werelt berechten?' Voor het goede begrip van het nieuwe gedicht in zijn geheel is de programmatische passage r. 1412/29 dus wel uiterst belangrijk. Wat is, niettemin, Mullers commentaar? 'Uitweiding, waarin R. pocht op zijne verdiensten aan het hof, zeer welgemoed is en zich zeker voelt van zijne zaak, *kwalijk in overeenstemming met het vervolg*'. En Muller is in vele opzichten de gids van de na hem komende literatuurhistorici geweest! Op hem en op zijn voorganger

Ernst Martin (1874) gaan in wezen al die opmerkingen over een slechte opbouw en gebrek aan eenheid terug.

We gaan nu het tweede deel bekijken. De bijeenkomst van het hof wordt met twaalf dagen verlengd, zogenaamd om de 'soen' van de koning met Bruun en Isengrijn te vieren, maar inderdaad om ruimte te scheppen voor Reinaerts terugkeer. Door wie kan Reinaert beter worden teruggehaald dan door zijn bondgenoot Grimbaert? De dichter heeft er in het kader van zijn nieuwe 'voltooiing' een bijzonder belang bij om deze bondgenoot nog eens te laten optreden in een verder 'vervolmaakte' gestalte. Dat brengt, al meteen in de eerste 1000 regels van het tweede deel, een voelbare climax in het verhaal, althans voor die lezers die de bedoeling van de dichter herkennen en erkennen willen. Het tweede bezoek aan het hol en de tweede 'biecht' tijdens de wandeling van Malpertuus naar het hof zetten zowel de nieuwe Grimbaert als de nieuwe Reinaert duidelijker voor ons neer. De 'biecht' geeft in eerste instantie, behalve één nieuw verhaal om de domheid van Isengrijn te doen blijken, een overzicht van de misdaden die Reinaert sinds zijn vorige 'biecht' gepleegd heeft. Wij, als lezers, kennen die al omdat wij er lezenderwijs 'zelf bij zijn geweest', maar het is van de dichter toch goed gezien om ze nog eens in onze herinnering te brengen: ze zullen namelijk in het vervolg van het verhaal weer ter sprake komen, al die 'luegens', en daarop moeten we worden voorbereid. Natuurlijk is de 'biechtvader' weer volstrekt solidair met zijn 'biechteling', al voorziet hij wel dat het nog heel wat moeilijkheden zal geven om speciaal die moord op Cuwaert weg te praten, r. 4115/25:

> Grimbaert sprac 'die misdaet is groot.
> die doot is, moet bliven doot,
> men machse niet weder doen leven.
> mer, oom, dit wil ic u al vergheven
> om den anxt die ghi daer om liden moet,
> eer ghi daer of u onscout doet.
> ende hier op wil ic u absolveren.

mer dat u alremeest sal deren,
dats dat ghi Cuwaerts hooft daer sende
ende den coninc met loghen verblende.
och oom, dat was seer misdaen.'

Een perfecte misdaad, waarvan geen bewijsstukken zijn overgebleven, kan van 'reinaerdistisch' standpunt zonder meer 'vergheven' worden, maar die moord op Cuwaert was niet zo perfect geweest. Het bewijsstuk, de kop van de haas, was immers nota bene door de moordenaar zelf, tartend, naar het hof gestuurd. 'Dat was seer misdaen' en dat motief zal ons dus in het tweede deel, ter correctie van een 'fout' uit het eerste deel, nog nader moeten bezighouden. In tweede instantie geeft de 'biecht' de dichter gelegenheid om Reinaert een stukje 'reinaerdistische' filosofie te laten voordragen, wat aan bondgenoot Grimbaert de bewonderende reactie ontlokt, r. 4264/73:

'wat, oom, u en can niet ontgliden!
ghi weet dat nauste op alle dinghen.
ghi sout mi wel brenghen in dwalinghen.
u reden is buten mijn verstaen.
wat noot is u te biecht te gaen?
ghi sout selve sijn die paep
ende laten mi ende ander scaep
teghen u biechten ende nemen raet.
ghi weet so claer der werelt staet,
dat niemen en mach voor u gaen manc.'

En daarmee zijn we dan weer terug aan het hof, waar de 'zuivering' van de held kan worden voortgezet, opdat deze daar weer zijn rechtmatige plaats zal kunnen innemen, rechtmatig, omdat hij, beter dan iemand anders, 'so claer weet der werelt staet'.

Van de nieuwe Reinaert-conceptie uit gezien was het logisch dat de vos naar het hof moest terugkeren en dat de das hem ophaalde, maar verhaaltechnisch moest deze terugkeer toch ook nog even gemoti-

veerd worden. Deze motivering heeft de dichter aangebracht door op het verlengde hoffeest twee nieuwe aanklachten tegen Reinaert te laten inbrengen, één van het konijn Lampreel, ter zake van mishandeling, en één van de roek Corbout, ter zake van moord. Het gaat in beide gevallen om inderdaad perfecte misdaden, waarmee Reinaert bij zijn verdediging dus niet veel moeite kan hebben: er zijn géén getuigen en géén bewijsstukken! Met zijn gevoel voor compositorische economie heeft de dichter van de zaken-Lampreel en -Corbout echter meer gemaakt dan enkel maar een motivering van Reinaerts terugkeer, hij heeft er terloops meteen de zaken-Cuwaert en -Cantecleer uit het begin van het eerste deel mee 'gecorrigeerd'. Dat waren namelijk niet zulke perfecte misdaden geweest. Vooral het liquideren van Coppe op een zodanig onvolkomen wijze dat haar lijk als bewijsstuk plechtig aan het hof kon worden overgedragen, moest van het standpunt van de 14de-eeuwse dichter uit gezien een 'fout' heten. De met Coppe begane 'fout' wordt nu met de roekin Scerpenebbe 'verbeterd'. Zo iets noemen de literatuurhistorici dan 'gebrek aan vinding'. Dat de herhaling van een motief ook een climax kan betekenen, is hun ontgaan. Op de aanklachten van Lampreel en Corbout kon uiteraard geen nieuwe indaging volgen, want de vos wás al vogelvrij verklaard. De koning kon alleen maar formeel oproepen tot een strafexpeditie tegen Malpertuus - r. 3738/50 - en de das kon alleen maar vrijwillig, in zijn hoedanigheid van bloedverwant en bondgenoot, deze verscherping van de situatie aan zijn 'oom' gaan berichten. Ook de tweede entree van Grimbaert in Malpertuus betekende dus ten opzichte van de eerste een climax: de eerste keer meldde de das dat de koning ongetwijfeld een strafexpeditie zóu uitzenden wanneer Reinaert aan de derde indaging geen gevolg gaf, de tweede keer komt hij wanhopig en als het ware steunzoekend bij het 'hooft van sinen gheslachte' vertellen dat nu de ondergang voor de deur staat. Hoe groter de wanhoop van Grimbaert, hoe superieurder de kalme reactie en de zelfverzekerdheid van Reinaert. In de regels 3816/24 keert de passage 1412/29, die ik hierboven citeerde, 'verbeterd' terug:

‘och lieve neve, ist anders niet?
sidi hier of dus seer vervaert?
set u te vreden’ sprac Reinaert,
‘al had die coninc selve ghesworen
ende alle die tot sinen hove horen,
als ic mi selven raet wil gheven,
ic word noch boven alle verheven.
si moghen veel raden, so wiet si,
mer het hof en dooch niet buten mi.’

Dit is een ‘verbetering’, een climax, omdat de situatie inmiddels nog veel hachelijker is geworden en de held niettemin reageert met dezelfde gedachten - de kerngedachten van het nieuwe gedicht -, die hij dan bovendien nog beknopter en beslister uitspreekt. Wij merken op dat onze dichter in zijn tweede deel niet alleen het verhaal van Willem ‘verbetert’ en corrigerenderwijs naar een nieuwe climax voert, maar dat hij soms ook bij een toevoegsel van zijn eigen hand deze techniek van intensivering-door-gevarieerde-herhaling toepast. Ik herhaal mijn eerder gedane constatering: wij hebben in de *Tweede Reinaert* te maken met een zeer bewust werkend dichter, een persoonlijkheid die wist wat hij wilde.

Als Reinaert en Grimbaert in het hof zijn aangekomen, krijgen we, na de inleidende plichtplegingen die een gevarieerde herhaling zijn van die na de aankomst in het eerste deel, een uitvoerig pleidooi van de vos te horen, r. 4366/4627. In het gedicht van Willem was dat pleidooi alleen maar aangeduid, de dichter had haast om bij de veroordeling te komen, die weer, dank zij het grootse bedrog van de vos - het hoogtepunt van dat gedicht - door een begenadiging gevolgd zou worden. Het moest voor de 14de-eeuwse dichter weer een ‘fout’ zijn dat Reinaert in het eerste deel zijn verdediging zo ‘onvolkomen’ gevoerd had. Die ‘fout’ wordt nu gecompenseerd. In zijn breed opgezet pleidooi veegt Reinaert niet alleen de nieuwe aanklachten, van Lampreel en Corbout, van de tafel, maar weet hij tegelijk - we merken weer de compositorische economie op - een bevredigend antwoord te

geven op een niet door de koning gestelde maar niettemin acute ‘oude’ vraag: ‘waarom ben je niet, zoals je toch beloofd had, als pelgrim naar Rome getrokken?’ Het verhaal wordt door deze beantwoording van een niet gestelde vraag ook nog verder gebracht naar zijn voltooiing, want Reinaert introduceert in de figuur van ‘oom Mertijn die aep’ - die de zaken in Rome wel voor hem op zou knappen - de tot zijn ‘gheslachte’ behorende apenfamilie, een machtige groep ‘maghen’. Dit betekent, zo moet onze lezersreactie zijn, een aanzienlijke, ja wellicht beslissende versterking van Reinaerts positie aan het hof. Dank zij zijn eigen ‘raet’, zeker, maar ook dank zij de macht van zijn ‘maghen’ móet Reinaert uiteindelijk triomferen. Het is een volkomen nieuw motief dat de 14de-eeuwse dichter hiermee in het verhaal heeft gebracht - al kan men zeggen dat Willem, zonder het te willen of te weten, het in r. 1886vgg. (hs. *A*) wel enigszins had ‘voorbereid’ - en, wij kunnen niet anders zeggen, hij heeft het op een bijzonder handige manier gedaan: na het ‘biechtgesprek’ met de nieuwe, ‘verbeterde’ Grimbaert éérst, in Reinaerts eigen pleidooi, r. 4411vgg., ‘oom’ Mertijn, ‘des biscops van Cameriken advocaet’; dán, in r. 4726vgg., Mertijns echtgenote, de apin Rukenau - al aangekondigd in r. 4569 - die een meer dan 400 regels lang betoog ten gunste van haar ‘neve’ houdt; dán, aan het einde van dat betoog, r. 5102vgg., haar ‘drie kinder’; tenslotte, r. 5176vgg., ‘al die Reinaert bestaen ende mi’, een indrukwekkende, zij het grotendeels nogal ongure stoet, die zich op Rukenau's oproep in beweging zet en om haar heen komt staan: ‘heer coninc, nu moochdi sien, op desen rinc, of Reinaert heeft enighe maghen’ (r. 5211/3). Hij is een knap dichter, onze 14de-eeuwer, die uitstekend een verhaal kan opbouwen, maar dat is dan natuurlijk zijn éigen verhaal dat hij naar zijn éigen, van het begin af in het oog gehouden ontknoping voert. Wie in Willems gedicht de enig legitieme Reinaertverbeelding wil zien, kan de *Tweede Reinaert* eventueel veroordelen als een degeneratieproduct, maar kan nooit staande houden dat het 14de-eeuwse gedicht op zichzelf beschouwd niet goed gecomponeerd zou zijn. Moet ik nog opmerken dat de ongunstige indruk die wij als lezers van Rukenau en haar aanhang krijgen ook door de dichter zo

bedóeld is, en dat hij hiermee onderstreept - niet redenerend maar dichterlijk - hoezeer zijn eigen ‘standpunt’ tegenovergesteld is aan dat van de held van zijn verhaal?

Rukenau komt aan het woord als de koning na Reinaerts pleidooi - waar weinig tegenin te brengen is - hem nog eens nadrukkelijk de moord op Cuwaert onder de neus wrijft. Dit is een sterke zet van de koning, want dat terugsturen van Bellijn naar het hof met de kop van de haas in de ‘scerpe’ was een opzettelijke, tartende belediging van de grote heer geweest en, van de koning uit gezien, een veel ernstiger feit dan dat Reinaert zich aan de pelgrimage onttrokken had. Als lezers hebben wij ons ook al afgevraagd: hoe moet de schurk zich dáár in 's hemelsnaam uitpraten? Natuurlijk weet de dichter heel goed hóe hij dat zal klaarspelen, het zal maar een eenvoudige kunstgreep vereisen, maar als goed verteller denkt hij met zijn hoorders mee en zet de held inderdaad even buiten spel: ‘Reinaert en weet nu wat spreken, so seer wart hi doe vervaert’ (r. 4708/9). Dat is het ogenblik waarop logisch de al aangekondigde bondgenote Rukenau kan optreden en al de registers van haar dubieuze redeneerkunst opentrekken, mèt citaten uit Seneca, de bijbel en wat verder maar dienen kan om indruk te maken. De literatuurhistorici noemen dat misprijzend ‘luchten van geleerdheid’ en op dit punt kan de dichter het misschien wel met hen eens zijn. Hij moet dit ‘luchten van geleerdheid’ namelijk gezien hebben als een karakteristieke trek van Reinaert en de ‘reinaerdisten’, waarmee hij zichzelf - en dát vergeten die literatuurhistorici - geenszins te identificeren wenst. Op het geval-Cuwaert gaat Rukenau niet rechtstreeks in. De dichter laat dat verderop Reinaert zelf opknappen, want in Reinaerts spreken en optreden moet tenslotte het hoogtepunt van het verhaal komen te liggen. Rukenau mag als secondante alleen maar wat voorbereidend werk doen. De functie van haar betoog is vooral om de onmisbaarheid van Reinaerts ‘raet’ te demonstreren. We hadden daar al wel wat van gehoord, uit zijn eigen mond, maar het had ons misschien grootspraak geleken. Muller noemde het zelfs ‘pochen’. De dichter voelt ook nu weer met ons mee en laat daarom Rukenau een overtuigend voorbeeld, een ‘bewijzend’ verhaal vertel-

len. Terwijl Rukenau aan het woord is, kan Reinaert ondertussen rustig een oplossing voor het probleem-Cuwaert ‘bedenken’. Na het overtuigend voorgedragen verhaal van Rukenau en haar presentatie van de brede kring van Reinaerts ‘maghen’, blijkt het getal der bondgenoten versterkt te zijn met twee belangrijke hoffiguren: ‘die coninghinne’ en ‘die lupaert Firapeel’. Komen die zo maar uit de lucht vallen? Nee, onze dichter heeft zich terecht herinnerd dat in de belangrijkste scene van Willems gedicht de koningin ook al als voorspreekster van Reinaert was opgetreden, hij heeft in r. 3665vgg. haar nog eens in die rol opgevoerd - ‘hi is wijs ende van rade vroet ende daerbi van groten gheslachte’ -, en hij heeft bij de presentatie van Rukenau, in r. 4726vgg., niet nagelaten te vermelden: ‘dese was mitter coninghinne wel ghemint ende liefghetal’. De koningin moet dus zeker gevoelig zijn voor Rukenau's betoog, zij is in haar hart altijd door op de hand van Reinaert gebleven. En Firapeel? Willem had hem aan het slot van zijn gedicht voorgesteld als de volstrekt zakelijke hoveling, die tegen beter weten in, omdat er nu eenmaal een ‘zoenoffer’ nodig was, de domme ram Bellijn, zogenaamd als auctor intellectualis van de moord op Cuwaert, ‘voor de wolven gegooid’ had. Zo iemand, zal de dichter van de *Tweede Reinaert* gedacht hebben, was een potentiële ‘reinaerdist’, zo iemand had er belang bij dat de vos, met zijn superieure ‘raet’, zijn centrale plaats en functie aan het hof terugkreeg. De dichter had dan ook al in r. 3695vgg. Firapeel de voorsprekende koningin min of meer laten bijvallen. De enige die zich na Rukenau's betoog nog niet direct overtuigd verklaart - en dit terwille van de voortgang van het verhaal ook nog niet mág doen - is de koning zelf. Die komt, maar al een stuk welwillender dan de vorige keer, nóg eens met Cuwaert aandragen. ‘Doch’, zegt hij, ‘wil ic Reinaert horen spreken, can hi die ondaet van hem steken, die *men seit* dat hi heeft ghedaen, ic laten ghern quijt gaen, ende *meest om beden wil van sinen maghen*’ (r. 5243/7). Het is duidelijk dat de koning Reinaerts onmisbaarheid terdege beseft, hij moet alleen nog een fraai verhaal hebben - woorden, woorden! - om de al te manifeste schurkestreken van zijn onvervangbare raadsman te maskeren en een nieuwe ‘vrijspraak’ te

rechtvaardigen. Nu, dat fraaie verhaal krijgt hij dan ook. Het is dat verhaal van meer dan 900 regels dat volgens Van Mierlo ‘den gang onderbreken’ zou en maken dat er ‘op den bouw heel wat af te dingen’ zou zijn. Dat juist dit verhaal het ‘sprekende’ hoogtepunt van het nieuwe gedicht zou kunnen zijn, omdat het Reinaert, sprekenderwijs, als de perfectst denkbare ‘reinaerdist’ doet kennen, is een gedachte die niet bij Van Mierlo is opgekomen.

Voor de Reinaert van het 14de-eeuwse gedicht is het betoog van zijn ‘moeie’ Rukenau een beslissend keerpunt. Hij heeft daardoor zijn zelfvertrouwen weer helemaal terug gekregen - net als na Hermeline's verwijzing naar de sterkte van Malpertuus in het eerste deel - en bij een dergelijke gemoedsgesteldheid heeft hij, dat beseffen wij, bij voorbaat het pleit gewonnen. ‘Int herte’ denkt hij, r. 5250/60:

> ‘god gheef mijnre moeien ere!
> si heeft mijn rijsgen wel doen bloeien,
> si heeft wel aen mijn kar ghecroeien,
> si heeft mi gheboden wel die hant.
> god danc, dat si den vont so vant!
> ic heb nu enen goeden voet
> op te dansen, bem ic vroet.
> ic wil nu selve sien uut minen oghen
> ende brenghen voort *die scoonste loghen*
> *die ie ghehoort is* overluut
> om mi te helpen self hier uut.’

En hardop zegt hij, r. 5261/9:

> ‘heer coninc, o wi,
> is Cuwaert doot, wat segdi?
> ende waer is Bellijn die ram?
> wat bracht hi u hier, doe hi quam?
> want ic hem drie juwelen gaf,
> daer ic dat waer ghern wist af

waer dat si sijn ghebleven.
dat een soude hi u hebben ghegheven
ende mijnre vrouwen die ander twe.'

Een eenvoudige kunstgreep heb ik het genoemd wat de dichter hier toepast, maar het vereist toch wel enige 'vinding' om er op te komen! Evenals bij de gevallen-Lampreel en -Corbout maakt Reinaert gebruik van de omstandigheid dat er geen directe getuigen bij de misdaad zijn geweest. Als bewijsstuk heeft het hof de afgebeten hazekop te zien gekregen, maar ja, wat kon zo'n kop eigenlijk bewijzen? Alleen dat Cuwaert vermoord was, maar niet door wie. Bellijn, die de haas in Reinaerts hol had horen schrééuwen, had eventueel nog als indirecte getuige kunnen fungeren. Maar Bellijn is ook dood, met goedvinden van de koning zelf geliquideerd. Waarom is die Bellijn zo bloedig gestraft? Omdat hij, volgens eigen bekentenis, 'den raet ghegheven' zou hebben tot de moord. Wat kan de koning er tegenin brengen, als Reinaert nu eens zou suggereren - hij zegt het niet expliciet, o nee, hij zet zo maar eens een paar dingen naast elkaar, waaruit de hoorders zelf maar hun conclusie moeten trekken -, als hij nu eens zonder het met zoveel woorden te zeggen de mógelijkheid zou poneren dat Bellijn Cuwaert inderdaad vermoord heeft? Uiterst onwaarschijnlijk natuurlijk, een ram die een haas de kop afbijt, maar als de koning wíl, kan hij, vanwege deze theoretische mogelijkheid van een andere moordenaar en het ontbreken van ieder feitelijk bewijs, Reinaert vrijspreken. De koning wil niets liever en Reinaert weet dit, hij is zich bewust van zijn onmisbaarheid. Dat is dan de 'eenvoudige kunstgreep' waarmee de dichter het 'probleem-Cuwaert', hem door Willem nagelaten, oplost! Het verhaal dat uit deze kunstgreep resulteert is intussen allerminst eenvoudig, het is een grandioos leugenverhaal, 'de scoonste loghen die ie ghehoort is'.

Het leugenverhaal is niet alleen een meesterlijk stukje verbale begoocheling waarmee de handeling verder wordt gebracht - Reinaert wordt, volgens verwachting, in r. 6182/9 vrijgesproken -, maar het heeft door het weer-opnemen en afronden van het schat-motief ook

nog een compositorische functie in het geheel van het gedicht. Ook dit is een ‘vinding’ van belang: het combineren van het Cuwaertmotief met het schat-motief. Willem was de 14de-eeuwse dichter hierbij inzoverre voorgegaan, dat ook al bij hem Cuwaert, als kenner van de topografie van de streek waarin Kriekepit lag, iets met de schat te maken had gehad. Reinaert had de koning aanbevolen Cuwaert mee te nemen op zijn expeditie ter ‘ontdelving’ van de schat, als gids. Er zat weinig risico in deze aanbeveling, want die potentiële gids zou toch vooraf vermoord worden. Als de koning nooit naar Kriekepit zou gaan, omdat niemand hem de weg kon wijzen, zou het niet-bestaan van de schat ook nooit kunnen blijken. De koning komt dan ook noch aan het slot van het eerste deel, als de hazekop uit de ‘scerpe’ wordt gehaald, noch ergens in het tweede deel op die schatdie-er-niet-is terug. Hij kan immers niet bewijzen dat Reinaert hem op dit punt bedrogen heeft en wil zich, misschien, ook niet als al te hebzuchtig laten kennen. Ons als lezers blijft die schat echter wel door het hoofd spoken. Als Reinaert weer in genade wordt aangenomen, zal de koning ook logischerwijze op die schat terug moeten komen. Hoe zal de held er zich dan uit redden? Het schat-motief moet dus nog afgerond worden en daartoe vindt de dichter nu, in Reinaerts grote leugenverhaal, een voortreffelijke gelegenheid. Reinaert zal zelf de schat opnieuw ter sprake brengen, maar op een zodanige wijze dat niemand er meer naar zal gaan zoeken. De kop van Cuwaert zal opnieuw de weg naar de schat-die-er-niet-is blijken af te sluiten. Intussen kan de vos wel honderduit over de schat spreken, met een heleboel reinaerdiaanse ‘geleerdheid’ en mooie verhalen. Het illusionisme is nu ‘volmaakter’ dan bij het schat-verhaal in het eerste deel, omdat de schat er tegelijk nabijer - dus ‘geloofwaardiger’ - en onbereikbaarder door wordt. Het is een voorgoed verloren schat, maar verloren buiten Reinaerts schuld, die hem immers, zo weet hij het de koning voor te goochelen eenmaal zeer concreet bezeten had, niet in het verre Kriekepit maar in zijn eigen hol, en die hem ook concreet aan de vorstelijke heersers ten geschenke had gezonden, in de ‘scerpe’. Evenmin als van de moord op Cuwaert wordt Bellijn in het leugenverhaal expli-

ciet beschuldigd van de diefstal der ‘drie juwelen’, die Reinaert als een soort voorschot op de schat in de ‘scerpe’ verpakt had en aan Cuwaert (!) ter overhandiging aan de koning meegegeven. Iedere hoorder moet echter wel de gevolgtrekking maken dat de ram de ‘juwelen’ verduisterd heeft. Aangezien de verduisteraar dood is, kan niemand hem meer vragen waar hij ze gelaten heeft. De hoorders kunnen verder fantaseren dat Cuwaert blijkbaar getuige was geweest van Bellijns verduistering en daarom uit de weg geruimd moest worden. De niet expliciet vertelde moord krijgt dus ook nog een niet expliciet vermeld motief. Het is allemaal volstrekt absurd - zoals dat in een leugenverhaal hoort - maar de absurde constructie zit goed in elkaar. Wie vraagt, na door dit verhaal begoocheld te zijn, er nog naar waar Kriekepit precies gelegen is? De ‘drie juwelen’ zijn illusionistisch ‘wegverklaard’ en daarmee de hele schat. Het motief is rond. De schat die er nooit geweest is zal er nu ook verder niet meer zijn.

Is het de bedoeling van de dichter geweest om de koning als een wérkelijk begoochelde voor te stellen? Waarschijnlijk niet. De reactie van de koning op het lange, gecompliceerde verhaal is merkwaardig kort en simpel. De koning is kennelijk blij dat hij van het hinderlijke geval-Cuwaert af is en dat er nu niets meer tussen hem en zijn onmisbare hoveling Reinaert instaat. De korte passage r. 6182/9 is behalve een vrijspraak-bij-gebrek-aan-bewijs ook een soort tevredenheidsbetuiging:

> ‘Reinaert, ghi spreect al te ghevoeghe.
> uwer talen volchic al.
> *mi en is ooc niet dat ongheval*
> *cont, wie Cuwaerts leven nam*,
> anders dan ons Bellijn die ram
> sijn hooft in die scherp brocht.
> ic laet u quijt van desen gherocht
> ende ic en wil niet meer op u cronen.’

De koning houdt zich, overeenkomstig het advies van Reinaert, aan

de ‘feiten’, aan die feiten die het opportuun is als ‘feiten’ te erkennen, en laat hun interpretatie in het midden. ‘Alle die meeste hoop die was daer’, zo vertelt de dichter verder, ‘meenden dat was sonder baraet’. Dat is voldoende. Het verhaal mag echter nog niet meteen uit zijn, want Reinaert heeft nu wel bij de koning en ‘die meeste hoop’ zijn oude plaats teruggekregen, maar er blíjft nog een tegenpartij aan het hof, waarvan de wolf Isengrijn de voornaamste figuur is. Het eerste deel was begonnen met een aanklacht van Isengrijn en het tweede deel moet eindigen met een klinkende overwinning op deze artsvijand. Een vrijspraak-bij-gebrek-aan-bewijs is op zichzelf trouwens ook maar een matige triomf, zeker in een verhaal voor een 14de-eeuws publiek dat, althans bij de adel, nog echte gerechtelijke tweegevechten kende*. Reinaert moest niet alleen sprekenderwijs maar ook vechtenderwijs de, voor de dichter dubieuze, superioriteit van het ‘reinaerdisme’ bewijzen. Daarbij kon getoond worden hoe een ‘reinaerdist’ zo'n gevecht aanpakte en afwerkte, en dat het er niet op aankwam met welke middelen men zijn tegenstander overwon, áls men maar won. Het verhaal wordt in zijn laatste deel hoe langer hoe onfrisser en de held hoe langer hoe onheroïscher. Kan men op grond hiervan met Muller zeggen ‘dat de dichter zich in den trant der boerden en sotternieën ook wel eens vermeit in het vieze, het uitpluist en zich als 't ware er in wentelt’? Geenszins, de dichter zelf is geen viezerik en zijn Reinaert-figuur is dat eigenlijk ook niet. De dichter heeft door de scenes en passages die men ‘onfris’ kan noemen alleen willen laten zien - niet redenerend, maar plastisch, dichterlijk - dat zijn onheroïsche held niet kieskeurig was in zijn bondgenoten en evenmin in zijn strijdmiddelen, dat hij niet báng was voor viezigheid, wanneer hij

* *Voor de lezers van een eeuw later was het verhaal van het gerechtelijke tweegevecht al een historisch curiosum geworden. De nederduitse bewerker van 1498 schrijft in zijn commentaar: ‘Oldynges was yd eyne wyse, dat etlyke eddelynge vaken eyn yegen den anderen plach to kempen’.*

er maar beter van kon worden. Reinaert, of laten we liever zeggen het ‘reinaerdisme’, kent noch ethische noch esthetische spelregels. Maar dat is iets anders dan dat de vos zich zou ‘vermeien in het vieze’. En helemaal verkeerd is het om uit de karakterisering van het ‘reinaerdisme’ een karaktertrek van de dichter te willen aflezen. Onze dichter, die in zijn redenerende passages wel eens een moralist kan lijken, betoont zich in zijn vertellende gedeelten veel meer een wijze, en vóór alles een goed artiest. Hij blijft ook bij zijn uitbeelding van de onfrisse aspecten van het ‘reinaerdisme’ zijn goede humeur bewaren.

De dichter gebruikt het optreden van Isengrijn in r. 6254vgg. in de eerste plaats om diens oude aanklacht van r. 82vgg. te actualiseren en nu eindelijk eens door Reinaert zelf op reinaerdiaanse wijze te laten beantwoorden. Isengrijn had Reinaert van overspel met Eerswint beschuldigd, Grimbaert, de bondgenoot, had daarop, in r. 240vgg., deze minnehandel niet ontkend maar alleen vergoelijkt: ‘wattan? si was sciere ghenesen’. Dat was voor een secondant geen slechte verdediging geweest, maar de held zelf moest toch tot een betere in staat worden geacht. Die betere verdediging krijgen we nu te horen - ook op dit punt zorgt de dichter voor een climax-door-correctie -, nadat het overspel, tot een verkrachting toegespitst, eerst door Isengrijn uitvoerig is geschilderd; r. 6271vgg.:

hi deedse eens diep waden int slijc
bi twater onder enen hoghen dijc
ende maecte haer wijs dat si den staert
int water staec: daer soud ter vaert
also veel visch aen biten, ghi sult weten,
si en soudse niet mit haer vieren eten.
si waende waers, die arme dwaes,
ende ghinc ten buuc toe in die waes,
eer si totten water quam.
daer si doe totten stert in swam
so si alrediepste conde.
dit was in eens winters stonde

datse dus bedrooch Reinaert,
want si hielt so langhe den staert
int water dat si daer in bevroos.
so wat si tooch, si en mocht niet loos
uten ise. doe hi dat sach,
liep hi daer toe al dat hi mach
ende spranc haer achter op tlijf.
och, daer vercrachte hi mijn wijf.

Isengrijn, die toevallig daar langs kwam, zag het gebeuren en riep: ‘Reinaert, wat doedi?’, en toen was Reinaert hard weggelopen. Op zo'n dom verhaal van een domme Eerswint en een dom-verschrikte Isengrijn is het niet zo moeilijk een ‘bevredigend’ antwoord te geven; r. 6344vgg.:

tis waer, ic wijsde haer teenre stonde
hoe si vische soude vaen
ende enen goeden wech over te gaen
totten water, sonder te treden int slijc.
mer si liep so ghierichlijc
doe si die vische hoorde noemen,
si waende niet te tide te comen,
si en hielt wech noch wise.
dat si bevroos in den ise,
dat dede dat si te langhe sat...
doe icse sach so seer beladen,
doe waende ic haer helpen uter noot.
ic hief, ic ludse ende ic croot,
om dat icse waende uut te boren.
mer dat was arbeit verloren,
want si was mi al te swaer.
doe quam Isegrijn aldaer
ende sach hoe dat ic croot ende stac.
dat hi doe in dorperheide trac,
als die quade te doen pliet.

Het is een perfect antwoord, want hoe zou het wolvenpaar kunnen bewijzen dat Reinaerts lezing van het geval onjuist is? Wij moeten de kunst van de dichter bewonderen, dat hij de penibele situatie van de wolvin zo perfect heeft weten op te bouwen dat een dergelijk perfect antwoord van de vos mogelijk was.

Nadat het overspel-motief uit het eerste deel op deze wijze is afgerond tot meerdere glorie van Reinaert, mag Eerswint zelf ook nog een wat onschuldiger verhaaltje vertellen om haar domheid te demonstreren, en daarna krijgen we een nieuw, breed uitgewerkt verhaal dat een wat gecompliceerder functie heeft. Het is het verhaal hoe Reinaert Isengrijn heeft ‘verraden totter apinnen, sijnre moeien’. Die apin is niet de ‘vrou Rukenau’ die we al eerder hebben leren kennen, maar een soort caricaturale vergroting van haar. Was Rukenau, met haar ‘drie kinder’ Biteluus, Vuulromp en Hatenet, al geen al te zindelijke bondgenoot geweest - het was naar aanleiding van deze apenfamilie dat Muller zijn hierboven geciteerde opmerking maakte over 's dichters ‘zich vermeien in het vieze’ -, de nieuw opgevoerde naamloze ‘meerkat’, die ook weer ‘drie kinder’ heeft, is ronduit walgelijk. Ofschoon Reinaert in zijn verhaal - want de dichter laat hém het verhaal vertellen - zégt de ‘meerkat’ niet als ‘moeie’, dus bloedverwant, bondgenoot, te erkennen - ‘mijn rechte moeie staet ghinder, vrou Rukenau, die scone kinder pleghet te winnen, sedich ende vroet’ - worden door het parallelisme van de voorstelling de bedenkelijke kwaliteiten van Rukenau, en indirect van de hele Reinaert-clan, duidelijk onderstreept. Het is eigenlijk allemaal vulgus. Reinaert, de hoveling zonder scrupules, vindt het wel zeldzaam vies in het hol van de ‘meerkat’ - ‘het stanc daer vuler dan helsch pec, wel na was icker of ghestict’ - maar speelt niettemin aap-wat-heb-je-mooie-jongen tegen haar en profiteert royaal van haar gunst. Het ‘reinaerdisme’ ondergaat hier een bepaald lugubere escalatie en de dichter heeft ongetwijfeld in de eerste plaats om dít te tonen het walgelijke ‘meerkat’-verhaal tegen het einde van zijn gedicht ingevoegd. Het dient echter tegelijk om opnieuw de domheid van Isengrijn aan de kaak te stellen, die brute lomperd die in het hol van de ‘meerkat’ steeds precies het verkeerde doet:

‘mer rude onbesnode beleggen ende connen geen wijsheit gegronden; dair om haten sy subtijl vonden, want si se selve niet en verstaen’ (r. 6642/5, volgens het hs.). Van een dergelijke ‘rude’ hoveling heeft de koning geen ‘raet’ te verwachten waar hij iets aan heeft! De figuur van Isengrijn, de tegenspeler van Reinaert, wordt hier dus in overeenstemming met de 14de-eeuwse conceptie ‘voltooid’ en als volmaakt onbruikbaar ‘weggekarakteriseerd’. Hij moet het in ieder opzicht tegen Reinaert afleggen. De ‘reinaerdistische’ filosofie: ‘men moet om beters wil bi tiden lieghen ende die waerheit miden’ (r. 6709/10), is ‘superieur’.

Het ‘campspel’ dat het gedicht moet besluiten is nu voldoende voorbereid, de ‘hantscoe’ kan nu formeel worden toegeworpen. Isengrijn heeft behalve het ‘scandeleren’ van zijn ‘wijf’ ook nog een ander ridderlijk motief om de zaak tenslotte maar eens volgens alle regels van de kunst met Reinaert uit te vechten: de lasterlijke aantijging uit het eerste schat-verhaal dat hij, Isengrijn, naar 's konings leven zou hebben gestaan. We waren als lezers dit al bijna vergeten, doordat de koning zelf er nooit op terug is gekomen - die had daar geen belang bij -, maar inderdaad, de dichter heeft gelijk, dit motief is nog niet afgerond:

> wat hebdi menich spitich woort
> mit loghentael op mi brocht voort,
> dat ic stont na des coninx leven
> om den scat dien ghi hem gheven
> ende wisen sout in Hulsterlo. (r. 6727/31)

Dat was een leugenverhaal dat nooit, met welke reinaerdiaanse ‘scone tale’ ook, tot ‘waarheid’ om te praten zou zijn, dat was een brok uit het oude gedicht dat kwalijk in het nieuwe kader te plaatsen viel, tenzij... als uitgangspunt voor een tweegevecht waarin beledigde en belediger met elkaar op de vuist zouden gaan! In een gevecht wordt minder gesproken dan gedáán en wie wint behoeft zich niet verder te verantwoorden. Wie wint heeft altijd gelijk. Het blijkt weer eens hoe

grondig onze dichter de thematiek van Willems gedicht geanalyseerd moet hebben, voor hij zijn eigen reïnterpreterende ‘voltooiing’ op ging zetten. De wolf die het tweegevecht met de vos aangaat is nauwkeurig de Isengrijn zoals Reinaert hem, lichamelijk toegetakeld, aan het slot van het eerste deel had achtergelaten. Dat stelt de dichter ons concreet voor ogen door Reinaert na de uitdaging over zijn tegenstander te laten ‘denken’:

> hem sijn noch die claeuwen voren
> so seer, so hi was bescoren,
> doe hise door mi moeste ontscoeien.
> daer in sel icken seer moeien
> ende sijn weer wert veel te quader. (r. 6757/61)

Hiermee krijgt die oude mishandeling van de wolf opeens een nieuwe ‘zin’: de relatief ongunstige conditie van Isengrijn, die Reinaerts uiteindelijke overwinning mede conditioneert, is, zo moet het ons toeschijnen, al in het eerste deel ‘voorbereid’. Reinaerts eigen conditie niet. Die moet nog verbeterd worden en dat moet, uiteraard, de zorg zijn van zijn ‘maghen’, in het bijzonder de prominentste van hen, zijn ‘moeie’ Rukenau. De dichter, die in zijn eigen, toegevoegde deel al voortdurend naar voren had gebracht van hoe grote betekenis het voor de vos was om aan het hof betrouwbare bondgenoten te hebben, neemt in de gevechtsscene de gelegenheid waar dit nog eens goed te onderstrepen. Reinaert - en dit heeft een symbolische kracht - richt zich helemaal naar de raad van Rukenau, hij laat zich door haar omvormen, hij wordt net zo'n stinkende viezerik als zij. Hij wint door haar, zij wint in hem:

> vrou Rukenauwe, die sijn profijt
> ende sijn voordeel seer begheert,
> deden tusschen hooft ende steert
> sijn haer altemael of scheren
> ende daer na wel met olie smeren.

doe wart hem al dat lijf so glat,
men conder nerghent aen hebben vat,
want hi was vet ende wel ghevoet.
'neve' sprac si, 'siet wat ghi doet.
ghi selt u seer te drinken pinen,
so maecti morghen veel urinen.
maer houtse, tent ghi coomt int crijt,
ende alst u noot is ende dunct tijt,
so seict vol uwen ruwen staert
ende slaetse den wolf in sinen baert.
mochdi hem in sijn oghen raken,
ghi sout sijn licht al duuster maken
ende dat soude u seer vromen' (r. 6802/19)

Een 'campspel' dat met dergelijke middelen gespeeld wordt, is een door een door vals spel. De wijze waarop het wordt voorgedragen maakt het tot een apotheose van de onridderlijkheid. Is dit 'burgerlijk'? Nee, het is de plastische voorstelling van een 'reinaerdisme' dat politieke èn militaire 'wijsheid' is, van de hoven der 14de eeuw èn van alle eeuwen. De dieren worden niet anthropomorf voorgesteld, maar de mensen theriomorf. De mensen - en dan speciaal de politici en de militairen - zijn béésten.

Ik zal het verloop van het 'campspel', hoe spannend ook, niet volgen. Het is niet nodig. Het wordt immers algemeen erkend, ook door de meeste literatuurhistorici die ik citeerde, dat dit een prachtig verteld verhaal is. Maar juist die partiële bewondering moet ons toch nog eenmaal doen vragen: is het niet erg onwaarschijnlijk dat een dichter die zo'n prachtig, symbolisch-onthullend èn spannend verhaal heeft kunnen vertellen, in compositorisch opzicht zo'n klungel zou zijn geweest? Het blijft met die nederlandse onderschatting toch wel een heel vreemd geval. Wat is het? Moralistische of esthetische vooringenomenheid? Ontspoord comparatisme? Behoefte aan filologische schoolmeesterij? Het is maar goed dat er een Goethe is geweest om ons via zijn *Reineke Fuchs* de weg te wijzen naar een betere waar-

dering: ‘wenn auch hier das Menschengeschlecht sich in seiner ungeheuchelten Tierheit ganz natürlich vorträgt, so geht doch alles, wo nicht musterhaft doch heiter zu’. Dat is waar, ‘es geht doch heiter zu’. ‘Und nirgends fühlt sich der gute Humor gestört’, ook dat is waar.

De localisering van de tweede Reinaert*

I

De eerste die zich over de localisering van de *Tweede Reinaert* heeft uitgelaten is Jacob Grimm geweest. Het kon minder. Hij is ook de eerste geweest die zich voor zijn localisering op de in het gedicht te pas gebrachte toponiemen heeft beroepen. Die zijn zonder enige twijfel voor een belangrijk deel in Vlaanderen te situeren en dit geeft Grimm, in zijn *Reinhart Fuchs* van 1834, dan grond om met betrekking tot de dichter te schrijven: ‘er war aber nicht weniger ein *Fläming* als Matok’ - d.w.z. de dichter van de ‘eerste’ *Reinaert* - ‘wie die örtlichkeiten darthun’ (blz. clxii). J.F. Willems, die in 1836 de eerste tekstbezorger van de *Tweede Reinaert* werd, hield de 13de-eeuwse aardenburgse priester Willem Utenhove voor de dichter, een westvlaming uiteraard. Speciale taal- of naamkundige argumenten heeft Willems niet gegeven. Wel heeft hij vastgesteld dat het handschrift waarnaar hij zijn tekst uitgaf hollands was. Snellaert, die in 1850 Willems' *Reinaert de Vos* voor de tweede maal uitgaf, heeft zich inzake de localisering geheel bij zijn voorganger aangesloten: ‘Geheel het gedicht, zoo wel het eerste als het tweede boek, moet in West-Vlaenderen zyn opgesteld’ (blz. 356). Een nieuw element is bij hem echter dat hij ook enkele vlaamse vormen, woorden en wendingen opsomt. De taalkundige argumentatie begint bij Snellaert.

In 1868, in de eerste uitgave van zijn *Gesch. d. Ned. Letterkunde*, verbreekt Jonckbloet de tot dan toe heersende eenstemmigheid. Hij komt tot de stelling ‘dat niemand anders dan Willem van Hillegaarsberg, in het laatste kwart der veertiende eeuw, de omwerker van den *Reinaert* geweest is’. De vlaamse toponiemen hebben hem niet gehinderd: ‘Ofschoon hij’ - de dichter - ‘doorgaans vlaamsche lokaliteiten vermeldt, hetgeen geen onmogelijk kunstwerk was voor een die zoo rondgezworven had, plaatst hij toch het tooneel van een zijner epizoden aan de boorden van de Maas’. Eelco Verwijs heeft in de inleiding

* *Eerder gepubliceerd in ‘Tijdschrift voor nederlandse taal- en letterkunde’ 86 (1970).*

van zijn tekstuitgave *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*, van 1870, Jonckbloets stelling uitvoerig bestreden en deze heeft zich daardoor laten overtuigen. In de volgende uitgaven van zijn literatuurgeschiedenis leest men: 'Uit de taal van den *Reinaert* is geen zeker bewijs te putten. Er komen uitdrukkingen in voor, die bepaald naar Holland wijzen (ape, stier, bunsing), terwijl wederom anderen stellig Vlaamsch gekleurd schijnen (musont, fluwijn, kerspetten). Men vindt hier voorts woorden en zegswijzen, die Hildegaersberch eigen zijn; maar dit kan bloot het gevolg daarvan wezen, dat wij met geschriften uit een zelfde tijdvak te doen hebben... Ook in manier en denkwijs is overeenstemming tusschen de gedichten van Hildegaersberch en het vervolg op den Reinaert... Maar ook die punten van overeenkomst geven den doorslag niet; en daar staat tegenover, dat alle plaatsnamen die in den *Reinaert* voorkomen, *Vlaamsch* zijn, hetgeen van een Hollandsch dichter, hoe bereisd ook, toch kwalijk te verwachten is; te minder, daar de genoemde plaatsen alle klein, van geen beteekenis en dus ter nauwernood bekend waren.' (noot: Dat in vs. 9292 *wase* moet gelezen worden, in steê van *Mase*, is voldingend bewezen. Zie Verwijs, t.a.pl., bl. XX-XXI).

Grimm houdt dus zijn, toponymisch gefundeerd, gelijk. Hij houdt dat ook bij Martin, in diens *Reinaert*-uitgave van 1874. Willem Utenhove en Willem van Hildegaersberch worden als candidaten voor het auteurschap beiden afgewezen. 'Es ist nicht einmal nothwendig, dass auch der Umarbeiter Willem geheissen habe', merkt Martin, a.w. blz. XX, terecht op: 'Nahm er den ganzen Prolog auf, also auch die Angabe der Quelle, die nicht er, sondern nur sein Vorgänger benützt hatte, so konnte er ebenso gut dessen Namen in V. 1 stehen lassen'. Om 'die Heimat des Reinaert II näher zu bestimmen' citeert hij in hoofdzaak dezelfde plaatsnamen als Grimm gedaan had. Al zegt Martin het niet met zoveel woorden, het is duidelijk dat ook hij zich de *Tweede Reinaert* in Vlaanderen, en zelfs in Westvlaanderen, ontstaan denkt. Een mogelijke tegenstem wordt als volgt weggeredeneerd: 'aus Holland 2124 *aen den ouden Rijn*, was aber nur eine unabsichtliche Verderb-

nis der Lesart von a zu sein scheint'.

Muller is zijn hele vossejagersleven lang overtuigd geweest van de westvlaamse herkomst van het 14de-eeuwse gedicht. Ik citeer alleen de eerste en de laatste bewijsplaats. In zijn dissertatie van 1884 spreekt hij op blz. 2, onder verwijzing naar Martin, over 'Reinaert II, hoogstwaarschijnlijk door eenen Westvlaming gedicht', en op blz. 203, zegt hij: 'Zonderling, dat de Westvlaamsche R. II twee namen heeft, die in Holland te vinden zijn, de Hollandsche (Goudsche) proza twee die in Westvlaanderen zijn aan te wijzen (Houthulst en Elverdingen). Is dit toevallig en bestaan of bestonden die in b voorkomende ook in West-Vlaanderen, de in p voorkomende ook in Holland? Of is b een Hollandsch handschrift, dat dergelijke Hollandismen zelf er in brengt, en is p omgekeerd naar een Vlaamsch hs. gedrukt?'. In de 'tweede druk' van de kritische tekstuitgave *Van den vos Reinaerde*, 1939, heeft hij het over 'de omwerking en voortzetting van het oudere Dietsche gedicht, in de tweede helft (wellicht het laatste kwartaal) der 14de eeuw ondernomen door een (naar de in het werk vermelde plaatsnamen en de taal te oordeelen) waarschijnlijk in zuidwestelijk Vlaanderen thuishoorenden dichter, misschien, evenals zijn laatste voorganger, Willem geheeten' (blz. 45). Toponymische complicaties hebben er voor Muller, blijkens het eerste citaat, wel bestaan, taalkundige echter nauwelijks. Hij heeft blijkbaar gemeend dat hij met zijn vroege studie 'De taalvormen van Reinaert I en II', in *Ts.* 7 (1887), de enige waarnaar hij bij zijn localisering in het tweede citaat verwijst, het taalkundige probleem definitief opgelost had.

Ook de vlaamse 'reinaerdisten' Is. Teirlinck en Leonard Willems hebben zich bij de intussen wel traditioneel te noemen localisering in Vlaanderen aangesloten, Teirlinck evenwel met de variant dat hij het liefst zijn eigen geboortestreek, Zuidoostvlaanderen, als het ontstaansgebied van de *Tweede Reinaert* aangewezen zou zien. Ik beperk mij tot enkele citaten uit de laatste mededeling van Willems, na zijn dood gepubliceerd in de *Versl. Med. K.V.A.* van 1939: 'Dat *Reinaert* II, evenals *Reinaert* I zuiver Vlaamsch werk is, zooals ik in de vorige nota schreef, wordt heden ten dage vrij wel algemeen aangenomen'

(blz. 953); ‘Vlaanderen is het eenige Dietsche gewest waar er ooit soevereine baljuws bestaan hebben. In Holland waren er wel baljuws en baljuwschappen, maar geen soeverein-baljuws... Waar dus de dichter van *Rein*. II door zijn held eene waardigheid laat bekleeden, die enkel in Vlaanderen bestond en elders onbekend was (de corrupteelen van onze hss. toonen dit voldoende aan), mogen wij zonder aarzeling hieruit afleiden, dat ons gedicht door een Vlaming geschreven werd: een Vlaming alléén kan van Reinaert een soeverein baljuw gemaakt hebben. Men gelieve dit nieuwe bewijs te voegen bij de zuiver Vlaamsche toponymie van het gedicht: want plaatsnamen als Drongen, Harlebeke, Eenhame, Floersberghen, Houthulst, Elverdingen, Baudeloo spreken luid genoeg voor wat de herkomst betreft. Men voege het ook bij de zuiver Vlaamsche rijmen van *Rein*. II, welke hier als onwraakbare getuigen ten gunste van die zelfde herkomst optreden. En men zal mij toegeven dat ik het recht heb te schrijven dat de Vlaamsche herkomst van *Rein*. II vast staat als een paal boven water’ (blz. 959). De toponymische argumentatie van Grimm is, als Willems dit schrijft, al meer dan een eeuw oud, de taalkundige van Muller meer dan een halve eeuw. Zij hebben voor hem standgehouden en hij kan er bovendien nog een, in zijn ogen beslissend, historisch argument aan toevoegen.

Is het wonder dat, waar de specialisten zo zijn voorgegaan, de schrijvers van het literairhistorische verhaal over het algemeen gedwee zijn gevolgd? Ik noteer slechts enkele getuigenissen. Te Winkel in 1887, en nog net zo in 1922: ‘Ongeveer honderd jaar nadat de *Reinaert* in Dietsch en Latijnsch gewaad het overwicht van verstand op ruw geweld had gepredikt, dus omstreeks 1375, kwam een ons te eenemale onbekend, doch vermoedelijk West-Vlaamsch dichter, op de gedachte, “een deel”, dat z.i. “afterghebleven” was, er bij te voegen.’ Van Mierlo in 1940: ‘Dat onze dichter geen Hollander, zooals Jonckbloet eerst meende, maar een Vlaming was, is nu wel uitgemaakt. Nog staat het niet vast, of hij een Westvlaming, dan wel een Zuid-Oostvlaming moet heten.’ Knuvelder in 1956: ‘Ruim honderd jaar na de Reinaert van Willem, in de tweede helft van de 14e eeuw,

is een andere Vlaming op het idee gekomen dit boek te herschrijven tot wat wij noemen *Reinaert* II of ook *Reinaerts Historie*.' Maar er valt één uitzondering te vermelden. Tegen alle traditie in schrijft C.C. de Bruin in het *Panorama der Nederlandse Letteren*, van 1948: 'De geschiedenis van Reinaert heeft grote opgang gemaakt. In de veertiende eeuw heeft een *Hollander* het verhaal uitgebreid tot een langademig dichtwerk, waarin de moralistisch-didactische strekking er dik bovenop ligt.' Met De Bruins waardering van de *Tweede Reinaert* ben ik het niet eens, met zijn - overigens niet nader gemotiveerde - localisering wel. Ik acht de tijd gekomen om eens met de traditie, van Jacob Grimm tot Leonard Willems, in gesprek te treden en af te wegen wat de taalkundige en toponymische argumenten eigenlijk waard zijn. Voor de literatuurgeschiedenis is dit wel een zaak van enig belang, want als De Bruin gelijk krijgt met zijn 'Hollander' zou niet alleen Jonckbloets inval van een eeuw geleden althans tendele gerechtvaardigd worden, maar zou ook het literaire leven van het laatmiddeleeuwse Holland er een dichter bij krijgen, die Augustijnken van Dordt, Willem van Hildegaersberch en Dirc Potter, ieder voor zich en gezamenlijk, in betekenis overtreft.

II

Er zijn vele argumenten voor aan te voeren dat Willem van Hildegaersberch onmogelijk de *Tweede Reinaert* geschreven kan hebben. Voor mij is het belangrijkste dat uit ons gedicht een totaal andere 'stem' spreekt dan uit Willems productie. Intussen lijkt het mij wel waarschijnlijk te maken dat 's graven spreker de *Tweede Reinaert* gekend moet hebben en er een en ander aan ontleend heeft. Hoe heeft 'een weinig belezen dichter' als Willem, naar Verwijs' oordeel, 'zeker was', juist dít gedicht leren kennen? Jonckbloet, Martin en L. Willems hebben als terminus a quo voor het ontstaan ervan terecht het jaar 1378 gesteld. Voor Willems productie neemt men, wel evenzeer terecht, als terminus ad quem 1408 aan. Als de *Tweede Reinaert* al door een vlaming geschreven zou zijn, zou het gedicht dus wel verbazend snel in Holland populair moeten zijn geworden. Maar dit is

niet meer dan een bijkomstig argument tegen vlaamse herkomst, dat ik alleen vermeld omdat Jonckbloet het niet heeft gedaan. Deze geleerde had zich veel beter tegen Verwijs' kritiek kunnen verdedigen, als hij zijn identificatie van de *Reinaert*-dichter met Willem van Hildegaersberch zonder meer had losgelaten en er zich rekenschap van had gegeven waarom het gedicht op hem nochtans zo'n 'hollandse' indruk bleef maken. Want dat laatste moet toch wel het geval zijn geweest. Waarom vindt men anders bij hem de tussenzin: 'ofschoon de vraag nog niet volkomen is opgelost'? Van harte heeft hij zich nooit gewonnen gegeven.

Verwijs' taalkundige argumentatie kan zeker niet dwingend worden genoemd. Ik citeer een enkele passage: 'Nog zoude waarschijnlijk een Vlaming woorden in den tweeden Reinaert kunnen aantoonen, die bepaaldelijk een Vlaamschen stempel dragen. Een enkel zij het ons vergund aan te halen. Vs. 4459 vlgg. lezen wij:

> Doe dede ic hem geven een paer
> *Kerspetten*, daer boter op lach;
> Want het was op enen woensdach,
> Dat ic geen vleesch en plach teten.

Willems teekent hierbij aan: "Wafels, pannekoeken. In Reineke, *gude kersebêrn*; doch de Sas verstond den vlaemschen text hier niet. In de prosa leest men: *Een paer corspet met soete boter*." Dit woord *Kerspet* is zoo kennelijk Vlaamsch, dat men het reeds op den eersten oogopslag er voor zou herkennen, zoo niet ten overvloede Kil. het woord *Kerspe* als Gentsch Vlaamsch opgaf en door K r a n s s e l i n c k , *artolaganus*, een soort van koek, verklaarde. *Kerspet* is ontleend aan het Fransche *crêpette*, het verkleinwoord van *crêpe*.' Hier kan men al meteen tegenin brengen dat een *kerspet* niet hetzelfde is als een *kerspe* en dat een ontlening aan het frans er geen bewijs voor kan zijn dat *kerspet* niet in Holland bekend is geweest. Maar er is meer. Verdam citeert in zijn woordenboek s.v. *kerspette* ook een plaats uit het keurboek van Haarlem: 'Wie sijn broot, twaer blanck of groff *kerspet*,

tafelbroot, goestgens of anders sijn roggenbroot of tarwen- te licht maecte'. Een keurboek van Haarlem is toch wel authentiek-hollands! De betekenis 'wafel, pannekoek', die Willems zonder bewijsplaatsen opgeeft, staat helemaal niet vast, maar dat het woord 'bepaaldelijk een Vlaamschen stempel' zou dragen is ook 'bepaaldelijk' fantasie van Verwijs! Van die drie andere 'bepaald Vlaamsche' woorden die Verwijs noemt, *musont*, *fluwijn* en *genet*, wordt het laatste als óókhollands bewezen door een plaats uit de grafelijke rekeningen (zie Verdam s.v.), terwijl *fluwijn* althans in de 17de eeuw in Holland bekend is geweest (zie *WNT* s.v.). Alleen de *muushont* is - niet als woord, maar wel in de betekenis 'wezel' - echt-vlaams.

Kan de aanwezigheid van een echt-vlaams woord in een gedicht bewijzen dat de dichter daarvan een vlaming is geweest? Verwijs heeft die vraag niet gesteld, maar ik moet hem wel stellen. Hoe was de verhouding tussen vlaamse en hollandse literatuurtaal in de late middeleeuwen? Een dichter als Willem van Hildegaersberch schrijft een duidelijk herkenbaar hollands, maar als we bij een Augustijnken niet wisten dat hij uit Dordrecht kwam, zouden we het uit zijn taalgebruik nauwelijks op kunnen maken. Alle hollandse dichters zijn op een vlaamse taalschool geweest. Vlaanderen is in literair opzicht het gevende gewest, Holland het ontvangende. Vlaamse woorden en vormen zijn bij 14de-eeuwse hollandse dichters niets bijzonders en zelfs bij een 'echt-vlaams' woord behoeven we nog niet al te verrast op te kijken. We zouden ons pas moeten gaan verbazen, wanneer we bij een vlaams dichter 'echt-hollandse' woorden en vormen zouden tegenkomen. Was ik Jonckbloet geweest, ik zou van deze gedachte uitgaande mijn verdediging geredigeerd hebben.

In de *Tweede Reinaert* treden een aantal dieren op die in het 13de-eeuwse, en inderdaad vlaamse, gedicht geen rol spelen en zelfs niet genoemd worden. De belangrijkste groep van deze dieren vormen de leden van de apenfamilie, 'maghen' en bondgenoten van de held van het verhaal. De woorden *aep* en *apin* komen dus nogal eens voor, ook in rijmpositie. Zo *aep*:*paep* in r. 4413/4 van hs. *B* (ik citeer naar de editie-Hellinga) en *apyn(ne)*:*syn(ne)* in r. 6773/4 van *B* en *C*. De

woorden kunnen bezwaarlijk aan de hollandse kopiïsten van deze handschriften toegeschreven worden, ook al omdat de prozabewerking *P*, waar we een zeeuwse hand achter kunnen vermoeden - al werd de uitgave van 1479 in Gouda gedrukt en die van 1485 in Delft -, op de overeenkomende plaatsen in zijn tekst *aeppe/pape* en *apynne/ sinne* heeft. De tekst van *B* staat als slordig te boek, die van *C* geldt als beter, die van *P* als relatief de betrouwbaarste. Wanneer de getuigenissen van deze drie teksten overeenstemmen, moet men volgens de spelregels van de tekstkritiek aannemen dat men met de oorspronkelijke woorden van de dichter te maken heeft. Als vierde getuige kan nog de nederduitse bewerking *R* opgeroepen worden, die als r. 6163/4 te lezen geeft: 'Do sprack to Reynken de apynne: / Reynke, vrunt, weset klock van synne' (*B* 6773/4: 'Neve sprac tot hem die apyn / Sijt wel voorsien ende wijs van syn'; *C*: 'Nu sprac tot hem die apynne / Sijt wel voersien ende wijs van synne'). Verdam geeft s.v. *aep* alleen voorbeelden uit ons gedicht, maar s.v. *scheminkel* kan men ook nog een paar plaatsen van *aep* vinden uit 'Des Coninx Summe' en de 'Dyalogus der creaturen'. *Scheminkel* is een vlaams woord (Kiliaan 'Fland. Zeland.') en wanneer de 'Dyalogus', een delftse incunabel van 1488, naast elkaar 'een scheminckel of een aep' te lezen geeft, hebben we een geval als waarop ik hierboven doelde: een 'echt-vlaams' woord in een hollandse tekst, overigens náást het 'echt-hollandse' woord! Van 'Des Coninx Summe' zijn talrijke handschriften en drukken overgeleverd, waarbij echter, als ik goed zie, geen enkele van vlaamse herkomst is. De door Verdam geciteerde plaats luidt: 'si knoteren ende mommelen recht als die aep hoer pater noster leest of die scimminkel (dat hiet so wanneer si metten tanden snateren)'. De niet-vlaamse vertaler van 'Des Coninx Summe' kende dus *aep* als 'gewoon woord' en daarnaast het vlaamse *scimminkel* als 'bijzonder woord'. In een delftse incunabel van 1478 is het 'bijzondere woord' als overbodig weggelaten: 'als een aep synen pater noster leest dat is alsi so knateren'. Vlaamse auteurs gebruiken uitsluitend *scheminkel* of een van zijn varianten, nooit *ape*. Ten aanzien van *apinne* kan men de zaak niet zo absoluut stellen. Het gewone vlaamse woord voor de wijfjes-

aap is *simme* geweest, maar Verdam citeert s.v. althans één plaats van Maerlant waar naast *simme* ook *apinne* gebruikt wordt: 'voor die porte staet een sot met siere simmen. met siere apinne'. Hier hebben we dus het geval dat een vlaams dichter eens een 'echt-hollands', of liever niet-vlaams, woord te pas brengt, overigens náást het vlaamse synoniem. Dat eist een bijzondere verklaring en die is ook wel te geven: Maerlants relaties met Voorne. Zou de dichter van de *Tweede Reinaert* een vlaming zijn geweest, dan zouden we voor hem dergelijke buiten-vlaamse, hollandse relaties moeten aannemen. Maar dan nog zou het verbazingwekkend blijven dat hij in een verhaal waarin zo veelvuldig apen optreden en zij een zo belangrijke rol vervullen geen enkele maal het woord *scheminkel* had laten vallen. Gezien het exclusieve gebruik van *aep* en *apinne*, bevestigd door rijmpositie, is het veel aannemelijker dat hij een niet-vlaming is geweest.

Een nog sprekender argument voor de hollandse herkomst van de *Tweede Reinaert* levert evenwel het woord *provisoor* op. Dit woord is niet in het geding gebracht door Jonckbloet maar wel door L. Willems, die blijkbaar niet heeft ingezien dat het een argument tegen zijn eigen stelling opleverde. Zelfverzekerdheid verblindt. Hij citeert r. 4507/8 van de editie-Martin: 'Want mi heer Herman de provisoor / In spaeus ban dede te voor', en vervolgt dan: 'In Holland werd de *decanus Christianitatis* gewoonlijk *provisor* genoemd. De vertaling is dus onberispelijk. Maar de dichter van *Rein*. II, die een Vlaming is, kan geen "provisoor" gesproken hebben. De oorspronkelijke Vlaamsche rijmen waren hier, evenals in *Rein*. I: *deken Hermanne: te banne*. Welnu in den *Proza-Reinaert* (bl. 89) lezen we insgelijks "die *provisoer* heeft mi in des paeus banne". De eigennaam *Herman* is weggevallen. Die naam viel ook weg in Reinke, waar we lezen (vs. 4115):

> De *provest* heft der sake macht
> De by deme Konnynge is in groter acht.

De Nederduitscher begreep *provisoor* niet: hij heeft er een *proost* van gemaakt. Maar hij had de Hollandsche lezing *provisoor* stellig onder

de oogen. De Vlaamsche vorm *deken* zou hij stellig zoo niet veranderd hebben.' Willems constateert dus zelf dat *provisoor* een exclusief-hollandse terminus technicus is, niet door een vlaming te hanteren en onverstaanbaar voor een nederduitser. De citaten die Verdam s.v. geeft bevestigen dit. *Provisoor* in de zin van 'vicaris-generaal van een bisschop' wordt, behalve met één plaats uit 'Des Coninx Summe', één uit Hildegaersberch en drie uit ons gedicht, uitsluitend gedocumenteerd uit hollandse rechtsteksten. Willems constateert verder dat niet alleen hs. *B* maar ook de handschriften waarop *P* en *R* teruggaan - in het geval van *R* dus het handschrift waarover Henric van Alckmaer heeft beschikt - eenstemmig *provisoor* moeten hebben gehad. Andere handschriften hebben we niet. *C*, dat maar een fragment is, laat ons voor deze plaats in de steek. Vlaamse handschriften ontbreken totaal. (Dat is, het zij tussen haakjes gezegd, ook weer een van die bijkomstige aanwijzingen: àls de dichter een vlaming is geweest, heeft het 'toeval der overlevering' wel erg eenzijdig opruiming gehouden!) Ondanks de eenstemmigheid waarmee tenminste drie 'handschriften' een in rijmpositie staand *provisoor* blijken te hebben bewaard, is Willems' conclusie niettemin, met terzijdestelling van de spelregels der tekstkritiek, dat 'de oorspronkelijke Vlaamsche rijmen' *deken Hermanne* en *te banne* moeten zijn geweest. 'Heel onze documentatie over Reinaert II is Hollandsch of van Hollandschen oorsprong', zegt Willems, misschien iets te absoluut, aangezien er immers wel argumenten zijn om achter *P* een zeeuw te zien. Maar ook achter die eventuele zeeuw van *P* staat dan zeker weer een hollander. Het voorkomen van het typisch-hollandse *provisoor* in rijmpositie dwingt ons tot de uitspraak: àls de dichter van de *Tweede Reinaert* een vlaming is geweest, moet er tussen hem en de overlevering waarover wij beschikken een hollandse omwerker worden aangenomen. Een dergelijke omwerker zou meer hebben gedaan dan alleen maar het vlaams van zijn origineel te verhollandsen, hij zou ook aan de voorstelling iets veranderd hebben. Een *provisoor* is namelijk niet hetzelfde als een *deken*. In Holland zijn de twee woorden naast elkaar in gebruik geweest en de omwerker had dus, wilde hij alleen maar verhollandsen, de *deken* rustig in de

tekst kunnen laten staan. Hij heeft dat niet gedaan, hij heeft om de een of andere reden - om aan de ban meer gewicht te geven? - de *deken* gepromoveerd tot *provisoor*. Dat heeft hij nog niet gedaan in de bewerking en aanpassing van het eerste deel. De passage *A* 2729/34, *F* 2700/5, met de regels: ‘Ja et is iij jaer dat ic wart / In vollen seende gedaen te banne / Vorden deken harmanne’, ontbreekt in *B*, *P* en *R*. De regel *A* 2964, *F* 2930: ‘Jegen bisscop ende deken’, is in *B* uitgebreid tot 2958/60: ‘Voor losevont den provisoor / Ende voor den biscop prendeloor / Ende rapiamus sinen deken’, in *P*: ‘voor den biscop prendeloir ende voerden provisoere heer loesvont ende van heer rapiamus sinen deeken’, in *R* 2729/31: ‘Bi deme bysschoppe, heren Anegrunt, / Unde syneme proveste, her Lozevunt, / Unde vor Rapiamus, syneme deken’. *Provisoor* en *deken* zijn in deze toevoeging - van dichter of omwerker - dus náást elkaar gezet, zoals de hollander Hildegaersberch het ook gedaan heeft in zijn versregels: ‘Sy en absolveren niet om tghelt, / Noch oeck deken, noch provisoer’. Pas in het tweede deel, op de door Willems geciteerde plaats, kan men van een ‘vertaling’ van *deken* tot *provisoor* spreken en dan alleen nog maar wanneer de woorden ‘heer herman’, niet bevestigd door *P* en *R*, inderdaad van de dichter stammen. (*B* is op deze plaats kennelijk corrupt, de door L. Willems geciteerde Martin heeft een emendatie van J.F. Willems overgenomen.)

Willems spreekt niet over een hollandse omwerker van een vlaams gedicht, maar hij had er m.i. over moeten spreken, wilde hij de door hemzelf ter tafel gebrachte *provisoor* redelijk verklaren. Zo'n omwerker moet men overigens alleen maar aannemen wanneer het strikt noodzakelijk is en bovendien zijn aandeel duidelijk valt af te grenzen van het werk van de oorspronkelijke dichter. Noch het een, noch het ander is tot dusver gebleken en het is de vraag of het ooit kan blijken wanneer men, zoals Willems doet, de regels van de tekstkritiek niet respecteert. Waar moet men zich immers op baseren, als ook rijmwoorden die alle bewaarde of te reconstrueren handschriften gemeen hebben niet meer naar het origineel van de dichter verwijzen? Misschien op zo'n historisch gegeven als dat van de soevereine baljuw,

‘eene waardigheid... die enkel in Vlaanderen bestond en elders onbekend was’? Laten wij Willems' betoog ook op dit punt eens gaan narekenen.

Alleen het erkend slordige handschrift *B* geeft in r. 7584/90 te lezen:

> Hy en leeft niet die u mysdade
> Ic en sout scerpelic over hem wreken
> Op dat gi laet u quade treken
> Ghi selt over al mijn tael houden
> Ende in mijn lant van als gewouden
> Als mijn sovereyn balyoen
> Dese offici geef ic u te doen.

C heeft daartegenover:

> Hi en levet nyet die u misdade
> Ic en sout scerpelic op hem wreken
> Ghi selt over al voir my spreken
> Voertan ende mijn tael houden
> Ende in mijn lant van als ghewouden
> Als mijn sovereyn ende baeliu
> Dese officie gheef ic u.

B wijkt op vier punten van *C* af: in 7585 *over* in plaats van *C*'s *op*; 7586 is nieuw toegevoegd en in 7587 vinden we de eerste helft van *C*'s 7586 gecombineerd met de tweede helft van zijn 7587; in 7589 *sovereyn balyoen* in plaats van *C*'s *sovereyn ende baeliu*; in 7590 is *te doen* toegevoegd. Volgens de regels van de kunst moeten we *C* op alle vier de punten voor oorspronkelijker verklaren dan *B*. *P* heeft immers: ‘Hi en leeft niet die u misdede Ic en soude dat scerpeliken *op* hem wreken Ghi sult over al mine woorde houden Ende over al mijn lant suldi van allen ghewelde mijn *severyn ende baeliu* wesen Deze officie die gheve ic u’. Op het eerste, derde en vierde punt stemt *P* dus

tegenover *B* overeen met *C*. *P* heeft weliswaar evenals *B* 7586/7 samengetrokken, maar mist een tegenhanger van de regel ‘Op dat gi laet u quade treken’. De oorspronkelijkheid van *C*'s 7586/7 wordt echter bevestigd door de engelse vertaling van 1481, *E*: ‘ye shalle overalle *speke and* saye my wordes’. Zo ook die van *C*'s 7588/9: ‘And in alle my lande shall ye be above alle other *soverayne and my bayle*’. *R* heeft van deze passage iets totaal nieuws gemaakt en kan daardoor noch de lezing van *C*, noch die van *B* bevestigen. Als wij de filiatie van handschriften en drukken zoals Foerste die het laatst heeft opgesteld (*Münstersche Beiträge zur nieder deutschen Philologie*, blz. 108) overzien, vinden wij nergens een plaats voor een gemeenschappelijke vernieuwing van *C*, *P* en *E* waaraan *B* geen deel zou hebben gehad. De lezing *sovereyn ende baeliu* moet dus uit het gemeenschappelijke archetype **CB* stammen en *sovereyn balyoen* moet een vernieuwing zijn van *B* alleen. Aangezien het archetype **CB* ongetwijfeld hollands is geweest, zou de lezing *sovereyn ende baeliu* theoretisch van een mogelijke hollandse omwerker van een vlaams origineel afkomstig kunnen zijn. In dat vlaamse origineel zou theoretisch *sovereyn baeliu* kunnen hebben gestaan. Een terugkeer tot deze theoretische originele lezing in *B*, zij het dan bij wijze van vernieuwing, zou echter alleen denkbaar zijn, wanneer hetzij de kopiïst van *B* een vlaming was geweest die het instituut van de soevereine baljuws uit eigen ervaring kende, hetzij hem een vlaams handschrift waarin de originele lezing bewaard was gebleven ter beschikking had gestaan, ter vergelijking en correctie. De eerste veronderstelling is ronduit onmogelijk, want de kopiïst van *B*, Claes van Aken, was zeker een hollander, de tweede is uiterst onwaarschijnlijk. Blijft dus alleen de mogelijkheid dat het weglaten van *ende* tussen *sovereyn* en *balyoen* niets dan een willekeurige verandering of een slordigheid is.

Willems trekt zich van de hele filiatie der handschriften en drukken niets aan en spreekt er zelfs niet over. Hij schrijft boudweg: ‘het lijdt geen den minsten twijfel dat *b* de goede lezing heeft, terwijl *c* en *proza* een corrupteel vertoonen: ik voeg erbij, een corrupteel waaraan ik noch kop, noch staart weet te vinden. Immers Lioen, de koning, is

de *sovereyn* van het land. Niets belet hem natuurlijk zijne souvereiniteit aan Reinaert af te staan en hem met de woorden "myn soevereyn" aan te spreken; maar dan kan hij toch van hem niet tegelijkertijd een "baliu" maken; want, zooals men weet, is de baljuw de vertegenwoordiger van den soeverein in de verschillende baljuwschappen, voor het hooge recht, evenals de schout zijn vertegenwoordiger is bij de schepenrechtbanken voor het lagere recht. Zoo dus, wie baljuw is, kan geen soeverein zijn.' Het minste wat men hierover kan zeggen is, dat men een discussie met Verdam node mist. Deze had immers in zijn *MnlW* s.v. *soverein* geschreven: 'Gezaghebber, heer, gebieder; hij die over anderen gesteld is in een veel ruimeren zin dan thans; er kunnen zeer verschillende vormen van gezag door worden uitgedrukt... Ook is het woord in sommige streken de naam geweest van een met een bepaald gezag bekleed regeeringspersoon.' Met deze, door voorbeelden gestaafde, betekenisomschrijving zijn in feite alle beweringen van Willems weerlegd. Volgens de lezing van *C*, waarin wij die van het archetype **CB* moeten herkennen, zegt koning Lioen in r. 7586vgg. tegen Reinaert: 'je zult voortaan in het hele land namens mij rechtspreken en over alles gesteld zijn als mijn gebieder (d.w.z. gebieder namens mij) en baljuw'. Een dergelijke mededeling is zinvol en duidelijk en levert geen enkel interpretatief probleem op. Het volksboek van 1564, *H*, geeft deze mededeling terecht weer met de woorden: 'Ick stelle u mijnen souvereyn ende stadhouder in alle mijne landen'. Het 'nieuwe bewijs' voor de vlaamse herkomst van de *Tweede Reinaert* dat Willems meende gevonden te hebben, berust op een vergissing.

Mijn betoog naar aanleiding van *aep/apinne* en *provisoor* heeft al enige argumenten gebracht die pleiten voor de juistheid van Jonckbloets localisering - wanneer men die losmaakt van de persoon van Willem van Hildegaersberch - en ik wil de daarmee aangevangen argumentatie nu afronden met een onderzoek van de rijmen. Natuurlijk is geen enkel dichter al rijmend strikt gebonden aan zijn locaal dialect. Een 14de-eeuws hollands dichter die schrijven had geleerd in een vlaamse cultuurtaaltraditie was dat helemaal niet. Wanneer zo'n dich-

ter echter eens typisch-hollandse rijmwoorden gebruikt, kunnen we hem in zijn locale gezicht kijken. Dat een vlaamse dichter op zijn hollands zou rijmen is wel uiterst onwaarschijnlijk. Een complete dialectgeografisch geordende rijmenstatistiek heeft in het verband van mijn betoog geen zin. Ik moet enkele werkelijk relevante criteria opzoeken, die mij in staat stellen mijn dichter 'op zijn plaats te zetten'.

Mijn eerste criterium betreft een tegenstelling tussen het kustgebied en het binnenland, nl. de delabialisatie van de vocaal in woorden als *brug*, *dun*, *mug*, *put*, *stuk* e.d. Ik heb daar over geschreven in mijn *Hollandse Dialektstudies* (zie o.a. blz. 12 en kaart 2) en later mijn voorstelling nog licht gecorrigeerd in *Ts*. 84, 258. In Westvlaanderen, Zeeland en een deel van Zuidholland is de delabialisatievocaal steeds een *i*, in de rest van Zuidholland en in Noordholland over 't algemeen een *e* (alleen niet in *stik*, 'stuk', en *mig*, 'mug, vlieg'). De oogst van desbetreffende rijmen in de *Tweede Reinaert* is de volgende: 2033/4 *dick*:*stick* (niet in *AF*); 2600/1 *dit*:*kriekenpit* (ook in *AF*; het enige 'delabialisatierijm' in het 13de-eeuwse gedicht); 2608/9 *kriekenpit*:*dit* (in *AF*: *criekeputte*:*nutte*); 3144/5 *coninghinne*:*dynne* (niet in *AF*); 3572/3 *ick*:*rick* (rug); 3723/4 *kriekenpit*:*dit*; 4359/60 *aen sticken*:*dicken*; 6304/5 *stick*:*ick*; 6689/90 *stick*:*ick*; 7256/7 *dicke*:*sticke* (in *C*: *dick*:*stick*); 7350/1 *dit*:*ogenpit* (ook in *C*). Dat zijn samen dus 11 gevallen: 5 van *stick*, 4 van *pit* (waarvan 3 in het toponiem *Kriekepit*), 1 van *rick* en 1 van *dinne*. Zij sluiten als groep Brabant, Utrecht, Oostvlaanderen en Holland ten noorden van Nieuwe Maas en Hollandse IJsel uit. Weliswaar heeft de oostvlaamse 'eerste' *Reinaert* ook eenmaal *Kriekepit* in rijmpositie, maar dit betreft een toponiem in het Land van Hulst dat kennelijk in de daar gangbare locale dialectvorm geciteerd wordt. Ten noorden van Nieuwe Maas en Hollandse IJsel zijn *rick* en *pit* niet inheems, wel *reg(ge)* en *pet*. Vergelijk nog voor de hedendaagse verbreiding van *rik* - Westvlaanderen, Zeeland, de zuidhollandse eilanden, inclusief dat van Dordrecht - de kaart van Meertens, *Taalatlas NZN* 4, 3.

Als tweede criterium kies ik *sel*, *selt*, als vormen van het werkwoord 'zullen'. Zie hierover *Holl. Dialektstudies*, blz. 33 en kaart 22.

Het betreft een tegenstelling tussen noord en zuid. Holland en Utrecht hebben over 't algemeen *sel*, Zeeland en Brabant niet. Op mijn kaartje heb ik de grens tussen noord en zuid getrokken zuidelijk langs Brielle en noordelijk langs Dordrecht en Gorkum, maar in mijn tekst vermeld ik dat ik *sel* ook eenmaal in Geertruidenberg heb gevonden. Het is dus heel wel mogelijk dat in de 14de eeuw de gezamenlijke zuidhollandse eilanden en de Grote Waard - het is vóór de St. Elisabethsvloed - nog tot het *sel*-gebied hebben behoord. In hs. *B* vond ik twee *sel*-rijmen en één *selt*-rijm, alle in het eerste deel, nl.: 1375/6 *wel*:*ic sel* (in *AF*: *mesval*:*ic sal*, maar *wel* wordt bevestigd door *P*); 3146/7 *wel*:*sel* (*AF* hebben heel wat anders, maar *sel* wordt weer bevestigd door *P*); 3450/1 ist int wout off op dat *velt* / so wair dat gi se vinden *selt* (*A*: eist int velt eist int wout / hebse alle in hu ghewout, *P*: soe waer dat ghise vint Ist in velde off in woude). *Sel* en *selt* zijn stellig van de dichter zelf afkomstig - die schimmige 'hollandse omwerker' die ik hierboven even heb opgeroepen, zal ik nu maar laten vervluchtigen - en dan kunnen we die dichter niet zuidelijker localiseren dan bv. in Dordrecht. Westvlaanderen en Zeeland vallen af.

Het derde criterium dat ik ga toepassen leidt tot dezelfde conclusie. Op blz. 13/4 van mijn dissertatie heb ik *leggen* in de zin van 'liggen' besproken en op kaart 4 vindt men het verbreidingsgebied. Leiden, Delft, Rotterdam, Gouda, Schoonhoven, Brielle en Dordrecht - om maar eens een aantal zuidhollandse steden te noemen - hebben alleen *leggen*, Gorkum, Geertruidenberg en Breda gebruiken *leggen* en *liggen* door elkaar. In de *Tweede Reinaert* vond ik maar één rijmpaar met *leggen*, 'liggen': 5988/9 Ic heb mijnre moeder horen *seggen* / Mijn vader sprac heer wat mach u *leggen* / Aen sijn woorden (*P*: Soe ick mijnre moeder hebbe horen *seggen* Mijn vader sprack Here wat *leit* u aen sinen woerden).

Hollands-utrechts is ook de representatie van oude *iu* met umlautsfactor door *uu*. Alleen voor *r* heeft Holland samen met Vlaanderen, Zeeland en Westbrabant een *ie* (zie kaart 19 in mijn diss.; de in de tekst, blz. 19, gegeven interpretatie van het verschijnsel is niet juist: de hollandse *ie* in *vier, dier, stieren* moet op oude vlaamse taalexpan-

sie berusten). In ons gedicht vinden we twee rijmparen die de dichter weer naar Holland verwijzen: 3885/6 *kuken*:*duken* (in *P kuyken* en *duyken*); 4357/8 sterven sonder *suuct* (ziekte):*kruuck* (in *P* vindt men wel *cruyke* terug maar niet woordelijk de 'ziekte': 'die sullen u *sonder langhe marren* doen sterven'.

Een curieus rijmpaar vindt men in de regels 5250/1: 'Sy heeft mijn rijsgen wel doen *bloeyen* / Sy heeft wel aen mijn kar *gecroegen*' (in *P* bevestigd door *bloeyen* en *gecroeyen*). In 'gekrooien' hebben we te maken met de overgang van intervocalische *d* tot *j*, die in Brabant ontstaan is en vandaar ook noordwaarts, naar Utrecht en Zuidholland, is opgeschoven. Een hollands dichter die al op het einde van de 14de eeuw 'gekrooien' in zijn taal heeft opgenomen, moeten we wel bij voorkeur situeren in de buurt van de brabants-hollandse grens. Onwillekeurig komt Dordrecht ons weer in de gedachten.

Naar Brabant wijzen ook de rijmen van de regels 6164/5. Ik citeer ze met enige context eerst naar hs. *B*:

> Dat blat dat mocht noch ommeslaen
> Ende dat rat van *aventueren*
> Mocht my noch oec *gebueren*
> Dat mijn recht ende oec mijn woort
> Gelijc enen anderen soude gaen voort.

De overeenkomstige passage van *P* laat zich gemakkelijk schikken in versregels en ziet er dan zo uit:

> Doch dit blat mochte noch wel omme slaen
> Ende dat rat van *aventuren*
> dat mocht mi noch soe hoeghe *vueren*
> dat mijn recht ende mijn woerde
> gelijc enen anderen voert souden gaen.

'Soe hoeghe vueren' is veel beeldender dan 'gebueren' en bovendien mist men in de lezing van *B* een 'zo' waarbij het 'dat' van de volgende

regel kan aansluiten. Daarom komt het mij voor dat *P* in deze passage meer de taal van de dichter spreekt dan *B*. Maar dan heeft die dichter ook de *brabantse* vorm ‘vueren’ - met representatie van oude *ô* plus umlautsfactor door *uu* - in de mond genomen! Dat kan hij alleen gedaan hebben als hij door naburigheid enigszins met de brabantse spraak vertrouwd is geweest. In het 14de-eeuwse Dordrecht was veel handelsverkeer met het aangrenzende Brabant.

Er zijn intussen ook enkele rijmwoorden die misschien ‘utrechts’ zouden kunnen heten. Het gaat om diezelfde oude *ô* met umlautsfactor, die dan echter niet door *uu*, maar door *eu* wordt gerepresenteerd. De regels 5739/40 luiden in *B*: ‘Het soude hem recht zo wael *vuegen* / Als myt lepelen teten der *suegen*’. *P* heeft: ‘het soude hem recht soe wel *voegen* als of die *soech* mit lepelen aet’. Volgens de ‘zeug’-kaart van de *Taalatlas NZN* (1, 8) is *zeuge* vlaams-zeeuws, *zeug* hollands en *zog* of *zoeg* brabants-utrechts. Utrechtse invloed heeft een *zog*-wig in het hollandse *zeug*-gebied gedreven. Langs de Oude Rijn is *zog* het verst in westelijke richting opgedrongen, ten zuidwesten van de lijn Den Haag-Dordrecht zijn de *zog*-opgaven evenwel zeldzaam, evenals in het uiterste noordwesten van Brabant. Er is dus geen enkel bezwaar tegen om in het ‘suegen’ van r. 5739 een *eu*-klank te horen en nauwelijks aanleiding om de mogelijkheid van een *oe*-realisatie te overwegen. Maar het is wel interessant te constateren dat Dordrecht juist op de grens van de utrechtse invloedssfeer ligt. Als onze dichter dus een dortenaar is geweest, heeft hij heel goed een utrechts ‘veugen’ in zijn taalschat kunnen opnemen. Een tweede, maar twijfelachtiger, voorbeeld van mogelijke utrechtse taalinvloed is het rijmpaar van 6138/9 *genuecht*:*duecht*. Het is twijfelachtiger, omdat *genuechte* ook in vlaamse literaire taal geenszins ongebruikelijk is en onze dichter deze vorm dus evengoed in zijn ‘vlaamse taalschool’ kan hebben geleerd. (*Vuegen* ontbreekt ook niet geheel in vlaamse teksten, maar is veel zeldzamer. Ik noteerde het bij de bruggeling Jan Moritoen tweemaal; zie mijn uitgave van zijn liedboek, blz. 129.)

Ik heb de mogelijk-utrechtse rijmwoorden alleen volledigheidshalve vermeld, omdat zij zo geheel en al zouden passen in het totaal-

beeld dat mijn rijmonderzoek heeft opgeleverd. Alles wijst m.i. op Dordrecht, niet alleen de eerste, maar in de 14de eeuw ook nog verreweg de grootste stad van Holland. Ik ontleen aan Niermeyers studie 'Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw' (*Bijdragen VGO* VIII, 3, 1) dat het aantal inwoners van de stad in 1354 op 10.000 gesteld werd, terwijl de grote brabantse steden Leuven, Brussel en Den Bosch in die tijd niet boven de 5 à 6000 uitkwamen. Dordrecht was in commercieel opzicht een hollandse tegenhanger van het vlaamse Brugge. Zou het er ook in cultureel, in literair opzicht niet wat op geleken kunnen hebben? We kennen althans één 14de-eeuwse hollandse dichter die in Dordrecht thuis is geweest: Augustijnken. Laat ik althans bij wijze van werkhypothese naast deze kleine man de dichter van de *Tweede Reinaert* mogen stellen, als zijn jongere en tegelijk grotere tijd- en plaatsgenoot.

III

De toponiemen in de *Tweede Reinaert* zijn overwegend vlaams, dat heeft Grimm al vastgesteld. Maar er is toch één naam bij - we hebben hem al door Martin horen citeren - die bepaald niet in Vlaanderen gesitueerd kan worden: de Oude Rijn. Hij komt voor in het eerste deel, in een passage die de dichter vrijwel woordelijk uit zijn 13de-eeuwse voorbeeld heeft overgeschreven, r. 2122vgg.:

> Dair na quam ic aen ysegrim
> Te wijnter aen den *ouden rijn*
> Ende scuulde onder enen boom
> ende rekende dat hi waer mijn oom
> Als ic hem dus maesscap hoorde tellen
> So worden wi al dair gesellen.

Het vlaamse voorbeeld had, naar *F*:

> Daer na quam ic an ysengrime
> Te winter an enen couden rime

Bi *belsele* onder enen boem
Ic (lees met *A*: hi) rekende dat hi waer mijn oem
Ende began een zibbe tellen
Aldar worde wi gesellen.

Het is vrijwel woordelijk hetzelfde, maar toch niet helemaal. De 14de-eeuwer heeft een vlaamse plaatsbepaling, Belsele, vervangen door een hollandse, de Oude Rijn; hij heeft verder het tafereel beeldender gemaakt door het woord ‘scuulde’; hij heeft tenslotte door een verandering in de zinsconstructie het impliciete verband tussen het ‘zibbe tellen’ - de beweerde familierelatie - en het verdere samenoptrekken van vos en wolf expliciet gemaakt. Er is een dichter aan het werk die niet klakkeloos naschrijft, maar zich rekenschap geeft van de verhaalsituatie. Dat de veranderingen inderdaad het werk van de dichter zijn, blijkt ten eerste uit de weergave van deze passage door *P* - die overigens de nieuwe plaatsbepaling weer heeft weggelaten: ‘Daer na quam ic an ysegrym nu te winter. daer hi onder enen boem scuulde, ende rekende mi dat hi mijn oem was Doe ic hem aldus maechscap hoerde rekenen so worden wi ghesellen’. Het blijkt echter ten tweede ook uit *R*, die de nieuwe plaatsbepaling wel heeft behouden, r. 2001vgg.:

Dar na quam ik by Ysegryne
In eyneme wynter by deme *Ryne*.
He schulede under eyneme boem
Und rekende syk, dat he were myn om.
Do ik en horde sus de mageschop vortellen,
Alzus worde wy al dar ghesellen.

Hier is inderdaad niet meer veranderd dan voor de vernederduitsing nodig was. Daartoe behoorde het weglaten van ‘oude’ bij ‘Rijn’. Als *B*, *P* en *R* eendrachtig samengaan, weten we dat we de ‘tekst’ van het archetype **CB* voor ons hebben, de laatst bereikbare reconstructie van het werk van de oorspronkelijke dichter. Niettemin spreekt Martin in verband met de plaatsbepaling ‘aen den ouden Rijn’ van ‘nur

eine unabsichtliche Verderbnis der Lesart von a'. Martin heeft de hinderlijke aanwezigheid van een kennelijk hollands toponiem in een vlaams geachte tekst al te goedkoop willen wegredeneren. Het is niet weg te redeneren. Men moet zeggen dat een vlaamse dichter zeker nooit op de gedachte zou zijn gekomen om bij het navertellen van een oud verhaal een vlaamse plaatsbepaling te vervangen door een hollandse.

Heeft de hollandse dichter het vlaamse gedicht, dat hij als uitgangspunt voor zijn eigen compositie koos, systematisch willen 'ontvlaamsen'? Nee, hij heeft in het eerste deel alleen een enkel vlaams accentje geschrapt en een enkel hollands accentje aangebracht. Vos en wolf zijn in het oudere gedicht beiden 'ambulante' dieren. Hun éérste ontmoeting heeft, blijkens de aangehaalde passage, plaatsgevonden in het land van Waas - Belsele -, zodat men kan aannemen dat de oudere dichter dat als hun 'stamland' heeft gezien. Hij laat hen echter bv. ook samen op avontuur uitgaan in het 'lant van Vermendoys', in Noord-Frankrijk. Dat laatste kon de latere dichter rustig laten staan, maar hij heeft het land van Waas als 'stamland' vervangen door Holland ('aen den Ouden Rijn'). De regel *A* 2257: 'Ende quam in waes int soete lant' - die ons kan doen vermoeden dat wij in het noordoosten van Vlaanderen ook het 'stamland' van de oudere dichter te zoeken hebben - moest dan uiteraard ook geschrapt worden. De overige localiteiten van het schatverhaal konden echter over 't algemeen wel blijven wat zij waren geweest: vrijblijvende verhaalelementen die het 'hof', het centrum van alle handeling, geenszins localiseerden. Bleek uit het oude verhaal zelf ook niet dat het 'oest ende van Vlaendren' (*A* 2574), met 'Hulster loe' en 'Kriekepit', zover buiten de gezichtskring van het 'hof' lag, dat de koning er zonder gids de weg niet zou kunnen vinden? Hield de koning Kriekepit niet voor 'een gheveinsde name'? Het 'hof' was zo weinig gelocaliseerd dat de latere dichter en zijn lezers het zich, zonder enige tekstverandering, ook wel in Holland konden denken. Een terloops hollands accentje bracht deze dichter aan in r. 329: 'Tusschen *hollant* ende ordanen' - de lezing van *B* wordt bevestigd door *P* en *R* -, geen eigenlijke plaatsbepaling maar meer een retori-

sche ruimteformule, ter vervanging van het nog retorischer en nog minder plaatsbepalende ‘Tusschen bartanghen ende pollanen’ van het oudere gedicht. De aandacht van de lezer werd hierdoor uiterst terloops, maar niettemin welbewust op Holland gericht.

Al zijn de vlaamse toponiemen in het eerste deel over 't algemeen onveranderd blijven staan, er is toch nog één, op het eerste gezicht maar heel onbelangrijke naam door de 14de-eeuwse dichter geschrapt. Dat is de naam ‘Absdale’ - zo in *F* - die voorkomt in de ‘genealogie’ van de dorper Lamfreit, een komisch ornament dat in het eigenlijke verhaal geen functie heeft. Lamfreit was ‘best geboren’, want:

> Hughelijn mitten crommen bene
> Was sijn vader dat wistmen wale
> Ende was geboren van absdale
> Ende was sone vrouwen hogernen (*F* 786/9).

Lamfreits moeder, ‘vrouwe Ogerne’, was van haar beroep - volgens *A* 804, *F* is hier waarschijnlijk corrupt - ‘houtmakigghe van lanternen’, zij voorzag, zoals ik het in *NTg* 44, 178 heb uitgedrukt, ‘oude lantarens’ van ‘nieuwe hoorn’. Hughelijn, haar echtgenoot, was dus een ‘hoorndrager’. Dat hij de vader van Lamfreit was ‘wistmen wale’, d.w.z. hij werd algemeen niet voor de werkelijke vader gehouden. Enklaar heeft er in *NTg* 43, 156 op gewezen dat de dichter, door te vermelden dat Lamfreit geboren was te Absdale, vermoedelijk heeft willen suggereren dat Ogerne de bijzit van een geestelijke was. Absdale is dus, ofschoon een reëel toponiem - een dorp ten zuidwesten van Hulst -, niettemin een ‘literair’ tepasgebrachte naam en dus wat ik hierboven heb genoemd ‘een vrijblijvend verhaalelement’ dat de handeling niet werkelijk localiseerde. Waarom kan de dichter van de *Tweede Reinaert* bij de bewerking van het eerste deel nu juist déze naam geschrapt hebben?

Het enig mogelijke antwoord op deze vraag is m.i. dit: de dichter begreep zelf de in Absdale aanwezige toespeling wel, maar vreesde

dat zijn lezers hem niet zouden begrijpen, hij vond hem voor zijn publiek niet duidelijk genoeg. Bij ‘Kriekepit’ en ‘Hulsterlo’ was het niet zo erg als de lezers niet precies wisten waar ze gelegen waren, maar als ze het grapje met ‘Absdale’ niet begrepen, verloor de ‘genealogie’ van Lamfreit iets van zijn komische werking. Hij schrapte daarom niet alleen ‘Absdale’, maar veranderde meteen de hele passage. Die is terechtgekomen in *B* 843/7 en luidt daar:

> Want hi was die edelste van geboorten
> Vrou Julocke vander after poorten
> Was sijn moeder. ende sijn vader
> Was. macop die stoppel maker
> Een stout man dair hi was alleen.

Hier zitten nogal wat fouten in, zoals een vergelijking met *P* en *R* ons kan leren. ‘Julocke’ is in *B* evenals in *A* en *F* de vrouw van de dorpspastoor en het is onwaarschijnlijk dat de dichter dezelfde naam gegeven zou hebben aan Lamfreits echtelijk zo ruimdenkende moeder. Volgens *P* heette die moeder ‘vrou pogge van cafpoerten’, volgens *R* ‘Vrow Wyllyghetrud vor der kaffpoerten’. ‘Wyllyghetrud’ heeft een soortgelijke dubbelzinnigheid als ‘Ogerne’ - een vrouw die ‘willig’ is, die ‘o, graag’ zegt - en dit pleit ervoor dat het archetype **CB* ook een naam met zulke reïnterpretatiemogelijkheden heeft bevat. Zowel ‘Julocke’ als ‘Pogge’ moeten dan secundair zijn. De ‘cafpoorte’ moet ook in **CB* hebben gestaan. De variant ‘after poorte’, d.w.z. ‘achterste’, is een grappige vernieuwing van kopiist *B*, of een van zijn voorgangers geweest. Lamfreits ‘vader’ is ongetwijfeld ‘Macop die stoppel*mader*’ geweest (aldus in *P*, in *R*: ‘de stoppel*meter*, de swarte Sander’). De presentatie van deze vader is een opeenhoping van dubbelzinnigheden: hij héét ‘Macop’, d.i. ‘maankop’, ‘slapert’ - hij merkt er niets van als zijn vrouw met een ander naar bed gaat, maar slaapt rustig door; zijn beróep is ‘stoppelmader’ - hij maait de stoppels van het graan dat een ander geoogst heeft; zijn karakter is dat van ‘een stout man dair hi was alleen’ - als een ander zijn vrouw gezelschap komt

houden, trekt hij zich bescheiden terug. De dichter van de *Tweede Reinaert* blijkt de bedoeling van zijn voorbeeld wel heel goed begrepen te hebben, beter dan de meeste moderne tekstinterpreten! Tegen deze achtergrond moeten we de aanduiding van de wóónplaats van Lamfreits moeder zien, tegelijk Lamfreits geboorteplaats. Dat is niet meer een voor de lezers onbegrijpelijk 'Absdale', maar een begrijpelijk 'vor der Kafpoorten' (wanneer wij mogen aannemen dat *R* hier het dichtst bij **CB* staat). Zij woonde buiten de stadspoort, buiten een van de minder aanzienlijke stadspoorten, die om de een of andere reden een agrarisch klinkende naam had gekregen. Was dat niet een typische woonplaats voor een prostituee? Misschien heeft de dichter de naam 'Kafpoorte' verzonnen (bv. naar analogie van een hem bekend 'Hooipoorte') en is het dus een 'literaire' naam die geen mogelijkheden tot localisering biedt. Maar in ieder geval richt hij met zijn plaatsbepaling de aandacht van zijn lezers op een stad. Lamfreit krijgt, doordat hij 'vor der Kafpoorten' geboren is, een relatie tot die stad en indirect, impliciet krijgt ook het dorp waar hij woont en het aftuigen van de koningsbode Bruun plaats vindt, een oriëntatie op die stad. Welke stad? Dat weten wij niet, maar het is wel een stad die de 'eerste lezers' van de dichter geacht werden thuis te kunnen brengen. Die 'eerste lezers' waren, zo kunnen wij concluderen, stedelingen en zij hebben de stad waarvan een der poorten 'Kafpoorte' genoemd werd kunnen identificeren met hun eigen stad. Hun eigen stad speelde een rol in het verhaal van de dichter!

In het tweede deel, waar de dichter helemaal zijn eigen gang kon gaan, zijn tot dusver nog geen hollandse toponiemen herkend. We moeten echter de mogelijkheid openlaten dat r. 6882 er een zou bevatten. Het staat in een passage waarvan Martin de volgende tekst geeft (op grond van *B*, *C* en *P*):

> doe quam die otter tot hem ghegaen,
> ende wecten dat hi op soud staen,
> ende gaf hem enen entvoghel jonc.
> 'neve' seide hi, 'hoe menighen spronc

heb ic doort water ghespronghen te nacht,
eer ic desen mit mijnre cracht
enen voghelaer ghenam,
bi *Helrebroec*, recht aen den *Dam*:
nu neemt ende eten mitter vaert'.

Men kan de tekstreconstructie van Martin in het algemeen zeker aanvaarden, maar de door mij gecursiveerde toponiemen vragen toch wel om een nadere bespreking. *B* heeft *helre broeck*, *C* daarentegen *hoelre broec* en *P hoekenbrooc*. Als vierde getuige kan nog *R* dienen met *Honrebroet*. Uit de vorm van *C* kan men zich gemakkelijker de overige 'afgeleid' denken dan uit die van *B*. Daarom zou ik reconstruerenderwijs aan een archetypisch *Hoelrebroec*, of eventueel *Holrebroec*, de voorkeur geven boven *Helrebroec*. Het feit dat de overlevering zo gevarieerd is, kan erop wijzen dat het hier om een naam gaat die alleen in de directe omgeving van de dichter, d.w.z. bij de mensen die hij zich als zijn 'eerste lezers' had voorgesteld, bekend is geweest. Was *dam* inderdaad een toponiem? Heeft Martin het woord terecht met een hoofdletter geschreven? Of liep er langs het lage land dat 'Hoelrebroec' genoemd werd een water waarin een 'dam' was aangebracht? Als dat laatste zo zou zijn, zou de dichter zich ook in deze regel wel weer zeer direct tot zijn 'eerste lezers' hebben gericht en een beroep gedaan op hun kennis van een bepaalde plaatselijke situatie. Konden we 'Hoelrebroec' maar thuisbrengen! Helaas is dat nog aan niemand gelukt. De geciteerde passage is de inleiding tot het verhaal van het gerechtelijke tweegevecht tussen vos en wolf. 'Hoelrebroec', waar de otter zijn eendvogel had buitgemaakt, kan niet al te ver af hebben gelegen van de plaats waar Reinaert de nacht had doorgebracht en waar de dichter zich dus zijn 'hof' had voorgesteld. Als 'Hoelrebroec' in de naaste omgeving van de woonplaats van de dichter heeft gelegen, betekent dit dat zijn verbeelding ook de handeling van de hofdag in die buurt heeft gesitueerd. Nogmaals: kónden we 'Hoelrebroec' maar thuisbrengen! Analyse van de naam roept een polderlandschap bij ons op: een 'broec' bij een 'hoele', en een 'hoele' is - ik citeer Verdam

- een ‘sloot tot afvoer van water, vooral uit een polder, zijl; ook duiker’. Een terrein dat ‘hoelrebroec’ heette kán in de 14de eeuw goed in de buurt van Dordrecht hebben gelegen, het kan óók vervolgens, bij de St. Elisabethsvloed, toen het water tot voor de muren van de stad kwam te staan, radicaal van de kaart geveegd zijn. Dordrecht biedt ons dus én de mogelijkheid om de naam op een natuurlijke wijze te situeren, én de mogelijkheid om de latere onvindbaarheid ervan op een natuurlijke wijze te verklaren. Al deze mogelijkheden tezamen leveren nog geen bewijs op, ik weet het. Ik moet de zaak dus openlaten. Maar ik heb wel het gevoel dat de regel: ‘Bi hoelrebroec recht an den dam’, een sleutel-regel is en dat de dichter er in ieder geval een ‘vlak bij huis’ mee heeft willen uitdrukken. Zoals hij in een van de eerste taferelen van zijn verhaal de aandacht van zijn lezers terloops op ‘Hollant’ in het algemeen had gericht - r. 329 -, heeft hij er m.i. aan het begin van zijn laatste grote scene even terloops op willen wijzen dat alles wat hij vertelde niet slechts ‘ergens in Holland’ maar zeer bepaald ‘vlak bij huis’ gebeurde. Wat ik moet openlaten is de vraag of het ‘huis’ van de dichter inderdaad in Dordrecht heeft gestaan. Dordrecht blijft een werkhypothese.

De besproken passage is zo ‘waterig’ dat ik mij wil laten verleiden tot een kleine excursie over de functie van het water en de waterbewoners in de oudere en de jongere *Reinaert*. Men kan niet zeggen dat in het 13de-eeuwse gedicht het water geheel ontbreekt. Het dorp waar de ongelukkige Bruun zo werd toegetakeld was immers gelegen aan een ‘riviere... die wel wijt was ende diep’ (*A* 823/4). De vlaamse dichter zal daarbij wel aan de bovenloop van de Schelde of aan de Leie hebben gedacht. De hollandse dichter die in zijn eigen nieuwe gedicht het werk van zijn voorganger zo vaardig incorporeerde, heeft de vlaamse rivier vrijwel gelaten zoals hij die vond. Hij heeft geen moeite gedaan om er de couleur locale van bijvoorbeeld de Merwede aan te geven. Maar één plaats heeft hij toch, welbewust naar ik aanneem, geschrapt. Als Bruun, om aan de hoon van de op de oever staande Reinaert te ontkomen, wegzwemt naar de overkant, gaat hij daar, volgens *A* 960, ‘ligghen up dat zant’ (in *F* 945/6: ‘Ende hi ghinc liggen

ant sant / Daer hijt alre naest vant'). Dit ontbreekt in *B, P* en *R*. Een zandige rivieroever kon de hollander blijkbaar niet in zijn voorstelling gebruiken. Heeft hij hier het zand verwijderd, op een andere plaats heeft hij water toegevoegd. Het 'vossenparadijs' waar Reinaert na zijn gelukkige ontkoming aan de doodsdreiging van het 'hof' heen wil vluchten, had de 13de-eeuwse vlaming getekend als 'een wildernisse ru / Van langen gagel ende van hede' (*F* 3119/20), als te verwachten jachtbuit had hij 'hoenre ende partrisen / Ende menigherhande vogeline' genoemd (*F* 3123/4). Er is bij hem geen water, er zijn ook geen watervogels. De hollander heeft deze passage nogal omgewerkt en daarmee bepaald niet mooier gemaakt. Het idyllische landschap is naar 14de-eeuwse smaak verliteratuurd, met wendingen als 'een schoon ander foreest' (*B* 3152) en 'planteit van goeder spisen' (*B* 3156). Maar het nieuwe landschap is een wáterland: 'Dair sijn fonteyn van zueter aert / Ende lopende beken schoen en claer' (*B* 3161/2). 'Lopende beken' zijn geen boereweteringen, geen geulen of killen, en toch bespeur ik achter de hand die dit neerschreef een hollands oog. Dat oog heeft ook als jachtbuit gezien '*snyppen* ende patrysen / Ende veel ander vogelwilt' (*B* 3157/8).

Echt-realistisch wordt de hollander pas in het tweede deel, zijn eigen werk, en wel tegen het eind. Als Isengrijn in *B* 6264vgg. het verhaal doet van de verkrachting van zijn lieve Eerswinde, worden we verplaatst in een echt polderlandschap: 'Hy deedse eens alte diep *waden int slijck* / Bijt water *onder enen hogen dijck*'. En verder: 'Also ic liep om mijn bejach / Ende *opten dijck* mijn wech lach / Sach ic hem *beneden* op hair staen / Cruden ludsen steken slaen... Ic ghinc tot hair myt droeven gelaten / Ende most *int slijc zeer diep waden* / Ende in dat coude water baden'. Hier zijn we ver van alle idyllisering, hier tekent de dichter het water zoals hij het dagelijks om zich heen zag.

En de waterbewoners? In het vlaamse gedicht worden er inderdaad een paar genoemd, in een opsomming, enkel maar genóemd, we zien ze niet voor ons: *A* 1858 'dat water var'; *F* 1852 'dat water mael'. De handschriften lopen uiteen en we kunnen niet meer vaststellen wat de

dichter oorspronkelijk geschreven heeft, laat staan wat hij bedoeld heeft. Het enige wel identificeerbare waterdier is de otter, genóemd - enkel maar weer dat - in *A* 1454, *B* 1444: ‘Confiteor pater mater / Dat ic den otter ende den cater / Ende alle diere hebbe mesdaen’, en nog eens een keer in de corrupte regel *F* 1847: ‘Pancer dat dier otter bruneel’. In de ‘Hoelrebroec’-passage uit het tweede deel hebben daarentegen de otter gezíen, hoe hij 's nachts ‘doort water’ op jacht ging en tenslotte een ‘voghelaer’ een ‘entvoghel’ afkaapte. De otter wordt hier ook tot de ‘magen’ van Reinaert gerekend (*B* 4300). Andere ‘magen’ zijn, *B* 5207: ‘Die water rot ende dat water mael’ (in *P*: ‘die waterrotte ende dat waterhoen’). Reinaerts zonen, Rossel en Reynaerdijn, kennen geen watervrees. Hun vader vertelt trots, *B* 3886/7: ‘Sy connen oec wel *in twater duken* / Na kuken (lees met *P*: kivitten) en na enden’. Ook Reinaert zelf neemt deel aan de jacht te water. Hij belooft aan Isengrijn, als hij onderligt in de tweekamp en dus zoete broodjes moet bakken, *C* 7193vgg.: ‘al dat ic *gevangen* can / Sijnt hoenre gansen *snyppen* patrisen / *Visch of vleysch*’. We zijn in het tweede deel wel heel duidelijk, ook blijkens de ‘waterige’ elementen van de dierlijke samenleving, de functie van water en waterbewoners in de stoffering van het verhaal, in Holland. Natuurlijk, ik weet het wel, ook Westvlaanderen heeft zijn polders gehad en al de ‘waterige’ scenes en scenetjes die ik citeerde zouden op zichzelf genomen ook wel daar gesitueerd kunnen worden. Maar waarom zouden wij aan Westvlaanderen denken, wanneer wij alles zo goed in Holland kunnen plaatsen?

Alles? Daarmee heb ik op dit ogenblik nog te veel gezegd, want ik heb nog niet alles besproken. Ik heb met name nog niet die toponiemen besproken die, sinds de dagen van Jacob Grimm, als de voornaamste argumenten voor een vlaamse herkomst van de *Tweede Reinaert* hebben gegolden. Laat mij haastig mijn excursie afsluiten en terugkeren naar mijn toponymische thema. Niet bepaald vlaams is het toponiem ‘Camerike’, hollands is het echter nog veel minder. Reinaerts oom, ‘Mertijn die aep’, is ‘des biscops van Cameriken advocaet’ (*B* 4416). Als de dichter een hollander is geweest, woonde hij in

het utrechtse diocees. Waarom heeft hij die ‘aep’ dan niet tot de ‘advocaet’ van de bisschop van Utrecht gemaakt? Verder: van dezelfde Mertijn wordt gezegd (*B* 6775vgg.) dat hij de ‘clerc’ is geweest van ‘die abt van Baudelo’ en Baudelo lag in Vlaanderen, in het land van Waas. Als de dichter een hollander is geweest, waarom noemde hij dan geen bekende hollandse abdij? Nog verder: tamelijk aan het begin van zijn grote leugenverhaal over de verloren ‘juwelen’ vertelt Reinaert van een ring die aan zijn binnenkant voor hem onbegrijpelijke ‘hebreeusche namen’ had, en hoe daar de grote talenkenner ‘meyster Abrioen van Tryer’ aan te pas moest komen (*B* 5321vgg.). Ik citeer dit, omdat de tekst van *B* op de beslissende plaats corrupt is, naar *P*: ‘want ic die tale niet en verstont Mer meester abrioen van tryer dat is een alte wise man Hier is daer vele die sine manyeren wel kennen. hij verstont alle tonghen tusschen *harlebeke* ende *drongen*. ende *enam* ende *floersbergen* Nerghent in al die wildernisse en is gheen dier alsoe starc noch soe koen ten is van meester abrioen bedwongen’. Harelbeke en Drongen liggen beide nog altijd aan de Leie, het eerste hogerop, bij Kortrijk, nog net in Westvlaanderen, het tweede vlak bij Gent. Ename ligt ten zuiden van Gent, bij Oudenaarde, Vloesberg (Flobecq) weer ten zuidoosten daarvan, in het noorden van Henegouwen. Het gaat hier dus niet om een onvindbaar ‘Hoelrebroec’ maar om duidelijk identificeerbare plaatsen. Wat voor poëtisch belang kan een hollands dichter erbij hebben gehad om zulke verafgelegen plaatsen in zijn gedicht te pas te brengen, ja, hoe kan hij ze eigenlijk gekend hebben? Tenslotte: in zijn tweede ‘biecht’ tegenover neef Grimbaert last Reinaert nog een uitvoerig verhaal in over een avontuur dat hij en de wolf gezamenlijk beleefd hebben ‘tusschen *houthulst* en *elverdinghe*’ (aldus *P*, in *B* staat: ‘tusschen *honthorst* ende *everdingen*’). Elverdinge ligt in het zuiden van Westvlaanderen, noordwestelijk van Ieper, Houthulst ten noorden daarvan, op ongeveer 15 km afstand van Elverdinge. Alweer de vraag: waarom zou een hollands dichter als plaatsbepaling in zijn verhaal zulke verre, onbekende nesten gekozen hebben?

Wat heb ik tot al deze dingen te zeggen? Allereerst dit: het poëtisch

tepasbrengen van toponiemen is een poëtische aangelegenheid die literatuurkundig benaderd moet worden. Dat heb ik bij ‘Hollant’ en ‘Hoelrebroec’ ook eigenlijk al proberen te doen. Ik heb de dichter als verteller in relatie gezien tot zijn ‘eerste lezers’, ik heb mij afgevraagd wat in die relatie de functie kan zijn geweest van eerst die zeer algemene en tenslotte die zeer speciale plaatsaanduiding. Maar we moeten een dichter niet alleen zien als verteller in relatie tot zijn lezers, maar ook als persoonlijk verbeelder en getuige van zijn ‘waarheid’, en tenslotte - want het schrijven van een gedicht is een daad die gevolgen kan hebben, die reacties kan oproepen - als mens met een bepaalde maatschappelijke positie. Uit zijn epiloog kunnen we onze dichter leren kennen als een zeer voorzichtig mens: niemand moet hem iets verwijten, alles is met de beste bedoelingen gezegd, hij heeft niemand willen krenken, niemand persoonlijk op het oog gehad, ‘Dair en is nyement goedes in bedocht / Het is int gemeen gebrocht voort / Ellick treck hem aen dat hem toe hoort’ (*B* 7781/3). Wat is zijn maatschappelijke positie geweest? Een zo geleerd en geletterd man als hij, die niet alleen goed thuis was in de oudere vlaamse, maar ook in de oudere franse letterkunde - hij kende immers ook gedichten uit de *Renart*-cyclus die nooit in het nederlands vertaald waren -, moet haast wel tot de stand der clerici hebben behoord. Ik ben geneigd hem voor een wereldheer te houden, een ‘prochiaen’ bijvoorbeeld zoals, in een andere tijd in een ander gewest, Hein van Aken er een geweest was. Als zo iemand kritiek heeft op kerkelijke machthebbers en kloostergeestelijken - en dit zijn ‘waarheid’ is waar hij op de wijze der verbeelding van getuigen moet - zal hij niet licht personen uit zijn naaste omgeving, die hij misschien het meest direct op het oog heeft, in zijn verhaal brengen. Hij staat onder de bisschop van Utrecht en heeft van alles op deze functionaris en zijn medewerkers aan te merken: het is een stelletje ‘apen’ en de prelaten in Rome - of Avignon, je weet in deze schismatische tijd niet meer wie de ware paus is! - zijn van dezelfde dubieuze familie. Hoe kan hij dit het best tot uitdrukking brengen, zonder zich moeilijkheden op de hals te halen? Nu, Rome ligt ver weg en daar leest toch niemand zijn gedicht. Hij kan dus rustig

‘Mertijn die aep, des biscops clerck’, laten zeggen:

> Ic sel den provisoor doen cytiren
> Te romen ende tegen hem pleytiren,
> Neve, ende doen u exsecuci
> Ende brengen u een absoluci
> Sijns ondanckens, al waert hem leet,
> Want ic in thoff den loop wel weet,
> Wat ic laten sel off doen.
> Dair is oec mijn oom symoen,
> Die machtich is ende seer verheven.
> Hi helpt gern die wat geven. (*B* 4541/50)

Maar kan hij de bisschop, in wiens dienst Mertijn staat, nu ook in Utrecht situeren? Nee, want Utrecht ligt te dicht bij Dordrecht. Hij geeft dus een ‘ontwijkende plaatsbepaling’: ‘Hy was des *biscops van cameriken* / Advocaet wel negen jaer’ (*B* 4416/7). Dan is het ‘int gemeen gebrocht voort / Ellick treck hem aen dat hem toe hoort’. Zo vindt onze geleerde ‘prochiaen’ het in de abdijen die hij kent ook maar een rommeltje. Moet hij in zijn verhaal, dat een getuigenis is, man en paard noemen? IJselstein? Egmond? Nee, liever Drongen, Ename, Baudelo, die liggen wat verder weg. En hij verzint een ‘abt van Baudelo’, die als ‘een groet clerc, een meyster goet’ over krachtige toverspreuken beschikt. De ambulante, alom aanwezige ‘oom Mertijn’, makelaar in ongeestelijke zaken, kan als verbindingsman tussen deze verre abt en de personages van het verhaal fungeren. Geen enkele abt in Holland kan dan staande houden dat het op hem gemunt zou zijn geweest.

‘Tusschen Harlebeke ende Drongen / Ende Enam ende Floersbergen’ is net als ‘Tusschen Hollant ende Ordanen’ geen eigenlijke plaatsbepaling maar een retorische ruimteformule. De verdubbeling versterkt het retorische effect, maar de geringe geografische afstand tussen de genoemde plaatsen trekt de hele zaak in het caricaturale. Het is wel ‘een alte wise man’ en een bijzonder groot talenkenner, deze

‘meester Abrioen van Tryer’, dat hij zo ‘alle tonghen’ verstaat in een ruimte van enkele honderden vierkante kilometers! De dichter stelt ons, door de komische keuze van zijn toponiemen - waarvan twee geassocieerd zijn met bekende abdijen - als het ware een gewichtheffer voor die met groot vertoon van kracht een mand met veren van de grond tilt. Had hij om dit effect te bereiken ook geen hollandse toponiemen kunnen kiezen? Natuurlijk wel, maar dan had hij dat spelletje met die abdijen moeten missen. Konden zijn ‘eerste lezers’ die verre vlaamse localiteiten ‘plaatsen’? Misschien niet precies, evenmin als zij alle fijnheden in het geleerdheidsvertoon van Reinaert en Rukenauwe precies hadden kunnen herkennen. Maar wat gaf dat? Het dichterlijke effect bleef er hetzelfde om. De lezers begrepen wel dat het in deze passage niet om een mondiale, maar om een zeer beperkte regionale ruimte ging. Hoe kan de dichter speciaal Harlebeke en Floersbergen - want Drongen en Ename vormen geen probleem - gekend hebben? Op deze vraag kan ik bij gebrek aan biografische gegevens alleen maar fantaserenderwijs antwoorden. Een geleerd en geletterd man als onze ‘prochiaen’, die zo goed thuis was in de vlaamse en franse literatuur, zal ook wel eens buiten de grenzen van zijn eigen gewest gekeken hebben. Misschien had hij zelfs wel een tijdje in Frankrijk gestudeerd (rechten? medicijnen?). En de weg van Holland naar Frankrijk liep over Vlaanderen. Kunnen er niet gemakkelijk een aantal vlaamse toponiemen uit zijn ambulante tijd in zijn geheugen zijn blijven hangen en kan hij daar niet bij het schrijven van zijn gedicht op teruggegrepen hebben? Bij poëtisch tepasgebrachte toponiemen is het volstrekt niet nodig dat de dichter ook een persoonlijke relatie heeft tot de aangeduide plaatsen.

Tenslotte: ‘Tusschen Houthulst en Elverdinghe’. Naar de vorm is dit ook een retorische ruimteformule, maar het verband waarin deze regel voorkomt maakt het waarschijnlijker dat de dichter toch wel een - vage - plaatsbepaling bedoeld heeft: ‘ergens in Vlaanderen’. Ik wees er al op dat het avontuur van Reinaert en Isengrijn dat hiermee op vertelmanier wordt ‘gelocaliseerd’, is ingelast in de tweede ‘biecht’, compositorische tegenhanger van de eerste. Het verhaalde avontuur is

al evenzeer een tegenhanger van het soortgelijke in de eerste ‘biecht’. Het ‘voorbeeldavontuur’ was gelocaliseerd geweest in het ‘lant van Vermedoys’, dus in het ‘buitenland’, het lag voor de hand om ook het nieuwe, bij de eerste ‘biecht’ zogenaamd vergeten avontuur weer in het ‘buitenland’ te situeren. Een situering in Holland behoefde voor de dichter op zichzelf geen onaangename gevolgen te hebben - vergelijk de situering van de eerste ontmoeting tussen vos en wolf aan de Oude Rijn - en het kunnen dus enkel maar literaire, compositorische overwegingen geweest zijn die de dichter naar een verre, voor zijn ‘eerste lezers’ vermoedelijk onbekende streek hebben doen grijpen. Niet alle nalezende en soms omwerkende kopiïsten hebben deze literaire overwegingen kunnen volgen. Zo heeft de kopiïst van *B* of een van zijn voorgangers er goed aan menen te doen de plaatsbepaling wat ‘nabijer’ te maken: ‘tusschen Honthorst ende Everdingen’. Honthorst lag vlak bij Woerden - aan de Oude Rijn! -, Everdingen ligt nog steeds bij de Lek, in het oostelijke hoekje van Zuidholland. ‘Tusschen Honthorst ende Everdingen’ betekende dus: ‘ergens in het zuidwesten van de provincie Utrecht’. De dichter zelf had deze plaatsbepaling ook wel kunnen verzinnen, want het was een streek die binnen zijn gezichtskring en die van zijn dordse lezers viel, maar hij heeft het nu eenmaal niet gedaan. *P* en *R* hebben eendrachtig ‘Elverdinghe’ en het archetype **CB* moet dit dus ook wel hebben gehad. ‘Tusschen Houthulst ende Elverdinghe’ is een plaatsbepaling van het soort dat geen bijdrage kan leveren tot de localisering van de dichter zelf, maar wel tot ons literatuurkundig inzicht in zijn werkwijze.

IV

Wanneer wij van het leven van een dichter niets weten en zelfs zijn naam ons onbekend is, staan ons voor de localisering van hem en zijn werk maar twee soorten gegevens ten dienste: de externe gegevens van de overlevering en de interne gegevens die het dichtwerk zelf bevat. De externe gegevens wijzen bij de *Tweede Reinaert* ondubbelzinnig op Holland - ook Leonard Willems heeft dat in zijn laatste artikel nog eens onderstreept -, de interne gegevens evenzeer, maar iets min-

der ondubbelzinnig. Waren de interne gegevens even ondubbelzinnig geweest als de externe, de localisering van het gedicht zou nooit een filologisch probleem hebben kunnen worden. Zij konden echter niet zo ondubbelzinnig zijn, omdat een dichter bij zijn werk nu eenmaal altijd maar in beperkte mate locaal gebonden is. Hij is in zijn dichterlijk taalgebruik zo 'vrij' als hij zelf verkiest of als zijn literaire scholing hem toestaat te zijn. Voorafgaand aan alle localiseringspogingen moet een literatuurkundig onderzoek plaatsvinden, dat vaststelt in welke mate het dichterlijke taalgebruik bepaald is door creatieve wil of literaire scholing, in welke mate door locale gebondenheid. Het gebruik van localiseerbare woorden of rijmen kan een bewust effect beogen - 'couleur locale' -, maar kan ook 'natuurlijk', onwillekeurig zijn. Dat laatste is waarschijnlijk in overwegende mate het geval geweest bij iemand als Willem van Hildegaersberch, een 'weinig belezen' dichter immers, bij wie we minder literaire scholing kunnen verwachten dan bij, bijvoorbeeld, een zeer belezen tijdgenoot als de dichter van de *Tweede Reinaert*. Deze is een te 'vrij' dichter om hem op grond van zijn taalgebruik met mathematische zekerheid te kunnen 'plaatsen'. Vandaar het localiseringsprobleem.

Toch meen ik dat het regionaal gekleurde technische gebruik van het woord *provisoor* onze dichter bepaald 'verraadt'. Het 'verraadt' hem ómdat hij er zich door 'verraden' laten wilde. Ik geloof nl. dat hij, vakman in kerkelijke zaken en geleerde met een buitengewestelijke horizon, heel goed heeft geweten dat *provisoor* een hollands woord was en dat hij door het gebruik ervan zichzelf 'localiseerde'. Heeft hij zich ook wíllen 'localiseren' door zijn rijmen? Daar ben ik in het algemeen niet zo zeker van. Zij kunnen hem voor een groot deel onbewust, onwillekeurig uit de pen zijn gevloeid. Hij heeft zich dan onbewust 'verraden'. Van deze veronderstelling gaan wij uit, wanneer wij zijn rijmen aan een puur-taalkundige, dialectgeografische beschouwing onderwerpen. Een enkel localiseerbaar rijmwoord kan intussen wel bewust gekozen zijn, met een bedoeld literair effect. Ik denk aan de regel: 'Sy heeft wel aen mijn kar gecroyen', die behoort tot een monologue intérieur van de vos, waarin hij zich eens even

helemaal laat gaan, in gemeenzame taal. Ook een 'literaire' taalvorm van deze aard mogen wij echter wel in onze dialectgeografische statistiek opnemen zonder ons aan grensoverschrijding schuldig te maken.

Interne gegevens zijn ook de poëtisch toegepaste toponiemen. Hierbij is, anders dan bij de rijmwoorden, een onbewust, onwillekeurig gebruik totaal uitgesloten. Als de dichter zich in zijn toponiemen 'verraadt', heeft hij dat altijd bewust gedaan. Ieder poëtisch toegepast toponiem is geladen met literair effect. Daarom is het methodisch verkeerd geweest van Jacob Grimm en zijn navolgers om zonder voorafgaand literatuurkundig onderzoek en als het ware mechanisch onze dichter op grond van zijn toponiemen te localiseren: 'Er war ein Fläming, *wie die örtlichkeiten darthun*'. Omdat alle poëtische toponiemen bewust zijn aangebracht en 'vrij' gekozen, zijn zij bij de localisering principieel getuigen van minder allooi dan de rijmen, waarvan men althans niet zonder grond kan vermóeden dat zij tot de sfeer der locale gebondenheid hebben behoord. Van een enkel toponiem in de *Tweede Reinaert* heb ik intussen wel gemeend te kunnen aantonen, dat de dichter er zich bewust in heeft wíllen 'verraden'. Deze enkele toponiemen mogen dan hun steentje bijdragen tot het localiseringsbetoog. De overige vragen alleen om een literatuurkundige behandeling.

V

Bij wijze van naschrift bij dit taal- en naamkundig betoog moge hier tenslotte ook nog een enkele literatuurkundige opmerking volgen. Wanneer de dichter van de *Tweede Reinaert*, zoals ik hierboven heb verondersteld, de jongere tijd- en plaatsgenoot van Augustijnken van Dordt is geweest, zou een reflex van het werk van de oudere in het gedicht van de jongere ons niet behoeven te verrassen. Welnu ik meen dat in het slot van de *Tweede Reinaert* inderdaad gespéél wordt met het slot van Augustijnkens *Sinte Jans ewangelium*. Geheel parallel lopen de regels:

> Ende wie dat verbeteren can

Of daer in ghebreect iet,
Ic weets hem dancke,

met:

Is dair oec yet in mysset,
Diet beteren can die maket bet,
Ic weets hem danck.

Een paar regels hoger schrijft Augustijn:

Wie dit leest, hem behoeft
Verstandennisse scerpe in sinen sin,

en de *Reinaert*-dichter:

So wie dit wel verstaet ynt lesen,
Al ist som boert, hi vijnter in
Vroede leer ende goeden sin.

Vergelijk ook nog: ‘Omt beste heeft hi dit gheseit’ (Augustijn), met: ‘wie in sijn maken / Sijn beste doet en is nyet te laken’ (*Reinaert*). Doodernstig is Augustijn wanneer hij schrijft:

Dat raedt hem Augustin,
Dat hi daer in niet en dwale
Noch ghenen *anderen* sin en hale
Dan men van rechte sal verstane,
Want *onse ghelove leit daer ane*.

De *Reinaert*-dichter speelt daarentegen maar een beetje met het ‘geloof’ van zijn lezers in de regels:

Wie u van Reynert meer of mynder

> *Anders* seit dan ghi hijr hebt gehoert,
> Dat sijn al beveynsde woert,
> Mer dat ghi hebt gelesen hijr boven
> Van hem, *dat moechdi wel geloven*.

Hij onderstreept het speelse karakter van zijn woorden nog eens door eraan toe te voegen:

> Dies nyet en gelovet, ist wijf ist man,
> Die en is nyet onghelovich nochtan.

Zijn *Reinaert*-gedicht is bepaald géén 'evangelie'! Maar daarom is er toch wel degelijk 'waarheid' in, die óók 'geloof' verdient. En zo kan de dichter er toe gekomen zijn om zijn epiloog losjes te laten aansluiten bij die van een gedicht waarin het Johannes-evangelie werd geglosseerd. Is zoiets niet een typisch grapje voor een literaire, welbelezen pastoor?

Intussen kan uit deze mogelijke reflex van Augustijnkens poëzie in de *Tweede Reinaert* natuurlijk nog geen bewijs worden geput voor de dordse herkomst van het jongere gedicht. Ik heb immers elders aangetoond dat ook bij de bruggeling Jan Moritoen reflexen van Augustijnken te vinden zijn. Ik kan alleen zeggen: áls de jongere dichter een dortenaar is geweest, móet hij Augustijnkens werk ook wel gekend hebben.

De derde Reinaert*

‘Laten wij ons een naam maken’, zeiden ze in Babel, en ze gingen een stad bouwen met een toren die tot in de hemel moest reiken. Maar de taal werd verward en de bouw werd gestaakt. En de naam? Ja, de naam is toch gebleven, de naam, Babel, heeft een verhaal opgeleverd voor alle eeuwen. Zo gaat het ook niet zelden toe in de literatuur. De dichters schrijven gedichten om zich een naam te maken. Maar de taal wordt verward en het woord gaat verloren. Alleen de namen van de dichters blijven ondanks alles soms nog bewaard en krijgen dan hun plaats in de literatuurgeschiedenis. Namen schijnen in zichzelf een stukje verhaal te suggereren, vooral namen uit een tijd die relatief weinig namen heeft nagelaten, de middeleeuwen bijvoorbeeld. De naam Henric van Alckmaer is zo'n stukje verhaal dat van generatie op generatie wordt verderverteld, zonder dat het veel meer schijnt te kunnen worden dan ‘maar een naam’. Henrics schepping, die ik de ‘derde *Reinaert*’ noem, is vrijwel verloren gegaan, onherkenbaar geworden, maar zijn naam heeft een vaste plaats gekregen in de nederlandse literatuurgeschiedenis. Er zijn aan die naam nog een paar jaartallen te verbinden, dateringen van bio- en bibliografische feitjes uit de laatste decennia van de 15de eeuw. Maar die brengen de naam niet echt tot spreken, die roepen de verklonken woorden niet terug in het oor.

Wat doen, moet men vragen, Henric van Alckmaer en zijn ‘derde *Reinaert*’ dan in een boek als dit? Is het niet voldoende dat zijn naam als trefwoord te vinden is in de registers der literatuurgeschiedenis? Wat is er literatuurkundig interessant aan het schijn-verhaal dat deze naam vertellen kan? Nu ja, misschien toch dit, dat Henric tot de literatoren heeft behoord die hun naam letterlijk tot literatuur hebben gemaakt door hem in hun werk zelf te pas te brengen. Het woord van de babelse torenbouwers: ‘laten wij ons een naam maken’, kan men literatoren als Henric woordelijk in de mond leggen. Dit disqualifi-

* *Bewerkt naar ‘Henric van Alckmaer, Versuch einer neuen Würdigung’, in ‘Niederd. Jahrbuch’ 93 (1970).*

ceert hen op zichzelf niet, het karakteriseert hen alleen maar. Willem, de dichter van de ‘eerste’ *Reinaert*, heeft zich met hetzelfde literaire middel ‘een naam gemaakt’ en niemand zal het hem ten kwade duiden, integendeel. Als Willem literatuurkundig interessant wordt door zijn ‘naam-techniek’, verdient Henric, die dezelfde techniek toepaste, dan ook niet onze literatuurkundige aandacht? Het is een argument dat zich niet zo maar terzijde laat schuiven, het kan echter geen argument zijn om in een boek dat zich ‘De andere Reinaert’ noemt een afzonderlijke studie van ettelijke bladzijden aan Henric van Alckmaer te wijden. Want het gaat in dit boek om dichters en hun gedichten. De toren waarmee en waarin Willem zich ‘een naam maakte’ is overeind blijven staan en reikt nog steeds ‘tot in de hemel’, maar Henrics bouwsel is door tijd en omstandigheden een vrijwel onherkenbare ruïne geworden. Henrics taal is in de meest letterlijke zin ‘verward’, want hij schreef middelnederlands en wij moeten, als we nog iets van zijn verbeelding terug willen vinden, een middelnederduitse bewerking bestuderen, de lübeckse *Reinke de vos* van 1498. Daarin alleen is ook zijn literair verwerkte naam terug te vinden: ‘ick, Hinrek van Alckmer’. Is het de moeite waard de ruïne te reconstrueren tot een toren? Krijgen we dan iets als een ‘derde’ *Reinaert* te zien die zijn plaats - in dit boek - kan innemen naast de ‘eerste’ en de ‘tweede’? Ik zal, voor ik goed en wel aan het schrijven van dit stuk begin, eerst moeten rechtvaardigen dát ik het ga schrijven. Of is in eerste instantie het woord ‘verontschuldigen’ misschien nog meer op zijn plaats? Pas aan het einde zal kunnen blijken of mijn inspanning gerechtvaardigd is geweest.

Ik moet bekennen dat ik aanvankelijk in Henric van Alckmaer ook niet meer heb gezien dan ieder ander. Ik kende de *Reinke de vos* misschien wat beter dan de meeste nederlandisten, doordat ik de tekst met studenten enige malen cursorisch had gelezen. Het middelnederduits behoort nu eenmaal tot mijn leeropdracht. Maar de literatuur over *Reinke* - en Henric - ben ik pas gaan bestuderen toen ik mij voorgenomen had dit boek te schrijven. Ik deed het ter aanvulling van mijn gegevens en ter controle van mijn conclusies, als filoloog. Ik was

niet op zoek naar een literator met een eigen, herkenbare persoonlijkheid. Maar de laatdunkende en onzorgvuldige wijze waarop in sommige filologische beschouwingen over Henric gesproken werd prikkelde mij en wekte mijn wantrouwen. Evenals bij mijn studie van de 'tweede' *Reinaert* kreeg ik het gevoel dat er aan de leeskunst van mijn vakgenoten wel het een en ander mankeerde. Onwillekeurig voelde ik mij gedrongen tot 'een daad van eenvoudige rechtvaardigheid'. Dat bij nader toezien Henric zich aan mij zou openbaren als een groot literator verwachtte ik intussen niet. Hij is het ook niet voor mij geworden. Hij heeft niet het formaat van de dichter van de 'tweede' *Reinaert*, om van Willem die Madocke makede maar helemaal te zwijgen. Maar hij heeft, naar mijn overtuiging, wel recht op een eigen plaats naast deze twee, hij heeft ook recht op een beter verhaal in de nederlandse literatuurgeschiedenis dan het schijn-verhaal van 'maar een naam'.

Goed, ik begin nu maar, en ik begin met mij af te zetten tegen twee uitspraken van duitse filologen die mij bijzonder geprikkeld hebben, omdat zij op grond van een al te oppervlakkig onderzoek tot een al te radicaal vonnis kwamen. Mijn eerste citaat, uit Foerste's op zichzelf zeer verdienstelijke verhandeling 'Von Reinaerts Historie zum Reinke de Vos', van 1960, heeft betrekking op Henrics proza-proloog waarmee hij zich 'een naam gemaakt' heeft. Mijn tweede citaat, 78 jaar ouder, betreft Henrics indeling van zijn poëtische verhaaltekst in vier 'boeken'. Het is genomen uit een artikel van Prien in *PBB* VIII, 3, een voorstudie tot zijn uitgave van *Reinke de vos* (1887). Tot goed begrip van het tweede citaat moet ik vooraf nog opmerken dat Prien uitgaat van de 'tweede' *Reinaert* en met 'die fortsetzung' r. 3482vgg. daarvan bedoelt, met 'das ursprüngliche gedicht' r. 1/3481, het gedeelte dat zonder ermee identiek te zijn correspondeert met de 'eerste' *Reinaert*. Dit zijn de woorden van Foerste: 'Die beiden in RV überlieferten Vorreden Heinrich von Alkmaars zeigen ihn nicht in einem günstigen Licht. In der ersten tischt er seinen Lesern die irreführenden Behauptungen auf, der Reinaert sei ein Werk eines antiken Fabeldichters, das er aus dem Französischen übersetzt habe. Die zweite, nach

einer Anregung aus der Vorrede von P zurechtgemacht, ist recht verworren aufgebaut: sie beginnt mit der Erklarung des allegorischen Bezuges auf die Stände, schweift aber sogleich ab zu den *logheneren vnde bedreghers*, schlieszt daran eine Nutzanwendung für die Fürsten und kehrt endlich zum Ausgangspunkt, den tierischen Entsprechungen des menschlichen Standestaates zurück.' En Prien heeft het volgende geschreven: 'Wenn die fortsetzung des ursprünglichen Willemschen, durch abgeschlossenheit und einfachheit sich auszeichnenden gedichtes schon an und für sich als eine im ganzen recht ungeschickte, in unnötiger breite sich ergehende widerholung tadel verdient, so kann man noch weniger die einteilung in vier bücher und die capiteleinteilung loben; denn die abteilung des ursprünglichen gedichtes als erstes buch sowie die einteilung der fortsetzung in drei bücher entbehrt jeglichen grundes und die capiteleinteilung fällt an vielen stellen so plump mitten in die erzählung hinein, dass ich kaum nötig habe, dafür noch beispiele anzuführen.'

Als men zulke uitspraken van gezaghebbende filologen leest, moet men wel de indruk krijgen dat die Henric van Alckmaer, de man die verantwoordelijk was voor zo'n proza-proloog en zo'n verhaal-indeling, een verbazingwekkende idioot moet zijn geweest. Hoe valt dit te rijmen met de gestalte van de vooraanstaande jurist, de hoge ambtenaar in dienst van de utrechtse bisschop David van Bourgondië, die het aanvullende historische onderzoek voor ons heeft opgeroepen? Men kan antwoorden dat iemand als ambtenaar voortreffelijk werk kan verrichten en tegelijk als dichter een prutser zijn. Akkoord, maar de figuur die Foerste ons 'auftischt' is niet allereerst een slecht dichter, maar een slecht dénker, èn een zwendelaar! Dit gaat toch bepaald te ver, dit kan niet kloppen. Heeft, zo moeten wij dus vragen, Foerste de bedoeling van Henrics proloog wel begrepen? En heeft Prien de bedoeling van de indeling in vier boeken wel begrepen? Hebben de heren wel de nodige moeite gedaan om Henrics bedoelingen te léren begrijpen? Foerste spreekt zonder blikken of blozen van 'die *beiden* in RV überlieferten Vorreden Heinrich von Alkmaars'. Het voorwerk van *RV* bestaat inderdaad uit twee stukken. Boven het eerste staat:

‘Eyne vorrede over dyt boek van Reynken deme vosse’, boven het tweede: ‘Wo dyt boek wert ghedelet in iiii part. De ander vorrede’. Dat Henric iets met het eerste stuk te maken heeft staat vast, want zijn naam is er literair in verwerkt: ‘ick, Hinrek van Alckmer’. Misschien is het zelfs wel grotendeels van hem en heeft de nederduitse bewerker er maar weinig aan toegevoegd of afgedaan. Maar ‘de ander vorrede’ zou in geest en hoofdzaak ook heel goed van de bewerker afkomstig kunnen zijn. Henrics naam komt er niet in voor en het hele stuk klínkt anders dan het eerste. Er zijn ook verschillen in woordgebruik. Terwijl in het eerste stuk de ‘wijze leraar’ die als de auteur van de oorspronkelijke Reinaert-fabel wordt beschouwd steeds ‘de poete’ heet, wordt hij in het tweede stuk meestal ‘de meyster’ genoemd, soms ‘de lerer’ en eenmaal ‘desse meyster efte desse poete’. Ligt het niet voor de hand dat een bewerker op de ‘voorrede van de auteur’ een ‘voorrede van de bewerker’ laat volgen? De bewerker kan in zijn eigen voorrede natuurlijk best elementen uit Henrics oorspronkelijke proloog hebben verwerkt - verg. ‘desse meyster *efte desse poete*’ - zoals hij, omgekeerd, in Henrics oorspronkelijke proloog, vertegenwoordigd door het eerste stuk, elementen van eigen vinding kan hebben gestopt. ‘Die beiden in RV überlieferten Vorreden’ vormen dus een complex filologisch probleem dat een ernstig filoloog met alle hem ten dienste staande middelen moet zien op te lossen. Dat Foerste dit hele probleem niet eens heeft gesignaleerd en maar net gedaan of de bewerker bij de voorrede helemaal geen rol kon hebben gespeeld, was het eerste wat mij aan de gefundeerdheid van zijn oordeel heeft doen twijfelen. Ik ben daarop gaan zoeken naar mogelijkheden tot ‘tekstkritiek’. Hebben wij eenmaal Henrics proloog zo goed mogelijk in zijn oorspronkelijke vorm gereconstrueerd, dan hebben wij, zo dacht ik, een redelijke kans dat wij niet alleen de bedoeling van deze proloog beter zullen begrijpen, maar ook de bedoeling van de indeling in vier boeken, de compositie van de presentatie.

Over welke mogelijkheden tot tekstkritiek beschikken wij? Henric leefde en werkte in de tijd toen de drukkunst opkwam. Hij heeft, dat kunnen we opmaken uit zijn epiloog, zich zijn boek gedacht als een

gedrukt boek. Hij heeft zijn werk toevertrouwd aan de drukpers van Gheraert Leeu, hoogstwaarschijnlijk - ik kom daar verderop nog wel op terug - tussen 1480 en 1484, toen Leeu zijn bedrijf nog in Gouda uitoefende. Van de eerste, goudse druk is niets meer over en van een latere, die naar de mening der incunabulisten in 1487 door Leeu te Antwerpen is bezorgd, maar een paar blaadjes. Die blaadjes, die in de Reinaert-filologie bekend staan als *D*, bevatten behalve enige verhaaltekst uit het eerste boek ook een paar kapittelopschriften, maar leren ons niets omtrent Henrics proloog. We schuiven ze dus terzijde. Dat doen we niet met het hollandse volksboek van 1564, aangeduid als *H*. Voor de benadering van Henrics verhaaltekst, hebben we hier weliswaar niets aan - want *H* heeft zijn verhaaltekst-in-proza ontleend aan de proza-Reinaert van 1479, *P* -, maar het staat vast dat de kapittelindeling en de 'glossen' van het volksboek terug moeten gaan op een uitgave als die waarvan *D* het schamel overschot is. En, wat voor ons nog belangrijker is, hetzelfde geldt voor de voorrede. Via de voorrede van *H* kunnen we dus iets te weten komen van de verloren voorrede van *D*, Henrics eigen, oorspronkelijke proloog. Ligt het niet voor de hand om door een vergelijking van de voorredes van *H* en *RV* vast te stellen wat de nederduitse bewerker mogelijk aan Henrics oorspronkelijke proloog veranderd heeft? Wat de vergelijking zal opleveren moeten we afwachten, maar in *H* is ons in elk geval een mogelijkheid tot 'tekstkritiek' gegeven. En die mogelijkheid moeten we met twee handen aangrijpen. Zeker, het is apriori onwaarschijnlijk dat een uitgever van een volksboek een literair bedoelde proloog als die van Henric - denk aan het verwerken van de naam! - onveranderd zou hebben overgenomen. Alles wat hij als literaire ornamentiek beschouwde heeft de uitgever van *H* ongetwijfeld geschrapt. Hij heeft alleen laten staan wat in zijn ogen kon bijdragen tot het rechte verstaan van de volgende verhaaltekst. Maar ook uit een volgens deze richtlijnen ingekorte voorrede moet voor ons doel nog wel het een en ander te halen zijn. Die voorrede van *H* moet nauwkeurig bekeken worden en ik wil hem daarom in zijn geheel citeren. Om de bespreking te vergemakkelijken verdeel ik de tekst in vier alinea's en num-

mer ik de zinnen:

(1) En wilt niet dencken, goetwillige Leser, al ist dat desen boeck eenen gheckelijcken tijtel heeft, dat daerom de materie gheckelijck ende te verwerpen sij.

(2) Maer leest met verstande, ende siet tot wat eynde elck dinck geschreven is, ghi sulter groote leeringen ende underwijsingen in vinden. (3) In den eersten hebt ghijer in den staet van den prince ende van sijn hof. (4) Ten tweeden den staet van den gemeynen volcke. (5) Ten derden de manieren ende continantien van den luegenaere, hoe ende in wat manieren sy de menschen connen verblinden met hen lueghentale ende schoone woorden: oock hoe luttel gheloofs dat men henlieden woorden schuldich is. (6) Ende ten lesten wordter geleert dat de wijsheyt ende cloecheit des gheests alle lasten verwint ende te boven gaet. (7) Oock dattet den prince orbaerlijcker is, wijse lieden in sijn hof te hebben, dan ghierighe lieden: ghemerct dat des princen hof gheensins en can prospereren, sonder den raet van wijse ende vervaren lieden.

(8) Onder den naem van den beesten die in desen boeck ghenaemt sullen worden, worden oock begrepen de staten van den menschen. (9) In den eersten, den gheestelijcken staet wort gheleken by den Dasse. (10) Ende bedectelijck worden dese begrepen van ghiericheyt ende oncuysheyt. (11) Daer na den staet der Edelen, onder de welcke sommighe groote personagien sijn, als Coningen, Hertoghen, Graven, ende dier ghelijcke. (12) Dese worden gheleken by den Wolf, beyr, Losse ende Luypaert. (13) Dander sijn van cleynder ende leegher conditien, ende dese ghelijct den Autheur van desen boecke by den Vosse, Simme, Hont, Cater, ende dier ghelijcke beesten. (14) Ende ten lesten sult ghijer oock vinden den staet van den arbeyders, de welcke geleken worden byden arbeydende dieren, als peerden, Ossen, Ezels, ende dier ghelijcke.

(15) Ende aengesien men niet beter en soude connen gheleeren, dan tghene datmen met ghenuechten leert, so hebben wy gheerne desen Boeck aenghenomen om den selvigen in Nederduytsch te laten drucken. (16) Op dat de ghene die huer Delectatie nemen in dus-

danighe loflijcke Autheuren, te vollen ghedaen souden mogen worden: den welcken alleen hier inne te behaghen ons ghenoech wesen sal. (17) Hier mede blijft Gode bevolen, ende hoort wat ons den goeden Reynaert sal willen segghen.

De eerste en vierde alinea maken de indruk afkomstig te zijn van de uitgever van het volksboek. Vooral de vierde heeft - met uitzondering wellicht van de eerste helft van zin (15) - geheel en al de toon van 'de drukker tot de lezer'. De tweede en derde alinea geven daarentegen steun bij de interpretatie van de volgende verhaaltekst. Elementen uit deze twee alinea's vindt men ook terug in de tweede voorrede van *RV*. Hier hebben we dus te maken met zinnen die Henric geschreven zou kunnen hebben. Zowel de tweede als de derde alinea zijn helder van opbouw. De tweede werkt met een indeling in vieren, de derde met een in drieën. Beschouwen wij eerst de laatste: 'in den eersten' (9 en 10), 'daer na' (11 tot 13), 'ten lesten' (14). Het gaat over 'de staten van den menschen', de drie standen van de middeleeuwse maatschappij: 'den gheestelijcken staet', 'den staet der Edelen', 'den staet van den arbeyders', in deze volgorde. De 'Edelen' worden nog onderverdeeld in 'groote personagien' - vertegenwoordigers van de hoge adel - en edelen 'van cleynder ende leegher conditien'. Bij de derde stand ontbreekt een dergelijke onderverdeling, ofschoon die op zichzelf heel goed mogelijk zou zijn geweest, bv. burgers en kooplieden enerzijds, boeren en ambachtslieden aan de andere kant. Alle dieren die als voorbeelden genoemd worden treden inderdaad in de verhaaltekst op. Als inleiding tot het verhaal en steun bij de interpretatie daarvan bevat de derde alinea geen overbodig woord. Hoe staat het wat dit betreft met de overeenkomstige passage in de tweede voorrede van *RV*?

De nederduitse bewerking geeft een veel uitvoeriger beschrijving en onderscheidt niet drie maar vier standen. Als eerste stand worden niet de geestelijken genoemd, maar de arbeiders. Uit deze eerste stand zijn de drie andere: kooplieden, geestelijken, edelen, in deze volgorde, voortgekomen. Bijzonder veel aandacht krijgt de tweede stand, die van de 'borgherye unde koplude und alle de syk erneren myt umme-

slach unde leven van deme ghewynne'. De opsomming van de dieren die deze stand in het verhaal zouden representeren maakt een geforceerde indruk: 'By dessen ghelykent de meyster de deren, dede leven van deme ghewunnen ghude, dat se wynnen unde sammelen, alze eyn deel in de erde, eyn deel in de boeme, eyn deel in de steynrytzen, dar in se sammelen, dar se af leven, eyn deel korn, arfete, bonen unde ander saed, eyn deel nöthe, eckeren, appel unde sodane vrucht, alze dat ekerken, de hampster, hazen, kanynen, de froyen, strypen, de so westwart werden ghenomet, unde andere der ghelyken'. Van de opgesomde dieren treden alleen het 'ekerken' en de 'hazen, kanynen' in het verhaal op, de laatstgenoemden zijn echter geen 'verzamelaars'. Bij de drie andere standen zijn de dierlijke representanten daarentegen vrijwel gelijk aan die in *H*, wat betekent dat ze - met één uitzondering: de 'mulen' - wél in het verhaal optreden. De arbeiders: 'unde by desseme state so ghelikent de meyster in dessem boeke de arbeydenden deren, alze perde, mulen, ezels, ossen unde der gheliken' (= 14 in *H*). De geestelijken: 'Dessen ghelikent desse meyster by deme grevynge, de ok in etliken landen wert gheheten de dasz. Men van desseme state en sprickt he nicht vele, doch straffet he se myt vordeckeden worden umme twey sunde, alze umme de ghyricheyt unde unkuscheyt' (= 9 en 10 in *H*). De edelen: 'de verde unde leste stad, dat synt de vorsten unde heren der werlt, de syk eddel holden... Desse ghelikent de meyster desses bokes by deme wulve unde by deme baren, by deme losse unde luperden... So syn etlike heren, dede mynre syn in grade... unde desse ghelykent de meyster by deme vosse, by der apen, by deme hunde unde der gheliken' (= 11 tot 13 in *H*). Wat *H* en *RV* gemeenschappelijk hebben moet al in de proloog van Henric gestaan hebben. In welke volgorde? De indeling in drie standen is op zichzelf stellig ouder dan die in vier. *Reinke de vos* is voor het eerst in Lübeck van de pers gekomen, een handelsstad. Het vermoeden is gewettigd dat de nederduitse bewerker, indien zelf al geen lübecker, voor lübeckers heeft geschreven en dat hij, indien zelf al niet behorend tot 'borgerye unde koplude', deze kring de gelegenheid heeft willen geven om zichzelf in de verbeelding van het verhaal terug

te vinden. Als afzónderlijke stand, níet met ‘bure, amptlude unde andere’ op één hoop gegooid! De vervanging van een klassiek driestanden-systeem door een wat gecompliceerder ‘maatschappijfilosofie’ met ‘veer state der mynschen’ - die overigens niet door de nederduitse bewerker behoeft te zijn uitgevonden - is gemakkelijk te beredeneren, het omgekeerde niet. Waarom zou een 16de-eeuws hollands uitgever van volksboeken, voor wie de ‘borgerye’ niet minder het natuurlijke afzetgebied moet hebben gevormd dan voor de lübeckse drukker van 1498, nu juist die ‘tweede stand’ uit de *Reinaert*-proloog van Henric hebben weggewerkt en een beter bij de moderne tijd passend vier-standen-systeem vervangen door een meer ouderwets, ‘middeleeuws’, drie-standen-systeem? Ten aanzien van de derde alinea in de voorrede van *H* moeten we wel concluderen dat ze dichter bij Henrics oorspronkelijke proloog heeft gestaan dan de vergelijkbare passage waarmee *RV* zijn ‘ander vorrede’ begint.

Hoe staat het met de tweede alinea? Hierin worden niet vier standen maar vier ‘leereenheden’ onderscheiden: ‘in den eersten’ (3), ‘ten tweeden’ (4), ‘ten derden’ (5), ‘ten lesten’ (6 en 7). In *RV* staat de hiermee corresponderende passage niet aan het begin van ‘de ander vorrede’ maar pas ná de uitvoerige beschouwing over de vier standen en zonder veel verband met wat voorafgaat en volgt. Dat het om ‘leereenheden’ zou gaan blijkt in *RV* niet. De volgorde der elementen is anders dan in *H* en ranggetallen ontbreken. Dit is de tekst: ‘He bewyset ok, dat den vorsten unde heren dat vele nutter is, to hebben den wysen in ereme rade, dan den ghyrygen; wente neynes vorsten hoff efte stad sunder wyszheyt unde klockheyt stande mach blyven lange in eren (= 6 en 7 in *H*). Alsus is dyt boek van eyneme vorsten unde syneme hove (= 3 in *H*). Ok is yd van deme state der ghemenen sympelen (= 4 in *H*) unde is ok van den logeneren unde bedregers, de myt loszheyt mannygen schenden (= 5 in *H*).’ De inhoud van de tweede alinea in *H* is, dat blijkt uit de inhoudelijke overeenstemming met het citaat uit *RV*, stellig ontleend aan Henrics proloog. De schikking ook? Kan Henric vier ‘leereenheden’ hebben willen onderscheiden? Kan hij het hebben willen doen in de door *H* aangeboden volg-

orde? Op de eerste vraag kan zonder voorbehoud bevestigend worden geantwoord. Henric heeft immers het *Reinaert*-verhaal verdeeld in vier boeken: ‘unde hebbe dyt sulve boek ghedeelet in veer part unde hebbe by yslyk capittel ghesath eyne korte uthlegginge unde meninge des sulfsten poeten, umme to vorstaen den rechten syn des capittels’ (laatste zin van de ‘eerste’ voorrede in *RV*). De lerende bedoeling van Henrics arrangement is zonneklaar, zijn ‘veer part’ zijn dus ongetwijfeld bedoeld als vier ‘leereenheden’. Nadat men de laatste zin van de ‘eerste’ voorrede, handelend over de ‘veer part’ gelezen heeft, verwacht men onwillekeurig, ook op grond van het opschrift ‘Wo dyt boek werd ghedelet in iiii part’, dat ‘de ander vorrede’ zal beginnen met een inhoudsopgave van de vier ‘leereenheden’. Men krijgt echter heel wat anders te lezen, namelijk: ‘Up dat eyn yslyk leser desses bokes van Reynken deme vosse wol moghe vorstaen, so is to merken, dat *der mynschen state is ghedelet an veer state*’. Dat slaat als een tang op een varken. Leest men echter na de zin over de ‘veer part’, die ‘leereenheden’ zijn, de tweede alinea van de voorrede van *H*, dan is de aansluiting perfect, met dien verstande dat men het woord ‘dinck’ graag zou willen lezen als ‘boeck’: ‘Maer leest met verstande, ende siet tot wat eynde elck *boeck* geschreven is, ghi sulter groote *leeringen* ende underwijsingen in vinden. In den eersten hebt ghijer in den staet van den prince ende van sijn hof. Ten tweeden... Ten derden... Ende ten lesten wordter *geleert*...’ Kan Henric dit of iets dergelijks in zijn oorspronkelijke proloog geschreven hebben? Is zin (3) in *H* inderdaad een inhoudsopgave van boek 1 als ‘leereenheid’, zin (4) van boek 2, zin (5) van boek 3 en de zinnen (6) en (7) van boek 4? Het is curieus dat vóór mij nog nooit iemand deze vraag gesteld schijnt te hebben. Foerste gaat er zonder meer van uit dat ‘de ander vorrede’ van *RV* - ‘recht verworren aufgebaut’, inderdaad! - voor rekening van Henric zou komen en Prien stelt zonder meer vast: ‘die abteilung des ursprünglichen gedichtes als erstes buch sowie die einteilung der fortsetzung in drie bücher entbehrt jeglichen grundes’.

Aangenomen dat de tweede alinea van *H* Henrics nadere toelichting bevat op zijn indeling in vier boeken - ik zal er straks nog uitvoe-

rig op terugkomen - moeten we in de eerste plaats constateren dat die nadere toelichting voor de nederduitse bewerker blijkbaar irrelevant is geweest en dat deze zijn eigen 'maatschappijfilosofie' als veel belangrijker heeft beschouwd. Hij heeft het oorbaar geacht de 'veer *state*' die hij wenste te onderscheiden losjesweg te laten aansluiten bij de 'veer *part*' van Henric. Een scherp denker kan hij dus niet geweest zijn. De inhoud van Henrics nadere toelichting heeft hij wel willen bewaren, maar dan gepresenteerd als een reeks losse opmerkingen, supplementair. Dit geeft ons een inzicht in zijn werkwijze, met name in 'de ander vorrede'. In de tweede plaats moeten we echter opmerken dat de uitgever van *H* een element uit Henrics proloog heeft overgenomen dat hij eigenlijk niet had hóeven over te nemen, althans niet onveranderd. In tegenstelling tot die van *RV* is de verhaaltekst van *H* namelijk níet in vier boeken verdeeld. De uitgever van *H* heeft in die indeling-in-boeken blijkbaar niet zo veel gezien, hij meende te kunnen volstaan met een indeling-in-hoofdstukken. Waarom heeft hij dan toch het gedeelte van Henrics proloog dat op de indeling-in-boeken sloeg vrijwel onveranderd laten staan? Hierop zijn twee verschillende antwoorden mogelijk, die elkaar niet hoeven uit te sluiten maar kunnen aanvullen. Het eerste antwoord is dit: de uitgever volgde bij zijn voorrede evenals bij zijn verhaaltekst de weg van de minste weerstand, hij nam het liefst kant-en-klare teksten over waar hij zelf zo weinig mogelijk aan hoefde te doen; de tweede en derde alinea vormden in Henrics proloog samen een aaneengesloten stuk dat hij er eenvoudig uit kon knippen. Het tweede antwoord kan zijn: de uitgever van *H* heeft de tweede alinea gereïnterpreteerd tot een inhoudsopgave van het *Reinaert*-verhaal-in-zijn-geheel; een dergelijke reïnterpretatie was een simpele manoeuvre, hij hoefde alleen maar 'elck boeck' te lezen als 'elck dinck'. De twee antwoorden tezamen geven ons een inzicht in de werkwijze van de uitgever van *H*. Een scherp denker is ook hij misschien niet geweest, maar wel een practicus, dus een zakelijk denker. Een opmerking die we nog in de derde plaats kunnen maken heeft betrekking op de totale opzet van Henrics oorspronkelijke proloog. Wanneer de slotzin van de eerste voorrede van *RV* in

Henrics proloog gevolgd werd door de eerste zin van de tweede alinea van *H* - althans wat de inhoud betreft, Henrics 'eigen woorden' zijn niet meer te reconstrueren -, dan is er niet de minste reden waarom wij ons tussen die beide zinnen een structurele caesuur zouden moeten denken. Anders gezegd: er is geen enkele aanwijzing voor dat Henric zijn proloog in tweeën zou hebben verdeeld. De herschikking van deze proloog tot 'Eyne vorrede over dyt boek van Reynken deme vosse' en 'De ander vorrede' moet dus inderdaad wel een ingreep zijn geweest van de nederduitse bewerker.

De voorrede van *H*, al te zeer verwaarloosd door de onderzoekers die zich met Henric van Alckmaer en zijn 'derde' *Reinaert* hebben beziggehouden, blijkt een bruikbaar uitgangspunt te kunnen opleveren voor een reconstructie van Henrics oorspronkelijke proloog. Maar zelf biedt die voorrede niet meer dan een gelukkig bewaard gebleven middenmootje uit die proloog. Kop en staart zijn afgesneden en vervangen door enig gepraat van 'de drukker tot de lezer'. Voorzover kop en staart reconstrueerbaar zijn, moeten we de gegevens halen uit de beide voorredes van *RV*. De kop zit natuurlijk in de eerste, de staart is mogelijk bewaard gebleven aan het slot van de tweede. De bewerker volgde in zijn 'ander vorrede' weliswaar zijn eigen weg, maar hij moest ook aan zijn eind komen en wat is natuurlijker dan dat men aanstuurt op een eind dat er al is? In de voorlaatste zin van 'de ander vorrede' worden we getroffen door een bekend geluid: 'men den syn der worde, wat de lerer mede menet, schalmen merken unde beholden, dar lycht de wyszheyt in'. Zo ongeveer eindigt namelijk ook de proloog van de 'tweede' *Reinaert*, r. 43/4: 'Hoort die woorden ende merct den syn, / Onthout, dair leit veel wijsheit in'. De conclusie ligt voor de hand: Henric had zijn proloog, hoezeer ook hij een eigen weg volgde, laten uitlopen op een eind dat er al was, het slot van de oude poëtische proloog die zijn eigen proza-proloog in het nieuwe arrangement had te vervangen; de nederduitse bewerker heeft op zijn beurt zijn 'ander vorrede' laten uitkomen bij het slot van Henrics proloog. Deze conclusie geeft ons weer te denken over de wijze waarop Henric zijn proloog heeft opgezet: als hij het slot daarvan heeft

laten aansluiten bij de laatste regels van de proloog van de ‘tweede’ *Reinaert*, zou dan ook niet die proloog in zijn geheel het ‘voorbeeld’ zijn geweest waartegen hij zich bij zijn eigen presentatie heeft afgezet? Het is een gedachte waarmee we misschien straks, wanneer we de kop van Henrics proloog gaan analyseren, iets kunnen doen.

Het teruggevonden slot kan niet onmiddellijk worden vastgeknoopt aan de derde alinea van de voorrede van *H*. Wat kan er nog tussen middenmoot en staartpunt worden ingepast? Het begin van de vierde alinea in *H* geeft misschien een aanwijzing: ‘Ende aengesien men niet beter en soude connen *gheleeren*, dan tghene datmen *met ghenuechten leert*, so hebben wy...’ Heeft de uitgever van *H* zelf deze redengevende voorzin ‘gevonden’ als aanloop tot zijn volgende hoofdzin: ‘so hebben wy desen Boeck aenghenomen om den selvigen in Nederduytsch te laten drucken’? De nazin is onmiskenbaar van hemzelf, maar is het verband tussen voor- en nazin wel helemaal logisch? In de derde alinea is van ‘leeren’ geen sprake geweest, laat staan van ‘met ghenuechten leeren’. In de tweede alinea bevat zin (2) de woorden ‘leeringen ende underwijsingen’ en zin (6) het woord ‘geleert’. Daarop zou de voorzin van (15) met zijn ‘gheleeren’ en ‘leert’ kunnen terugwijzen. Maar ook de tweede alinea bevat geen motivering voor ‘met ghenuechten’. Integendeel, ‘leest *met verstande*’ staat in zin (2). Zin (1) bereidt de ‘verstandige’ tweede alinea voor: al heeft het boek ‘eenen gheckelijcken tijtel’, de materie is níet ‘gheckelijck’. Wordt ‘met ghenuechten’ dan soms gemotiveerd door de nazin van (15)? Nee, daar is alleen sprake van het drukken van een boek ‘in Nederduytsch’ en ‘Nederduytsch’ kan op zichzelf toch nauwelijks een garantie worden geacht voor het ‘met ghenuechten leeren’. Als de uitgever zijn nazin tóch zo bedoeld heeft, heeft hij zijn argumentatie wat overspannen. Hoe kan hij tot een dergelijke overspannen argumentatie gekomen zijn? Heeft hij misschien in zijn voorzin een stukje van Henrics proloog laten staan en dat dan door een toegevoegde nazin van eigen maaksel gereïnterpreteerd? Hij was een practicus die knippen en plakken kon! Ik ga nu op mijn beurt ook wat knippen en plakken, niet om iets nieuws te maken maar om iets ouds te reconstrueren. Tegen het

eind van ‘de ander vorrede’ van *RV*, ná de tot ‘losse opmerkingen’ verhutselde passage die de tweede alinea van *H* reflecteert, krijgen we een tamelijk gesloten stuk te lezen over de namen van de dieren. Dat begint met deze zin: ‘Desseme heren unde konnynge unde synen bysytteren unde etliken van der menheyt werden ok sunderliken etlike bynamen efte tonamen gheven in desseme boke umme der ryme wyllen unde *umme dat des to nöchliker sy deme leser* unde tohorer’. Het woord ‘nöchliker’ staat hier welgemotiveerd, het verhaal leest inderdaad prettiger wanneer de personen, die in dit geval dieren zijn, namen dragen. De volgende zin luidt: ‘Unde den konnynck, den lauwen, nomet *he* Nobel, de negesten hertogen efte vorsten by deme konnynge, alze den baren, nomet *he* Brune, den wulff heth *he* Ysegrym, de wulffynnen heth *he* vrouwe Ghyremod, den vosz alze eynen banreheren heth *he* Reyneke, ok Reynart, de vossynnen heth *he* vrow Armelyne’. Er zijn verschillende redenen om in deze namenpassage een echo van de stem van Henric te herkennen, m.a.w. er een vrije vertaling van een gedeelte van zijn oorspronkelijke proloog in te zien. In de eerste plaats wijst ‘Reyneke, *ok Reynart*’ op een ‘voorbeeld’ waarin ‘Reynaert’ stond. In de tweede plaats wordt het gebruik van het pronomen ‘he’ niet door de context gemotiveerd. Wie is ‘he’? De ‘meyster’, zou men denken, maar in de drie voorafgaande zinnen wordt geen ‘meyster’ genoemd en is het onderwerp achtereenvolgens ‘dyt boek’, ‘yd’ (= ‘dyt boek’) en ‘bynamen efte tonamen’. De derde zin is passief geconstrueerd, omgeconstrueerd waarschijnlijk, en bij het overbrengen van actieve in passieve vorm zal de ‘namengever’, naar wie in het volgende met ‘he’ wordt verwezen, zijn weggevallen. ‘Umme der ryme wyllen’ kan ons doen vermoeden dat het onderwerp van de achter de passieve te vermoeden actieve zin ‘de poete’ is geweest. En ‘poete’ wijst op Henric, het is het woord waarmee hij zijn ‘wijze leraar’ aanduidt. Zonder de hele namenpassage in de ‘ander vorrede’ aan Henric te willen toeschrijven geloof ik toch dat hierin heel wat elementen uit zijn oorspronkelijke proloog zijn bewaard gebleven. De logische plaats van Henrics oorspronkelijke namenpassage moet geweest zijn na en in aansluiting bij het proloog-gedeelte dat in

de derde alinea van *H* gereflecteerd wordt. Na de presentatie van de dieren als vertegenwoordigers van de drie standen kan men immers de mededeling verwachten: ‘Ende aengesien men niet beter en soude connen gheleeren, dan tghene datmen met ghenuechten leert, so’ - en nu ga ik verder in het middelnederduits - ‘heft de poete den konnynge unde synen bysytteren unde etliken van der menheyt sunderliken etlike bynamen efte tonamen gheven. Unde den konnynck, den lauwen, nomet he Nobel’, enz. De afsluiting van Henrics oorspronkelijke namenpassage kan gereflecteerd zijn in: ‘Unde sus na der sulven wyse nomet he etlyke meer, welkere worde men horen unde lesen mach, men den syn der worde, wat de lerer - lees: poete - mede menet, schalmen merken unde beholden, dar lycht de wyszheit in’.

Van de staart ga ik over naar de kop van de proloog, de ‘eerste’ voorrede van *RV*. Er zijn in deze voorrede althans twee zinnen waarvan men kan bewijzen dat zij in de oorspronkelijke proloog van Henric moeten hebben gestaan: ‘Manckt dessen is eyn ghewest, de to nutte unde lere der mynschen gheschreven heft *eyne hystorye* unde fabele *van Reynken deme vosse*, de *seer ghenoechlik* is to lesen unde to horen, unde is ok vul van wyszheyt unde guder exempel unde lere’; ‘unde hebbe by yslyk capittel ghesath eyne *korte uthleggginge* unde meninge des sulffsten poeten, umme to vorstaen den rechten syn des capittels’. De uitgever van *H* heeft wel de hele kop van de proloog afgehakt als overbodige literaire ornamentiek, maar in zijn titel: ‘*Reynaert de vos*, een *seer ghenuechlijcke* ende vermakelijcke *Historie*, met haer Moralisatien ende *corte wtlegghingen*’, toch nog enkele wendingen eruit bewaard. Die enkele wendingen kunnen dan weer als filologische getuigenissen dienen en, voorzover men nog bewijzen meent nodig te hebben, helpen bewijzen dat de ‘eerste’ voorrede van *RV* in geest en hoofdzaak inderdaad op Henrics oorspronkelijke proloog moet teruggaan. ‘Voorzover men nog bewijzen meent nodig te hebben’, heb ik geschreven, want in feite heeft de ‘eerste’ voorrede als literaire structuur al voldoende bewijskracht in zichzelf. Tot het componeren van een dergelijk werkstuk is de nederduitse bewerker eenvoudig niet in staat geweest. Hij kan er alleen wat aan gepoetst en

geïnterpoleerd hebben. Ik citeer nu de tekst in zijn geheel en nummer weer de zinnen:

(1) Hir bevoren in den olden yaren, eer der tyd, dat god vorlözede dat mynschlyke geslechte, eer unse here Christus, ware god unde mynsche, leet in der mynscheyt den bytteren doet unde stunt wedder up van deme dode und stech up boven alle hemmele unde wert wedder komende to deme rechten gherychte, (2) vor desser tyd der ghebord Cristi vyndetmen, dat dar syn ghewest vele naturlyke wyse mans, de uthvorkoren unde leff hadden wyszheyt unde kunste, de men nomede phylozophy, (3) dat in unser sprake so vele is ghesecht alze leffhebbers der wyszheyt unde der kunst. (4) Men heeth ok etlyke van en poeten, dat is dychters efte tohopesetters hystoryen unde gheschychte efte ok bysproke efte fabelen. (5) Etlyke van dessen lereden deme volke dögede unde wyszheyt unde setteden ere lere slycht in böke unde in schrift. (6) Etlyke andere syn ghewest, de hebben ere lere uns naghelaten unde de ghesath in verse unde in bysproke unde in fabelen, up dat men ere lere unde ören vlyd des to beth dar by scholde beholden. (7) Manckt dessen is eyn ghewest, de to nutte unde leren der mynschen gheschreven heft eyne hystorye unde fabele van Reynken deme vosse, de seer ghenoechlik is to lesen unde to horen, unde is ok vul van wyszheyt unde guder exempel unde lere. (8) Dessen sulven poeten lere to lesen unde nicht to vorstaen en brochte neen nutte efte vromen. (9) Hir umme, dat men en moghe lesen unde ok vorstaen, ick Hinrek van Alckmer, scholemester unde tuchtlerer des eddelen, dogentliken vorsten unde heren hertogen van Lotryngen, (10) umme bede wyllen mynes gnedyghen heren hebbe dyt yeghenwerdyge boek uth walscher unde franszösescher sprake ghesocht unde ummeghesath in dudesche sprake to dem love unde to der ere godes unde to heylsamer lere der, de hir ynne lesen, (11) unde hebbe dyt sulve boek ghedeelet in veer part unde hebbe by yslyk capittel ghesath eyne korte uthlegginge unde meninge des sulffsten poeten, umme to vorstaen den rechten syn des capittels.

De stem van Henric is hierin duidelijk te horen, maar het is een versluierde stem, hij is gedwongen het nederduits te spreken van zijn

bewerker. Die bewerker hebben we al leren kennen als een niet al te scherp denker. Nu het echter om de zuivering - zo veel mogelijk - van een door hem vertaalde tekst zal gaan, moet ik hem ook nog karakteriseren als stilist en ik kan dat niet beter doen dan aan de hand van zijn eigen werkstuk, 'de ander vorrede'. Ik citeer het begin daarvan: 'Up dat eyn yslyk leser desses bokes van Reynken deme vosse wol moghe vorstaen, so is to merken, dat der mynschen *state* is ghedelet an veer *state*. De erste is de *stad* van den *arbeyders*, de syk *neren* eres swaren *arbeydes* unde bruken erer kunst myt *arbeyde*, alze bure, amptlude unde andere, de ere *neringe* unde vödinge alzo werven; wente god almechtich uns in den *stad* heft ghesath unde heft uns heten *arbeyden* unde so unse broed wynnen in der tyd, *do* Adam, unser aller vader, overtrad dat gheboth, *do* god to eme sprak manckt anderen worden alsus: "In deme swete dynes anghesychtes schaltu eten dyn broet", dat is, du schalt dy *gheneren* myt *arbeyde*.' Duidelijkheid gaat deze scribent boven sierlijkheid van dictie. Hij is niet bang voor herhalingen en heeft daarmee blijkbaar geen enkel literair effect op het oog. Zijn taalgebruik is bepaald armoedig te noemen. Wanneer we de tekst van Henrics proloog een beetje willen zuiveren, zullen we daarbij het stilistische portret van zijn bewerker goed voor ogen moeten houden. Verder mogen we natuurlijk ook verwachten dat de bewerker zich weer zal verraden door zijn gebrek aan logica. Weliswaar weten we van Henric zelf nog niet zoveel af, maar tot het tegendeel is gebleken zou ik van hem toch graag willen aannemen dat hij geen domkop en geen prutser is geweest. Hij heeft een dergelijk crediet wel verdiend na alles wat de filologen ten onrechte op zijn rekening hebben gezet!

Zin (1) bevat een uitermate breed- en vroom-uitgesponnen tijdsbepaling, dienende ter inleiding van de beknopte van zin (2): 'vor desser tyd der ghebord Cristi'. Het gaat in zin (2) om de presentatie van heidense 'filosofen', antieke auteurs, en daar hoort de tijdsbepaling bij: 'vóór de geboorte van Christus'. De vrome prediker die zin (1) neerschrijft vergeet blijkbaar dat hij met zijn climax 'unde wert wedder komende to deme rechten gherychte' de in zin (2) gestelde tijd-

grens aanmerkelijk, ja tot in het oneindige, overschrijdt. De tijdsbepaling ‘vóór Christi geboorte’ kan eventueel retorisch uitgebreid worden tot ‘vóór Christi hemelvaart’, maar nooit tot ‘vóór Christi wederkomst’. Vanwege deze vrome ontsporing zou ik zin (1), met uitzondering wellicht van het gedeelte ‘Hir... tyd’, niet aan Henric maar aan zijn bewerker willen toeschrijven. Henric kan zijn proloog begonnen zijn met het middelnederlandse aequivalent van: ‘Hir bevoren in den olden yaren, eer der tyd der ghebord Cristi, vyndetmen, dat dar syn ghewest vele naturlyke wyse mans, de uthvorkoren unde leff hadden wyszheyt unde kunste, de men nomede phylozophen’. ‘Phylozophy’ in zin (2) beschouw ik, in verband met de nadere toelichting die zin (3) geeft, als een drukfout voor ‘phylozophen’. Die nadere toelichting, ‘*leffhebbers* der wyszheyt unde der kunst’, zegt echter precies hetzelfde als ‘*de* uthvorkoren unde *leff hadden* wyszheyt unde kunste’, uit de vorige zin. Het is een pure herhaling zonder enig literair effect, zoals we die van onze bewerker verwachten kunnen. Daarom schrap ik zin (3) in zijn geheel uit Henrics tekst. In zin (4) wordt gesproken van ‘poeten, dat is dychters *efte* tohopesetters hystoryen unde gheschychte *efte* ok bysproke *efte* fabelen’. Het is weer typisch de stijl van de bewerker. Daar komt nog bij dat de mededeling niet goed in de context past. ‘Etlyke van *dessen*’ in zin (5) moet terugwijzen op de ‘naturlyke wyse mans’ van zin (2), niet op de ‘dychters’ van zin (4). Wanneer we (4) samen met (3) schrappen, krijgen we een logische aansluiting. We merken bovendien op dat door de verwijdering van de geïnterpoleerde zin (4) de parallelle opbouw van de zinnen (5) en (6) opeens een literair effect krijgt. In dat effect kunnen we de bewust schrijvende literator Henric herkennen. De tegenstelling tussen enerzijds ‘slycht in böke unde in schrift’, anderzijds ‘in verse unde in bysproke unde in fabelen’ is ook alleszins kundig aangebracht. De zinnen (7) tot (11) geven geen aanleiding tot kritiek. Weliswaar wordt ‘to lesen unde nicht to vorstaen’ uit (8) onmiddellijk in (9) weer opgevat, maar in positieve zin gevarieerd en met een waarschijnlijk bedoeld vertragingseffect: Henric pauzeert even, nádat hij de voorgeschiedenis van de dierfabel uiteen heeft gezet en vóórdat hij zichzelf en zijn

werk aan de lezers gaat voorstellen. ‘Lesen *ende verstaen*’ is het wezenlijke doel van zijn *Reinaert*-arrangement geweest, die woorden, ‘lesen *ende verstaen*’, moesten vooral goed overkomen. In (11) wordt ‘vorstaen’ nog een keer herhaald, niet uit stilistische armoede, maar ter onderstreping van het ‘Leitmotiv’.

Nu ik Henrics proloog, mét kop en staart, zo goed mogelijk gereconstrueerd heb, wil ik zijn gedachtengang nog eens in zijn geheel overzien: ‘In de klassieke oudheid vóór Christus' geboorte - en in Christus werd de góddelijke wijsheid aan de mensen geopenbaard - zijn er al vele natúúrlijke wijzen geweest, die wijsheid en kunst liefhadden en filosofen werden genoemd. Sommigen van hen leerden het volk deugd en wijsheid door hun leer eenvoudigweg in proza te boek te stellen. Sommige anderen hebben ons hun leer nagelaten in gedichten, spreuken en fabels, opdat men daardoor die leer des te beter zou kunnen onthouden. Onder deze dichters is er één geweest die tot nutte lering een fabelverhaal van Reinaert de vos geschreven heeft, aangenaam om te lezen en aan te horen en tegelijk vol van wijsheid en goede, leerzame exempelen. De lering van deze dichter enkel maar te lezen en niet te verstaan, zou van generlei nut zijn. Hierom - dat men het verhaal niet alleen zou lezen maar ook verstaan - heb ik, Henric van Alckmaer, met een opvoedende taak belast door de edele, deugdlievende vorst die de hertog van Lotharingen was - en het is ook op zijn instigatie geweest dat ik dit werk heb ondernomen - de franse versie van het boek dat u hier voor u hebt opgezocht en er een nederlandse redactie van bezorgd, tot eer van God en tot heil van de leergierige lezers. Ik heb het verhaal in vier hoofdafdelingen - boeken - verdeeld en ook bij elk kapittel een korte verklaring gevoegd van wat de dichter bedoeld heeft, opdat men de rechte zin van het kapittel zou verstaan. Houdt goed in het oog waartoe elk van de boeken geschreven is, dan zult u er veel uit kunnen leren. In het eerste vindt u hoe het met de vorst en zijn hof gesteld is. In het tweede hoe het met het gewone volk staat. In het derde op welke manier de leugenaars te werk gaan, hoe zij de mensen met hun leugens en mooie woorden een rad voor de ogen kunnen draaien en hoe weinig geloof hun woorden

dan ook verdienen. In het laatste wordt geleerd dat men met wijsheid en verstand - geestelijke kwaliteiten - alle moeilijkheden te boven komt. Ook dat een vorst in zijn hof meer gediend is met wijze dan met hebzuchtige lieden, aangezien het een vorstelijk hof niet wel kan gaan zonder de adviezen van mensen met wijsheid en ervaring. In de diergestalten die in dit verhaal opgevoerd zullen worden, worden ook de maatschappelijke standen gekritiseerd. In de eerste plaats de geestelijke stand, die verbeeld wordt in de das. Aan de geestelijken wordt op een bedekte manier hebzucht en onkuisheid verweten. Vervolgens komt de adel aan de beurt. Daarbij zijn enerzijds grote heren, koningen, hertogen, graven en dergelijke, die verbeeld worden in de wolf, de beer, de los en het luipaard, anderzijds heren met een bescheidener positie, die de dichter van dit verhaal heeft voorgesteld als vos, aap, hond, kater of soortgelijke dieren. Tenslotte zult u er ook de stand van de arbeidende mensen in vinden, voorgesteld als arbeidende dieren: paarden, ossen, ezels en dergelijke. En omdat niets beter wordt geleerd dan wat men op een aangename manier leert, heeft de dichter aan de koning en zijn hovelingen en sommigen van het gewone volk ook speciale namen gegeven. Zo noemt hij de koning, de leeuw, Nobel... Op die manier geeft hij nog verschillende namen meer. Woorden kan men horen of lezen, maar het gaat om de speciale zin van de woorden, wat de dichter ermee bedoelt. Daar moet men op letten, die moet men onthouden, want daarin ligt de wijsheid.'

Men moet - ik heb het hierboven al aangeduid - deze proloog lezen tegen de achtergrond van r. 1/44 van de 'tweede' *Reinaert*. Henric heeft in zijn eigen *Reinaert*-arrangement de proloog van zijn 'voorbeeld' niet overgenomen, maar er zich bij het schrijven van zijn vervangende proza-inleiding wel tegen afgezet. Hij heeft al schrijvende willen uitkomen bij hetzelfde slot. Het slot van zijn proloog heeft hij zonder meer 'ontleend'. Maar het ligt voor de hand dat ook andere elementen uit de 'voorbeeld-proloog' in Henrics eigen compositie min of meer herkenbaar zullen zijn gebleven. Laten wij die elementen eens verzamelen. Henric moet in de beginregel 'Willam die Madock maecte' een zelfpresentatie van de dichter van de 'tweede' *Reinaert*

hebben gezien. Het is immers niet zeer waarschijnlijk dat hij de oorspronkelijke vlaamse tekst van de 'eerste' *Reinaert* - met dezelfde beginregel - tot zijn beschikking heeft gehad. Hij zal het 13de-eeuwse gedicht alleen gekend hebben uit de *Reynardus vulpes*, de latijnse vertaling die in 1473 te Utrecht gedrukt was en die - Foerste heeft het aangetoond - door de *Reinaert*-liefhebber Henric ook met aandacht bestudeerd is. In de *Reynardus* had de vertaler, Balduinus, de oorspronkelijke proloog van Willem vervangen door een van eigen maaksel. Met alleen de *Reynardus* voor ogen kon Henric onmogelijk weten dat de dichter van de 'eerste' *Reinaert* al Willem had geheten en dat déze Willem de Madoc 'ghemaect' had. Dus: voor Henric was 'Willam' de dichter van zijn directe 'voorbeeld', de 'tweede' *Reinaert*. Deze 'Willam' had aan zijn zelfpresentatie een qualificatie toegevoegd: 'die Madock maecte'. Wat had 'Willam' met die qualificatie willen uitdrukken? De lezer Henric, die nooit van een gedicht 'Madock' gehoord had, kan gedacht hebben: 'Willam' verwijst naar zijn ervaring als 'Madock'-dichter om zich in de ogen van zijn publiek aannemelijk te maken als de geroepen bewerker van de *Reinaert*-materie. Dit bracht Henric op de gedachte om zichzelf, in de inleiding tot zíjn *Reinaert*-arrangement, op een soortgelijke wijze te presenteren en te qualificeren. Dus: 'Hinrek van Alckmer' reflecteert 'Willam' en 'scholemester unde tuchtlerer des eddelen, dogentliken vorsten unde heren hertogen van Lotryngen' reflecteert 'die Madock maecte'. Wat Henrics zelfqualificatie - een *literair* element in zijn proloog! - precies kan hebben ingehouden zullen we straks nog overwegen.

Een tweede herkenbaar element is: 'hebbe dyt yeghenwerdyge boek uth walscher unde franszösescher sprake ghesocht unde ummeghesath in dudesche sprake' - 'Daer om dede hy die vite zoeken / Ende heeftse wtten walschen boeken / In duutsche aldus begonnen' -, een derde zou eventueel kunnen zijn het onmiddellijk volgende: 'to dem love unde to der ere godes' - 'God wil ons sijn hulpe gonnen', ook direct na het voorafgaande en door rijm daarmee verbonden. Bij het tweede element is de overeenstemming met het 'voorbeeld' zo sprekend dat men het bijna 'ontleend' kan noemen. In ieder geval behoort het tot

de literaire inkleding van Henrics proloog en moet het dus niet geïnterpreteerd worden als een zakelijke mededeling, maar beoordeeld als een stukje literatuur. Deze laatste opmerking is natuurlijk gericht tegen Foerste: ‘er tischt seinen Lesern die irreführenden Behauptungen auf, der Reinaert sei ein Werk eines antiken Fabeldichters, das er aus dem Französischen übersetzt habe’.

Als een verder herkenbaar element zou ik willen signaleren: ‘umme bede wyllen mynes gnedyghen heren’ - ‘Mijn gedicht wair gebleven stil / En hads my niet een gebeden / Die in groter heuscheden / Gerne keert al hair zaken / Si bad my dat ic woude maken / Die aventuer van Reynaerde’. Minder direct herkenbaar of zelfs onzeker te noemen is het verband bij: ‘Desses sulven poeten lere to lesen unde nicht to vorstaen enbrochte neen nutte efte ere. Hir umme’ - ‘Hem jamerde zeer haerde / Dat die geeste van Reynaerde / Niet terecht en is gescreven / Een deel is dair after gebleven / Daer om’. Als men alle herkenbaarheden, zekere en onzekere, bij elkaar optelt, is het echter wel treffend dat zij tezamen in Henrics proloog een gesloten passage opleveren. Deze constatering kan ons misschien over sommige aarzelingen heen helpen. Het lijkt wel of Henric zich bij het schrijven van zijn inleiding niet alleen maar in het algemeen tegen zijn ‘voorbeeld’ heeft afgezet, maar ook althans in één passage, die de kern van de ‘kop’ vormt, een soort imitatio heeft willen scheppen. De literator Henric begint meer persoonlijke contouren voor ons te krijgen. Dit nodigt ons uit tot een poging om ook een scherper, meer ‘aanvullend’ beeld op te roepen van de mens die hij geweest is, van de historische persoonlijkheid Henric van Alckmaer.

Hij moet, zijn naam bewijst het, van hollandse afkomst zijn geweest. We vinden hem echter van omstreeks 1474 tot 1477, het sterfjaar van Karel de Stoute, in een hoge ambtelijke positie bij diens halfbroer, de utrechtse bisschop David van Bourgondië. In 1477 werd de hoge ambtenaar gedwongen Utrecht te verlaten. We mogen aannemen dat hij zich wel weer in zijn land van herkomst, Holland, zal hebben gevestigd. Zijn ambtelijke bestaan is blijkbaar gekoppeld geweest aan de bourgondische machtspolitiek in Utrecht en aan de persoon van

Karel de Stoute, een machtig en in zijn tijd modern vorst. Henric wist uit eigen ervaring dus iets van ‘vorstenhoven’, hij wist bijvoorbeeld ook ‘dat des princen hof gheensins en can prospereren sonder den raet van wijse ende vervaren lieden’. Hij kan zichzelf en zijn mederaadsheren tot die ‘wijse ende vervaren lieden’ gerekend hebben. Als hij zich vóór zijn utrechtse tijd al niet voor de *Reinaert* geïnteresseerd heeft, moet zijn verblijf in de bisschopsstad hem in elk geval via de utrechtse incunabel van 1473 met de ‘fabula Reynardi’ - dat zijn de beginwoorden van de latijnse vertaling - in aanraking hebben gebracht. Hij kan evenals drie eeuwen later Goethe in deze ‘fabula’ een ‘Hof- und Regentenspiegel’ herkend hebben. Uit Utrecht verbannen en weer in Holland terug kan hij de behoefte hebben gevoeld om de ‘Hof- und Regentenspiegel’ die de *Reinaert* was - hij had, toen of eerder, ook de ‘tweede’, van ‘Willam die Madock maecte’, leren kennen - op zijn eigen wijze en geladen met zijn eigen ervaringen aan een hollands lezerspubliek te presenteren. Toen hij zijn tekst klaar had, zal hij zich tot de goudse drukker Gheraert Leeu hebben gewend omdat deze belangstelling had voor het genre der fabelliteratuur. Dat moet dan vóór 1484 zijn geweest, want in dat jaar verplaatste de drukker zijn bedrijf naar Antwerpen. Een terminus a quo voor de eerste uitgave is 1480, het drukjaar van de door Leeu uitgegeven *Dialogus creaturarum moralisatus*. Uit dat latijnse fabelboek zijn immers enkele houtsneden overgenomen in Henrics *Reinaert*. Tussen 1477 en 1480 à 1484 kan de uit Utrecht verwezen ambtenaar de ‘hystorye unde *fabele* van Reynken deme vosse’ dus zó hebben bewerkt ‘dat men en moghe lesen *unde ok vorstaen*’, te weten naar de ‘meninge’ die zijn eigen ervaringen van de voorgaande jaren hem daarin hadden doen projecteren.

Met deze ‘aanvullende’ reconstructie van Henrics historische bestaan - waarin, ik erken het, ook wel enig speculatief vulsel zit - keer ik terug naar de proloog, inzonderheid naar die passage die ik, met zijn zelfpresentatie en -qualificatie, fictieve opdracht, enz., als een stukje literatuur heb herkend. Hoe kan Henric ertoe gekomen zijn om zich in de ongetwijfeld fictieve kwaliteit van ‘scholemester unde tucht-

lerer des... hertogen van Lotryngen' door zijn 'gnedyghe here' de fictieve opdracht te laten geven tot het arrangeren van zijn *Reinaert*-tekst? Karel de Stoute, de vorst aan wiens leven Henrics ambtelijke loopbaan in het utrechtse zo nauw verbonden was geweest en die, mogen wij aannemen, in de verbeelding van zijn dienaar geïdealiseerd voortleefde, had twee jaar voor zijn dood, in 1475, het hertogdom Lotharingen veroverd. Op het moment dat hij stierf en van de harde politieke werkelijkheid overging in de verheerlijkende herinnering, was Karel dus 'hertog van Lotryngen'. Karel was een franstalig vorst, die geacht kon worden de voornaamste werken der franse letterkunde, bijvoorbeeld de *Roman de Renart*, te kennen. Als genadig heer van zijn nederlandstalige onderdanen kon hij voorts geacht worden te willen bevorderen dat dezen een uit het frans vertaalde *Reinaert*-tekst, op de rechte wijze geïnterpreteerd, kregen aangeboden, 'dat men en moghe lesen unde ok vorstaen'. Op de rechte wijze geïnterpreteerd was de *Reinaert*-fabel een léérdicht, de aanbieding diende dus te geschieden door een 'lerer', een 'scholemester unde tuchtlerer', een volksopvoeder. Was Henric dat? In de verbeelding kon hij stellig zichzelf als zodanig qualificeren en zich door een dergelijke qualificatie voor zijn nederlandse lezers aannemelijk maken als de geroepen *Reinaert*-presentator. Hij kende als dienaar 'des eddelen, dogentliken vorsten unde heren hertogen van Lotryngen' natuurlijk frans, hij wist natuurlijk de weg in de boeken die in 'walscher unde franszösescher sprake' geschreven waren. Het was dus voor de verbeelding volkomen in orde wanneer hij 'umme bede wyllen mynes gnedyghen heren dyt yeghenwerdyge boek uth walscher unde franszösescher sprake ghesocht unde in dudesche sprake ummeghesath' zou hebben. Het dichterlijke samenspel met de proloog van de 'tweede' *Reinaert* lag hierbij wel zeer voor de hand. 'Willam die Madok maecte' had zich immers ook enige dichterlijke vrijheid veroorloofd toen hij van zíjn presentatie van 'die geeste van Reynaerde' getuigd had dat hij 'die vite dede zoeken / Ende heeftse wtten walschen boeken / In duutsche aldus begonnen'. Dat kón niet letterlijk waar zijn, want 'Willam' moest onder andere ook de 'fabula Reynardi *teutonice* scripta' ge-

bruikt hebben die achter de *Reynardus* van Balduinus lag. Waarom zou Henric ook in dit opzicht het 'voorbeeld' van 'Willam' niet mogen 'imiteren'? Evenals 'Willam' was Henric een kenner van de *Renart*-branches - dit is weer door Foerste aangetoond -, evenals de 14de-eeuwse dichter ontleende ook de 15de-eeuwse arrangeerder zelfstandig stoffen aan de *Renart*. Helemaal onwaar - afgezien van de in elk geval aanwezige 'waarheid der verbeelding' - was het 'uth walscher unde franszösescher sprake' dus evenmin als het 'wtten walschen boeken' geweest was. Leest men de 'imitatio-passage' uit Henrics proloog op deze literaire, literatuurkundige wijze, dan is er niets onhelders meer in. De literator Henric van Alckmaer staat in zijn werkwijze nu volkomen scherp voor ons.

Foerste heeft het ook tot de 'irreführende Behauptungen' van Henric gerekend dat deze zijn *Reinaert* als boek der wijsheid heeft laten ontstaan in de voor-christelijke oudheid. Dit nodigt ons uit het thema van de wijsheid, dat voor Henric stellig zeer centraal is geweest, door de hele proloog heen te volgen. Volgens mijn reconstructie heeft het woord 'wijsheid' al in de eerste zin gestaan - 'naturlyke *wyse* mans, de uthvorkoren unde leff hadden *wyszheyt* unde kunste' - en is 'wijsheid' ook het op één na laatste woord van de laatste zin geweest: 'dar lycht de *wyszheyt* in'. De 'wijsheid' die Henric in de *Reinaert*-fabel had herkend, had niet haar 'beginsel' in de vreze des Heren, niet in enige goddelijke openbaring, maar in de menselijke natuur. Hoe kan men deze gedachte beter tot uitdrukking brengen dan door de wijsheid van Reinaert terug te projecteren in de voor-christelijke oudheid? Achter die wijsheid moest een 'wijze leraar' staan, een 'filosoof', een 'vrome heiden', maar een die de wijsheid kon verbeelden in een fabel, een 'poeta' dus. We zien Henric stap voor stap voortgaan, van 'wijsheid' naar 'filosoof', van 'filosoof' naar 'dichter', van 'dichter' naar 'Reinaert-dichter', van 'Reinaert-dichter' weer naar 'wijsheid': 'unde is ok vul der *wyszheyt* unde guder exempel unde lere'. Daarna domineert een aantal zinnen lang het motief van het 'lesen *unde ok vorstaen*', het aanbieden van 'dyt yeghenwerdyge boek', met zijn duidelijke interpretatie van de 'Reinaert-wijsheid', aan de lezers. Enig ver-

band tussen de franse achtergrond-tekst en de ‘Reinaert-dichter’ uit de voor-christelijke oudheid wordt niet gelegd. Dat was voor Henrics verbeelding niet relevant, hij schreef geen literatuurgeschiedenis. Bij de inhoudsopgave van het vierde boek komt opeens het woord ‘wijsheid’ terug, gecombineerd met ‘cloecheit des gheests’: de natuurlijke wijsheid is praktische wijsheid, wijsheid waarmee men alle moeilijkheden in het praktische leven te boven kan komen. In de volgende zin, nog altijd behorend tot de inhoudsopgave van het vierde boek, vinden we tweemaal ‘wijse lieden’ genoemd in verband met ‘des princen hof’: natuurlijke wijsheid is bestuurlijke wijsheid. Het vierde boek moet voor Henric wel de kern van de Reinaert-fabel hebben bevat. Daarna gaat het aanbieden van ‘dyt yeghenwerdyge boek’ weer verder: de standen, de dieren, de namen van de dieren. In de laatstgenoemde passage komt de ‘poeta’ terug, hij is de namengever. En via de ‘poeta’ komt Henric weer tot de ‘wijsheid’: ‘men den syn der worde, wat de lerer mede menet, schalmen merken unde beholden, dar lycht de *wyszheyt* in’. De kring van de proloog is gesloten, het einde raakt aan het begin. Henrics proloog was van begin tot einde dichterlijk-legitiem gecomponeerd. Alleen een schoolmeester kan er aanmerkingen op maken. Henric stelde zich enkel dichterlijk voor als een ‘scholemester’. Zíjn ‘scholemester’ representeerde de ‘wijze leraar’, de ‘poeta’.

Hoe aardig deze proloog, wanneer men hem goed leest, ook moge zijn, een dergelijk klein miniatuurtje, bovendien niet eens als nederlandse tekst overgeleverd, kan de schrijver nog geen grotere plaats in de nederlandse literatuurgeschiedenis bezorgen. Het kan in zichzelf ook niet de bladzijdenlange aandacht rechtvaardigen die ik eraan geschonken heb. Dat moet de ‘derde’ *Reinaert* als geheel doen, het verhaal in Henrics presentatie, en wel gelezen tegen de achtergrond van zijn proloog. ‘Die abteilung des ursprünglichen gedichtes als erstes buch sowie die einteilung der fortsetzung in drei bücher *entbehrt jeglichen grundes*’, was de mening van Prien. Ik heb daartegenover het vermoeden geuit dat de tweede alinea van de voorrede van *H* een inhoudsopgave van de vier boeken zou bevatten, bedoeld als

een hulpmiddel tot het ‘lesen *ende verstaen*’ van het verhaal. Omdat het interpreterende inhoudsopgaven zijn, kunnen we er de motieven uit leren kennen die Henric bij zijn indeling in vier ‘leereenheden’ voor ogen moeten hebben gestaan. Aan de hand van deze inhoudsopgaven wil ik nu ook proberen de vier boeken overeenkomstig Henrics bedoeling te lezen en ik begin natuurlijk bij het begin, het eerste boek.

Dat Prien, zonder de inhoudsopgaven als aanwijzingen te hebben, ‘die einteilung der *fortsetzung* in *drei* bücher’ niet heeft begrepen, kan ik mij wel voorstellen. Hoe hij echter ‘die abteilung des ursprünglichen gedichtes als *erstes* buch’ ongegrond heeft kunnen achten, is mij een raadsel. Eerder had hij immers in dezelfde zin opgemerkt dat dit ‘ursprüngliche gedicht sich durch *abgeschlossenheit* auszeichnete’. Mocht Henric deze ‘abgeschlossenheit’, deze innerlijke eenheid dan niet opmerken en op grond daarvan het ‘ursprüngliche gedicht als erstes buch abteilen’? Ik verdenk Prien ervan dat hij in zijn laatste zin niet precies heeft gezegd wat hij had willen zeggen. Zijn behoefte aan een fraaie zinsbouw heeft hem waarschijnlijk verleid tot een onnauwkeurige wijze van uitdrukken. Dat kan voorkomen, ook bij filologen. Hoe zou de dichter van de ‘tweede’ *Reinaert* zijn gedicht hebben ingedeeld? Ik vermoed: in tweeën, het ‘ursprüngliche gedicht’ als ‘erstes buch’ en de ‘fortsetzung’ als ‘zweites buch’. Willams gedicht was voor hem onvoltooid, omdat Reinaert het weliswaar aan het hof had gewonnen, maar op een zo onvolkomen wijze dat hij het toneel van zijn overwinning weer had moeten verlaten. Er was dus een ‘fortsetzung’ nodig waarin Reinaert naar het hof zou terugkeren en een definitieve overwinning behalen. Het nieuwe van Henrics ‘derde’ *Reinaert* is geweest dat hij de ‘fortsetzung’ in drieën heeft verdeeld, niet dat hij het ‘ursprüngliche gedicht’ onverdeeld heeft gelaten. Het laatste behoefde hij dan ook nauwelijks te motiveren. Hij kon volstaan met de beknopte aanduiding: ‘In den eersten hebt ghijer in den staet van den prince ende van sijn hof’. Het eerste boek was een inleiding, een expositie. Het hele verhaal ging eigenlijk over ‘den prince en sijn hof’, in elk geval niet alleen het eerste boek, maar ook het derde en vierde. In de

inhoudsopgave van het vierde boek wordt ‘des princen hof’ ook weer uitdrukkelijk vermeld, maar in verband met iets dat ‘geleert’ wordt, iets speciaals: ‘dat de wijsheyt ende cloecheit des gheests alle lasten verwint ende te boven gaet’, èn: ‘dattet den prince orbaerlijcker is wijse lieden in sijn hof te hebben dan ghierighe lieden’. In het eerste boek wordt althans dít níet ‘geleert’, de ‘leeringe’ bestaat hier in een expositie van ‘den *staet* van den prince ende van sijn hof’.

Heeft het eerste boek dan niets te maken met de ‘wijsheid’? Dat is onwaarschijnlijk. Het centrale motief van de proloog is de ‘wijsheid’, het centrale motief van het hele gedicht, zoals Henric het interpreteerde, moet dus ook wel de ‘wijsheid’ geweest zijn. Het is haast ondenkbaar dat dit centrale motief ook al niet in het eerste boek een zekere rol zou hebben gespeeld. Kunnen wij dit verifiëren? Daartoe moeten wij zoeken naar ‘sprekende’ veranderingen die Henric in zijn ‘voorbeeld’, de tekst van de ‘tweede’ *Reinaert* heeft aangebracht. Het gaat hierbij niet om subtiliteiten, kleine accentverschillen. Die kunnen wij immers toch niet herkennen, omdat Henrics taal voor ons ‘verward’ is, omdat hij voor ons - behalve in die paar blaadjes van *D* - nederduits spreekt. Het enige wat zijn bedoeling voor ons kenbaar kan maken is de forsere ingreep, het toevoegen of weglaten van een hele scene bijvoorbeeld. Welnu, een dergelijke ingreep valt er in boek 1 inderdaad te constateren, *RV* 1090/1164, het kernverhaal van hoofdstuk 13. Het mogelijke belang dat deze toevoeging voor ons inzicht in Henrics opvattingen inzake de ‘wijsheid’ kan hebben, rechtvaardigt een enigszins uitvoerige bespreking.

Tegenover Priens indrukwekkende constatering: ‘die capiteleinteilung fällt an vielen stellen so plump mitten in die erzählung hinein, dass ich kaum nötig habe, dafür noch beispiele anzuführen’, moet ik bekennen dat Henrics indeling in hoofdstukken mij nooit tot protest heeft geprikkeld. Ik had die ‘beispiele’ van Prien wel eens willen zien, en toetsen. Veel over Henrics persoonlijke bedoelingen kan zijn ‘capiteleinteilung’ ons overigens niet leren, omdat zijn caesuren doorgaans ook al in *P* zijn te vinden. Zo die van hoofdstuk 13 in boek 1. De eerste 23 regels van hoofdstuk 13, *RV* 1067/89, corresponderen met

r. 1222/44 van handschrift *B* van de ‘tweede’ *Reinaert*. (Regel 1222, het zij terloops opgemerkt, begint ook hier met een rode initiaal.) Accentverschillen zijn in deze passage nauwelijks op te merken. De nederduitse vertaling is voor een groot deel zelfs zeer woordelijk. Tibart/Hyntze is in de strik gesprongen, Reynaert/Reynke staat buiten en bespot hem. Dit verhaal wordt in *RV* pas voortgezet in regel 1167, waarmee hoofdstuk 14 begint. *RV* 1167/1252 correspondeert met *B* 1245/1350. Tibart/Hyntze wordt afgeranseld, verminkt de ‘pape’, knaagt het touw door en keert met de strop om de nek terug aan 's konings hof. In *RV* ontbreekt een passage die overeenkomt met *B* 1303/21 en dat heeft zijn goede redenen. In de ‘tweede’ *Reinaert* is de vos namelijk steeds ‘buten voor dat gat’ blijven staan om te zien hoe het met de kater af zou lopen. Hij krijgt daardoor de gelegenheid om na de verminking van de ‘pape’ diens echtgenote ‘vrou Julocke’ - in *RV* ‘de papemeyersche’ - te bespotten. Pas daarna gaat hij ‘weder tot sinen castele waert’ (B 1321). Henric echter heeft zijn vos al meteen na de bespotting van de kater weg laten gaan, *RV* 1090: ‘Myt dessen worden ghynck he van dan’. Hij heeft met de geciteerde regel een scene ingeleid die hij geheel zelfstandig gedicht had, ten dele met gebruikmaking van aan de *Roman de Renart* ontleende stof (branche II, 1246vgg. ed. Martin = r. 5922vgg. ed. Roques; verg. Foerste a.w. 124/5). Wat Henric precies als dichter waard is geweest, kunnen we hier niet uit opmaken - want hij spreekt, helaas, voor ons weer nederduits -, wel dat hij een goed verteller geweest moet zijn die ook op eigen kracht een scene kon opbouwen. Maar belangrijker dan zijn hier blijkende dichterlijke bekwaamheid is zijn dichterlijke bedoeling. Waarom heeft Henric deze scene ingelast? Welke functie kan ze voor hem gehad hebben in de ‘leereenheid’ van boek 1?

Het overspel van de vos met de wolvin was voor de dichter van branche I van de *Renart* een belangrijk, zij het humoristisch, motief geweest. Hij had er in de aanloop van zijn gedicht de aan het hof verzamelde heren in den brede over laten discussiëren. Willem had in zijn ‘eerste’ *Reinaert* dit motief sterk gereduceerd, het was voor zíjn Reinaert-verbeelding niet relevant. In Isingrijns aanklacht, 33 regels

groot, worden er welbeschouwd maar 9 regels aan gewijd en daarna komt alleen nog Grimbaert er met 13 verontschuldigende regels op terug. De dichter van de 'tweede' *Reinaert* heeft Grimbaerts verontschuldigend betoog met 2 regels verlengd maar verder in het deel van zijn gedicht dat voor Henric boek 1 zou worden het motief op generlei wijze geaccentueerd. Wel verderop, in de 'fortsetzung', in een lange passage, die bij Henric de eerste twee kapittels van zijn boek 4 zou vullen. Dat laatste was voor Henrics Reinaert-verbeelding zeer belangrijk, maar toch niet voldoende. Ook in boek 1 moest aan de overspelige verhouding tussen Reinaert en Hersint meer aandacht worden geschonken. En daarom vertelde hij in hoofdstuk 13 naar de franse bron die hij tot zijn beschikking had expliciet, zij het beknopt, een van die schandalige zaken waarop Isingrijn in zijn aanklacht alleen maar gezinspeeld had met de woorden: 'dat hi mijn wijf hevet verhoert'. Dit excerpt uit het verkrachtingsverhaal van branche II omvat de regels *RV* 1135/64. Interessanter is echter nog het voorafgaande, *RV* 1090/1134, dat men wel 'eigen vinding' van Henric kan noemen. (Dat hij hier door de 12de-eeuwse latijnse *Ysengrimus* zou zijn geïnspireerd, zoals sommige onderzoekers willen, lijkt mij onwaarschijnlijk. Hoe kan hij die hebben gekend?) Ik wil een gedeelte citeren, r. 1095/1122:

> Vrouwen Ghyremod wolde he soeken do.
> Dar hadde he twey sake to:
> Erst, eft he er ycht konde afffragen,
> Wat Ysegrym meyst up en wolde klagen;
> Dat ander, he ghynck up ebrekerye.
> Sus makede he olde sunde nye.
> Reynke wuste encket up dat pas,
> Dat Ysegrym to hove was.
> De meyste hath twysschen vosz unde wulve,
> So ik merke, was yd dyt sulve,
> Dat Reynke, de sulve loze deeff,
> Myt der wulfynnen bolerye dreeff.
> Do Reynke vor ere wonynge quam

Unde he se dar nicht vornam,
He vant ere kynder unde sprack in spot:
'Guden morgen gheve yw god,
Myne alder levesten steffkynder!'
Dyt weren syne worde, wer meer edder mynder.
Hir myt ghynck he wech na synem ghewyn.
To hant quam vrouwe Ghyremod in
In der morgentyd, do yd dagede.
Se sprack: 'was hir yemant, de na my vragede?'
Se spreken: 'ya, hir was recht nu
Unse pade Reynke; he vragede na yw.
He sprack, *wy weren syne stefkynder al*,
Wo vele unser ok is in deme tal'.
Do sprack de wulfynne alzo vord:
'Dar vor schal en slan de mord!'

Henric heeft dit geschreven om het woord 'stiefkinderen' te kunnen plaatsen, tweemaal, eenmaal door de vos gesproken, eenmaal door de jonge wolfjes nagesproken. Wanneer deze laatsten inderdaad de stiefkinderen van Reynke zouden zijn, zou hun eigen vader, Ysegrym, hun vader niet meer zijn en hun moeder, Ghyremod, 'in bezit genomen' door de vos. In feite laat Henric dus hier, al in boek 1, door Reynke zelf Ysegryms uitschakeling als man aankondigen. In de 'tweede' *Reinaert* wordt aan het slot van het verhaal de wolf wel overwonnen, maar niet echt als man uitgeschakeld. In Henrics versie wordt in boek 4 de wolf meer dan overwonnen, hij wordt namelijk door de vos ontmand, zodat hij geen nageslacht meer zal kunnen verwekken. Zowel uit de aan boek 1 toegevoegde verkrachtingsscene als uit het veranderde slot van boek 4 moeten we concluderen dat naar Henrics inzicht Reynke de echtelijke en vaderlijke taak van Ysegrym diende over te nemen. Het wolvengeslacht, dat de 'groote personagien' representeerde die 'ghierighe lieden' waren, moest overwonnen worden door bastaardering. Dit heeft Henric al uitdrukkelijk in boek 1 willen aankondigen, ofschoon het hier volgens de inhoudsopgave enkel nog maar

om een expositie ‘van den prince ende van sijn hof’ zou gaan. Boek 1 moest door de toegevoegde scene van hoofdstuk 13 al naar de ontknoping van het verhaal in boek 4 verwijzen, vooruitwijzen. Henric moet de overspelige relatie van de vos met de wolvin niet hebben geinterpreteerd als een schurkachtige trek van een om zijn ‘raet’ aan het hof toch onmisbare figuur - zoals de dichter van de ‘tweede’ *Reinaert* het gezien had -, maar als een stukje reinaerdiaanse ‘wijsheid’, ‘bestuurlijke wijsheid’.

Compositorisch heeft Henric met het invoegen van zijn verkrachtingsscene een knap stukje werk geleverd. De plaats die hij voor de invoeging heeft gekozen was de enig mogelijke. Het was immers logisch dat de vos de wolvin 's náchts in haar hol wilde gaan verrassen. Het was ook logisch dat hij na de tweede indaging door de kater - na de derde zou hij met de das mee naar het hof gaan - er wel eens serieus over moest gaan nadenken wat hem bij het proces te wachten zou staan. Hij kon vermoeden dat zijn aartsvijand Ysegrym er wel weer achter zou zitten, maar zeker weten deed hij nog niets, want noch de beer, noch de kater hadden bij hun dagvaarding vermeld wat hem ten laste was gelegd. Als goed jurist moest Henric zijn vos ook juridisch laten denken en zich zo goed mogelijk op het komende proces laten voorbereiden. Hij laat hem zelfs in twee duidelijk onderscheiden ‘punten’ denken: ‘twey sake... erst... dat ander’. De verteller heeft intussen een ander oogmerk dan hij zijn hoofdfiguur laat hebben. Het woord ‘stiefkinderen’ moest om verhaaltechnische redenen hier geplaatst worden, dus moest de wolvin 's nachts niet thuis zijn, maar pas ‘in der morgentyd, do yd dagede’ thuiskomen en dan de op zichzelf genomen wat dwaas klinkende vraag aan haar kinderen stellen: ‘was hir yemant de na my vragede?’ (Of heeft Henric hiermee willen suggereren dat de wolvin wel een bezoek van de vos verwáchtte? Dat is geenszins onmogelijk, gezien Grymbarts mededeling *RV* 237/43 - anders en uitvoeriger dan *B* 246/9 -, waaruit ik citeer: ‘Id gheschach in fruntlyker hovescheyt / *Vaken* Reynke synen wyllen’.)

Ik heb het Foerste als een fout aangerekend dat hij bij zijn bespreking van de proloog van *RV* helemaal geen rekening heeft gehouden

met het mogelijke aandeel van de nederduitse bewerker, ik mag nu, bij de bespreking van een stukje verhaaltekst, niet dezelfde fout maken. Ik moet dus vragen: wat kan de bewerker aan de ingevoegde scene hebben toe- of afgedaan? Dat de hele scene van de bewerker zou zijn, is uiterst onwaarschijnlijk. Behalve naar de hierboven gegeven compositorische motivering kan ik ook nog verwijzen naar Foerste's ongetwijfeld juiste overweging: ‘Kenntnis der altfranzösischen Dichtung wird man dem Niederdeutschen schwerlich zutrauen können’. Wat de bewerker mogelijk aan Henrics tekst heeft afgedaan, is niet vast te stellen omdat alle vergelijkingsmateriaal ontbreekt. Toevoegingen van de bewerker zouden eventueel gevonden kunnen worden langs de weg der interne kritiek. Zo kunnen we ons afvragen of Henric na het puntig genoteerde gesprek tussen wolvin en vos: ‘Se sprack, he dede alze eyn droch. / He sprack: ‘wat nicht gheschen is, dat sche noch’, zich zozeer op het standpunt van de ‘niet-verstaande lezer’ zal hebben gesteld dat hij moraliserend kon laten volgen: ‘De heft syne ere nicht wol vorwart, / De sus syn wyff myt eyner anderen spart, / Alze Reynke dede, de loze deeff. / Id was em lyke vele, wat he bedreff.’ Deze regels kúnnen heel goed een toevoeging van de clericaal en pastoraal denkende bewerker zijn. In zijn prozacommentaar zegt hij over deze plaats niets - wel over de ‘steffkynder’ - en ook dit zou erop kunnen wijzen dat hij zijn moraliserende, ‘lerende’ reactie op de daad van de verkrachting zelve al in de poëtische tekst had geloosd. Maar verder dan een zekere waarschijnlijkheid kunnen wij bij een dergelijk detail niet komen. Het blijft een moeilijke zaak om Henric als verteller van de navertellende bewerker te onderscheiden. Ik moet het herhalen: de taal is ‘verward’.

Ik ga over tot boek 2, dat volgens de inhoudsopgave ‘den staet van den gemeynen volcke’ zou moeten beschrijven. Het omvat het eerste gedeelte van de ‘fortsetzung’, corresponderend met *B* 3482/4275. Van de vier boeken in *RV* is het tweede het kortste, nog geen duizend regels, 3247/4234. Groot is het verschil met het derde en vierde echter niet: boek 3 omvat de regels 4235/5624, boek 4 de regels 5635/6844. Men zou dus kunnen denken dat Henric, omdat hij nu eenmaal

op vier ‘leereenheden’ wilde uitkomen, de ‘fortsetzung’ eenvoudig in drie ongeveer gelijke stukken had verdeeld. Maar daarmee zou men de creatieve kracht van zijn ‘idee’ stellig onderschatten. De inhoudsopgave van de boeken 3 en 4 is zo uitvoerig en gedetailleerd dat ze onmogelijk ingegeven kan zijn door het resultaat van een kwantitatieve willekeur. Boek 3 en 4 moeten zich aan Henric hebben voorgedaan als ‘vanzelfsprekende’ thematische eenheden, ‘leereenheden’. Boek 2 lijkt minder ‘vanzelfsprekend’. Hij zegt er zo weinig over en wat hij zegt lijkt bepaald te zijn door oppositie: tegenóver ‘den staet van den prince ende van sijn hof’ - aan de ‘vanzelfsprekendheid’ van díe inhoudsopgave kan niemand twijfelen - stelt hij nu ‘den staet van den gemeynen volcke’, tegenover de kleurige, intrigerende, machtsbeluste, maar ook zich bezinnende, wijsheidzoekende wereld van de regenten de kleurloze, gedachtenloze en in de praktijk ook veelszins rechteloze wereld van de geregeerden, het gewone, domme volk. Heeft een dergelijke oppositionele karakteristiek, zonder wezenlijke eigen inhoud, niet iets van een literaire noodsprong? Bleef er, nadat Henric de boeken 1, 3 en 4 als ‘leereenheden’ had herkend en afgescheiden, een opzichzelf weinig karakteristiek restant over dat dan ook maar als zelfstandige ‘leereenheid’ moest gaan functioneren?

Henric heeft wel enige dichterlijke moeite gedaan om aan zijn boek 2 een eigen karakter te geven, al dadelijk bij het begin. Daar heeft hij een zevental vierregelige strofen geplaatst, bijschriften bij houtsneden uit de *Dialogus creaturarum moralisatus*, uit het fonds van zijn uitgever Leeu. (Dat wijst, het zij terloops opgemerkt, op een samenwerking tussen dichter en drukker.) In *RV* worden die strofen ingeleid door de volgende prozatekst, die wel wat te slap van constructie lijkt om woord voor woord naar Henrics proza vertaald te kunnen zijn, maar die naar de inhoud toch wel op hem terug zal gaan: ‘In desseme anderen boeke sprickt de poete sunderlyken van deme state der mynschen unde ereme ghebreke.’ (Dat zou een ietwat interpreterende variant van ‘den staet van den gemeynen volcke’ kunnen zijn.) ‘Unde volget int erste, wo to deme hove des konnynges, den he heelt, quemen nicht alleyne de deren, men ock de vögele in groter vorsam-

melynge, klagende over Reynken, unde spreken under syck, so hir na volget.' De vogels moeten dus blijkbaar fungeren als representanten van het 'gemeyne volck'. Dan heeft, zo moeten wij concluderen, Henric daar iets anders mee bedoeld dan de 'derde stand', 'den staet van den arbeyders', want die wordt immers in het verhaal geacht gerepresenteerd te zijn door de 'arbeydende dieren, als peerden, Ossen, Ezels, ende dier ghelijcke'. Het 'gemeyne volck' wordt gekarakteriseerd door zijn 'gebrek', door zijn dupe-zijn. Het is de gewone, geregeerde mens, die over zijn regenten - waartoe Reynke behoort - te klagen heeft. Dat doen die vogels op de ontleende houtsneden blijkens de toegevoegde poëtische onderschriften dan ook allemaal en allemaal op dezelfde wijze. Het zijn vrij algemeen gehouden, tamelijk kleurloze klachten, maar ze leiden toch tot een duidelijke conclusie: de koning zou er goed aan doen met die Reynke maar op te hangen. De vos speelt hier niet zijn heldenrol van wijze raadsman, maar er blijkt op zijn gedragingen echt wel wat aan te merken te zijn, dóór het gedupeerde 'gemeyne volck'. Wordt Henric hiermee zijn Reinaert-verbeelding ontrouw? Geenszins. Zijn Reinaert ís geen held waar niets op aan te merken valt en zal zich ook in boek 3 nog allerminst overeenkomstig de eisen der 'wijsheid' gedragen. Pas in boek 4 zal hij tenvolle doen wat hij doen moet, door de wolf te overwinnen en te ontmannen. We staan in boek 2 nog maar aan het begin van de weg, pas in r. 3696 gáát Reynke werkelijk op weg, naar het hof waar hij zijn sanerende taak te vervullen heeft. Er is dus nog alle ruimte om het 'gemeyne volck' aan het woord te laten, met zijn stellig niet ongerechtvaardigde klachten.

Henrics inleidende klaagzang der vogels sluit aan bij een accentje dat hij al in zijn 'voorbeeld' gevonden had, *B* 3492/3: 'Geen *so cleynen dier* ten was aldair / Ende *oec van vogelen mennich paer*'. In *RV* correspondeert daarmee r. 3279/80: 'De dere weren dar nicht alleyne, / Men *ok vele vögele*, grot unde kleyne', gevarieerd herhaald in r. 3292/3: '*Vöghele* unde dere, *mannich par*, / Reyseden dar hen by daghe unde nachte'. Henric heeft dus aan het begin van zijn boek 2 een al in het verhaal aanwezig accent welbewust bezwaard om daar-

mee zijn ‘lerende’ bedoeling te onderstrepen. Daarna volgt hij echter zijn ‘voorbeeld’ zeer getrouw, honderden regels lang. We krijgen eerst de aanklacht van het konijn, weer zo'n ‘klein’ dier dat niet in de proloog vermeld wordt, althans niet als vertegenwoordiger van een maatschappelijke stand - hoe Henrics ‘namenpassage’ er precies uitgezien heeft weten wij niet -, en dat hier dus wel zal optreden namens de ‘mynschen myt ereme ghebreke’. Daarop volgt de aanklacht van de roek, die een climax brengt - vooral dankzij de voorbereiding aan het begin -, want zijn geliefde Scharpenebbe is inderdaad door de vos vermoord en opgegeten. Het ‘gemeyne volck’ heeft gelíjk en de ‘groote personagien’ Ysegrym en Brune - die van de dichter géén gelijk zullen krijgen - dringen er bij de koning op aan dat hij zijn maatregelen zal nemen. De strafexpeditie wordt aangekondigd, Grymbart trekt als onheilsbode naar Malepertusz, wordt daar reinaerdiaans-optimistisch en -hartelijk ontvangen en gaat samen met zijn ‘oom’ de volgende morgen op weg, naar het hof, alles als in het ‘voorbeeld’. Ook de biecht onderweg levert geen nieuwe accenten op. De vos spreekt tegenover de das de volle waarheid, hij verbergt zijn ‘menselijke zwakheden’ niet. Dit wordt hem niet alleen door zijn biechtvader, maar kennelijk ook door Henric ‘tot rechtvaardigheid gerekend’.

In de formulering van zijn inhoudsopgave heeft Henric een tegenstelling gesuggereerd tussen boek 2 en boek 1. Er is er echter ook een te formuleren tussen boek 2 en boek 3. Is het laatste het ‘boek van de leugen’ - ‘de manieren ende continantien van den luegenaere’ -, boek 2 zou men, oppositioneel, kunnen karakteriseren als het ‘boek van de waarheid’. We krijgen niet alleen het ‘gemeyne volck’ te zien in al zijn zielige gedupeerdheid, maar ook de vos, de dupeerder, zoals hij werkelijk is. De exemplarische ‘luegenaere’ van boek 3 is in boek 2 een waarheidspreker. Om hem als zodanig duidelijk te tonen heeft Henric het gedeelte van de tekst dat op biecht en absolutie volgt nogal omgebouwd. Terwijl *RV* 3275/3845 in grote lijnen correspondeert met *B* 3482/4130, kan men van de 389 regels die de rest van boek 2 vormen - *RV* 3846/4234 - er welbeschouwd maar 124 herleiden tot de ‘voorbeeldtekst’ van de ‘tweede’ *Reinaert*. Daarvan zijn er dan nog 106 -

het grootste deel van het 9de en laatste hoofdstuk - ontleend aan een volgend gedeelte van het verhaal, dat Henric, had hij zijn 'voorbeeld' op de voet willen volgen, in zijn boek 3 had moeten onderbrengen. Henric is dus aan het slot van boek 2 met een 'bedoeling' aan het verschuiven en omwerken geweest. Wat kan die 'bedoeling' anders geweest zijn dan dat hij van zijn boek 2 toch nog zoveel mogelijk een in zichzelf overtuigende 'leereenheid' heeft willen maken? Uit het naar voren geschoven gedeelte, het verhaal van 'Marten de ape', hoofdstuk 9, corresponderend met *B* 4412/4614, heeft hij de kennelijk 'leugenachtige' passage - *B* 4436/4503 - weggelaten. Die bleef gereserveerd voor boek 3, het 'boek van de leugen'. Dit bevestigt ons vermoeden dat ook voor Henric zelf boek 2 het 'boek van de waarheid' moet zijn geweest. Tot die 'waarheid' behoorde de nodige kritiek op het hof - hoofdstuk 7 - en op de geestelijkheid, vermoedelijk vrijwel geheel door Henric zelf gedicht - al moet men aan mogelijke toevoegingen van de nederduitse bewerker blijven denken - en door de dichter aan de waarheidsprekende vos in de mond gelegd. De toevoegingen van Henric - en eventueel de bewerker - vormen geen eigenlijke inlas in het oorspronkelijke verhaal, want hieruit is ter zelfder plaatse tegelijkertijd een heel stuk geschrapt: *B* 4138/4265, een uitvoerige meditatie van Reinaert over de noodzakelijkheid om somtijds te liegen. Dat stuk paste blijkbaar niet bij Henrics presentatie van zíjn vos in zíjn boek 2.

Uit het toegevoegde gedeelte wil ik een paar passages citeren. Allereerst het begin, met Reynke's zelfkritiek. De held van het verhaal is 'ook maar een mens'. In zijn eerlijkheid tegenover zichzelf ligt zijn verontschuldiging. Maar de dichter heeft het realisme van die zelfkritiek blijkbaar ook beschouwd als een voorwaarde om tot 'wijsheid' te komen, praktische, bestuurlijke 'wijsheid'. Dit zegt Reynke in *RV* 3846vgg.:

> Ick wart van Lampen - Cuwaert - so seer beköret,
> He spranck vor my unde was wol veth -
> Sus wart de leve to rugge gheseth.

Bellyne ick ok nicht seer wol gunde.
Sus hebben se den schaden unde ik de sunde.
Se synt ock eyn deel so rechte plump,
In allen saken groff unde stump.
Ick scholde do vele myt en credencien?
Des hadde ik do nene grote conciencien,
Wente ick myt anxte scheyde uth dem hoff.
Ick underwysde se, men yd was to groff.
Ick schal yo leff hebben myn ghelyken,
Wente der warheyt kan ick nicht entwyken.
Der en achtede ick do nicht seer groet.
Doch de doet is, mod blyven doet,
So spreke gy sulven up der stede.

In de laatste regel citeert de vos een uitspraak uit de 'absolutie' van de das. Grimbart is ook een realist. Met hem valt eerlijk te praten, als man tegen man. Grimbart behoort als geestelijke dan wel niet tot dezelfde maatschappelijke 'stand' als Reynke, de kleine adel, de ambtenarenadel, maar is stellig evenzeer gekant tegen de 'groote personagien' Ysegrym en Brune, de hóge adel. De beide onderafdelingen van de 'stand' der edelen worden in de proloog uitdrukkelijk onderscheiden. Het is niet onduidelijk met welke onderafdeling Henric zelf zich identificeert in de volgende kritiek op het hof, *RV* 3892vgg.:

De konnynck is eyn eddel vorste,
Men he heft leeff den, de eme vele brynget
Unde de so dantzet, alze he vore synget.
Id en is noch nicht al so klare,
Dat nu de *wulff* unde ok de *bare*
Myt deme konnynge wedder ghan to raden.
Dat wyl noch mannygen sere schaden.
He seth uppe se groten loven,
Se konnen vele stelen unde roven,
Eyn yslyk denne mede stylle swycht.

Id is alleyns, wo men dat kricht.
Sus heft de lauwe nu, unse here,
Desser meer by syk dan vere.
De stan nu seer in syneme love
Unde synt de grotsten in syneme hove.
Arm man Reynke, nympt de men eyn hoen,
Dar wylt se alle denne vele umme doen,
Den wylt se denne soeken unde vangen,
Ja, se ropen alle, men schal ene hangen.
De kleynen deve hengetmen wech,
De groten hebben nu starck vorhech,
De möthen vorstaen borghe unde lant.
Seet, oem, so ick dyt hebbe bekant
Unde wan my dyt kumpt to synne,
So spele ick ok na myneme ghewynne.
Ik denke vaken, yd is so recht,
Wente men nu des vele plecht.
Doch vrage ick vaken myne conciencien
Unde dencke denne up godes sentencien,
Datmen unrecht gud, wo kleyn yd ok is,
Wedder gheven mod, dat is wys,
So kome ick denne to groter ruwe.

De kritiek op het hof loopt uit op een hernieuwde zelfkritiek van de vos. Henric heeft hem een geweten meegegeven en de mogelijkheid tot berouw. Dat is het nieuwe in deze 15de-eeuwse Reinaert-verbeelding. Zeker, het ‘gemeyne volck’ heeft in zekere zin gelijk wanneer het bij monde van zijn representanten, de vogels, Reinaert wil laten ophangen. Maar het heeft toch ook in zoverre weer ongelijk dat het eigenlijk de verkeerde wil laten ophangen, de ‘kleine dief’ die wel weet dat hij het is, omdat hij een geweten heeft. Die ‘kleine dief’ met zijn potentiële bestuurlijke ‘wijsheid’ is geroepen om het door een gewetenloze machtspolitiek beheerste hof te saneren. We hebben al een hele afstand afgelegd vanaf het begin van boek 2 tot aan de geciteerde

passage, een hele ontwikkelingsgang. Wat er ontwikkeld wordt is behalve het verhaal zelve ook Henrics maatschappij-filosofie die hij heeft geprojecteerd in de Reinaert-fabel. Nergens heeft de dichter zozeer de gelegenheid gevonden als hier om zijn 'bedoeling' duidelijk en bijna onvermomd uit te spreken. En daarom is boek 2 als 'leereenheid' toch wel een heel belangrijk onderdeel van zijn compositie.

Ik kom tot boek 3, het 'boek van de leugen'. Hieruit valt blijkbaar een heleboel te 'leeren' want de inhoudsopgave is opmerkelijk uitvoerig: 'de manieren ende continantien van den luegenaere, hoe ende in wat manieren sy de menschen connen verblinden met hen lueghentale ende schoone woorden: oock hoe luttel gheloofs dat men henlieden woorden schuldich is'. Na een 'boek van de waarheid' is een 'boek van de leugen' een terugval. En Henric heeft de manier waarop de vos na zijn terugkeer ten hove zich eruit weet te praten ook zeker als een terugval bedoeld. Is hij er zich van bewust geweest dat hij met zijn visie zijn 'voorbeeld', de 'tweede' *Reinaert*, reïnterpreteerde? Ik ben geneigd het aan te nemen. De manier waarop hij het verhaal van 'Marten de ape' heeft verknipt en verschikt wijst m.i. op een even bewuste wil tot reïnterpretatie als de dichter van de 'eerste' *Reinaert* ten opzichte van de *Renart* moet hebben gehad en de dichter van de 'tweede' ten opzichte van de 'eerste'. Henrics arrangement is de 'dérde' *Reinaert* omdat hij het als dichter zo gewild heeft. Hij is zelf de fictieve 'poete' uit de klassieke oudheid geweest wiens 'lere' hij zei tot spreken te willen brengen, 'dat men en moghe lesen unde ok vorstaen'. Het is mede deze zelfverbeelding die hem als dichter zijn herkenbare persoonlijkheid en zijn formaat geeft.

De 'lere' van boek 3 is dat men er met mooie woorden alleen niet komt. Die verdienen immers 'luttel gheloofs' als zij uit de mond van een manifeste 'luegenaere' komen. Het paradoxale in het verhaal is dat de enige hoveling die tenslotte nog koppig blijft weigeren zich aan de mooie woorden van Reynke gewonnen te geven de 'domme' Ysegrym is. Dat is een zeer bewust aangebracht effect. Henric heeft boek 3 zo 'afgesneden' - 'plump mitten in der erzählung' - dat Ysegrym het laatste woord krijgt. Dat laatste woord is de aankondiging van een

uitdaging, ‘ten laatsten kamp’. In het ‘voorbeeld’ komt de feitelijke uitdaging pas 500 regels verder, nadat de wolf eerst nog door allerlei verhalen over zijn domheid tot op het hemd is uitgekleed, maar Henric zet bewust dit motief voorop, beter gezegd: maakt het bewust tot sluitstuk van boek 3. Hij laat hiermee het hele kunstige bouwsel van Reynke's leugens door een plotselinge lompe stoot in elkaar zakken. Met Ysegryms slotwoord wordt meteen het thema van boek 4 aangekondigd: de definitieve overwinning van de vos op de wolf, niet met het woord maar met de daad, en als gevolg daarvan de definitieve sanering van het hof. Henric geeft door zijn bij oppervlakkige beschouwing nogal willekeurig lijkende afsluiting van boek 3 inderdaad blijk van een groot compositorisch inzicht: hij maakt op deze wijze zijn laatste twee boeken tot gesloten ‘leereenheden’.

Het begin van boek 3 was door de loop van het verhaal zelf gegeven: Reynke's terugkeer in het hof. Daarmee begon een nieuwe episode, door de lezer met spanning tegemoet gezien. Hoe zal deze vos, die we in boek 2 zo goed hebben leren kennen met zijn geestelijke krachten èn zijn bondgenoten - het laatste dankzij Henrics compositorische truc om Reynke op weg naar het hof ook nog even ‘Marten de ape’ in eigen persoon te laten tegenkomen -, hoe zal deze geroepen heilbrenger de vuurproef van de nieuwe confrontatie met zijn vijanden doorstaan? Antwoord: goed en tegelijk bijzonder slecht, want van begin tot einde líegt hij er zich doorheen. Voor de dichter van de ‘tweede’ *Reinaert* was met name het grote leugenverhaal van zijn voor hem altijd dubieus blijvende held een van de hoogtepunten van zijn gedicht geweest. Hij had er zich als verteller met welbehagen in laten gaan. Henric had er veel minder plezier in. Hij voegt weinig toe en laat veel weg. Dat kan men al vaststellen door een zuiver kwantitatieve vergelijking: de bijna 2000 regels van het ‘voorbeeld’ - *B* 4276/6263 - worden teruggebracht tot nog geen 1400 - *RV* 4235/5624. Ter verdere vergelijking: boek 1 is ingekort van 3481 regels tot 3246 - dus met 6,75% -, boek 2 is verlengd (!) van 794 regels tot 988 - dus met 24,43% -, boek 3 is teruggebracht van 1988 regels op 1390 - dus met 30,08% -, boek 4 van 1530 op 1220 - met 20,26%.

De minder drastische maar toch ook wel opvallende inkorting van boek 4 zullen we straks nog nader moeten bekijken. Daar zijn namelijk sommige accenten ook wel degelijk verzwáárd, wat in boek 3 nauwelijks ergens het geval is. Dat Reynke al maar stond te liegen was al erg genoeg en hoefde niet nog eens opzettelijk aangedikt te worden.

Ingekort is al meteen in het eerste hoofdstuk het beste de toespraak waarmee Reynke zich tot de koning richt, van 37 regels tot 23. Het antwoord van de koning daarentegen heeft zijn oorspronkelijke omvang en inhoud vrijwel bewaard. De koning verwijst met nadruk naar de laatstingekomen aanklachten van het ‘gemeyne volck’ en de koning krijgt, op dit punt, van de dichter gelijk: ‘Bystu my truwe, dat is wol schyn / An der kreyen unde an deme kannyn. / Hadde ick anders nene sake to dy, / Desser sulven is ghenoch twysschen dy unde my.’ De laatste twee regels zijn een door Henric toegevoegde onderstreping. (Telkens als ik ‘Henric’ zeg moet ik er eigenlijk slapjes achteraan mompelen: ‘of zijn bewerker’, maar ik laat dat nu verder maar weg.) De vos is door dit antwoord van de koning helemaal van zijn stuk gebracht en besluit - het is voor Henric een zwakheid, een terugval - zich er dan in 's hemelsnaam maar doorheen te liegen. Henric had in zijn ‘voorbeeld’ al gevonden dat Reinaert bij zichzelf dacht: ‘Wat mach my vromen? Ic moet der duer, so hoe ict make’ (*B* 4366/7). Dit neemt hij, ietwat verzwaard, over: ‘Nu dende my wol eyn nauwe rad. / Ik moet dar dorch, wo yd ock ghad’ (*RV* 4311/2). En dan begint de door en door leugenachtige verdedigingsrede, waarin hij alles ontkent wat hij tegenover Grymbart bekend had, *RV* 4313/4432. Dit correspondeert met *B* 4368/4631, 120 regels tegenover 264, waarbij intussen wel in het oog moet worden gehouden dat de verschuiving van de ontmoeting met ‘Marten de ape’ naar het laatste hoofdstuk van boek 2 verantwoordelijk is voor het ‘verlies’ van 120 regels in deze passage van boek 3. De eigenlijke inkorting is hier dus niet zo erg indrukwekkend, de tastbare leugens van Reynke komen nog goed genoeg tot de lezer over. Wij beseffen ‘hoe luttel gheloofs’ wij in boek 3 aan de woorden van de vos ‘schuldich’ zijn, wij kunnen het beter beseffen dan de koning zelf, die op dit punt van het verhaal

overigens nog allerminst ‘verblind’ is. Hij komt na het vertrek van konijn en roek - die maar van verdere pogingen om recht te verkrijgen afzien, het ‘gemeyne volck’ is altijd de dupe - terug op de dood van Cuwaert/Lampe en Bellijn. Henric volgt getrouw zijn ‘voorbeeld’, *RV* 4433/4510 correspondeert met *B* 4632/4710. Na de koninklijke beschuldiging gaat hij echter het verhaal ietwat ombouwen, want hij laat Reynke, door de wol geverfd, meteen slagvaardig reageren en daarop de koning, consequenter tegenspeler dan in het ‘voorbeeld’, kwaad weglopen naar ‘syn ghemack’. Daar, in zijn binnenkamer, ‘vant he stande / De konnygynne, syne vrauwe / Myt der apynnen, vrouwe Rukenauwe’, en deze laatste wordt door de dichter gepresenteerd als ‘in *wyszheyt* seer gheleret’ en deswege ‘ok hoch gheeret’ (*RV* 4530vgg.). In zijn binnenkamer moet de koning tot andere gedachten worden gebracht, door Rukenauwe. Deze verandering in de voorstelling moeten we even goed bekijken.

Ook in het ‘voorbeeld’ was Rukenauwe al wel een ‘wijze vrouw’ geweest - ‘Want hair was mennige *wijsheit* cont’, *B* 4735 - maar toch niet zonder dubieuze kanten, als Reinaert zelf. Zij beschikte over een heel stel viezerikken, plompe krachtpatsers, als ‘magen’ en schroomde niet die als een dreigende kring om zich heen te scharen, een bedenkelijk soort van argumentatie. Dit element heeft Henric volkomen uit het verhaal verwijderd en daardoor missen we bij hem een tegenhanger van de passage B 5078/5225. Het enige wat daar nog vagelijk aan herinnert is Rukenauwe's toespeling: ‘Ghedencket, dat Reynkens slechte is groet’ (*RV* 4790). De ‘wijze vrouw’ is geheel en al zindelijk en ‘hoffähig’ gemaakt. Zij speculeert bij haar betoog ten gunste van Reynke niet op de instemming van het schellinkje, nee, de dichter laat haar spreken in de raadkamer des konings. Zij bereidt voor dat Reynke daar later weer zijn rechtmatige plaats zal kunnen innemen: ‘Men Reynke vosz unde al syn slecht / Bedencken *wyszheyt* unde recht. / Eft he syk nu wes heft vorseen, / Seet, here, he en is yo neen steen. / *Wan gy nauwen rad begheren*, / *So kone gy syner nicht entberen*. / Hir umme bydde wy, nemet en to gnaden’ (*RV* 4767/73). Rukenauwe liegt níet. Wat zij te berde brengt moest Henric in zijn ‘boek van de

leugen' dus een beetje isoleren. Het was verantwoord dat hij zijn koning na Reynke's al te prompte reactie kwaad liet weglopen, 'in syn ghemack', maar compositorisch diende dit weglopen toch vooral om Nobel in zijn raadkamer Rukenauwe te laten vinden en hem daar, midden in het 'boek van de leugen', van haar een stukje 'waarheid' te laten vernemen. Intussen zal die 'waarheid' dan wel weer meehelpen om de koning in de volgende hoofdstukken door Reynke's grote leugenverhaal - al even aangekondigd in die eerste brutale reactie: 'Wente ik sande yw by dessen boden, / By Lampen unde Bellyne, de dürbaresten klenöden', *RV* 4515/6 - te laten 'verblinden'.

De dichter van de 'tweede' *Reinaert* had de vos na de koninklijke beschuldiging geheel uit het veld geslagen laten staan - 'Reynaert en weet nu wat spreken', *B* 4711 - en hem pas tijdens het honderden regels lange betoog van zijn 'moeye' Rukenauwe zijn verhaal over de 'juwelen' laten bedenken. Dat was psychologisch niet slecht gezien, maar Henric heeft terwille van zijn compositie de psychologie maar moeten laten voor wat zij was en zijn Reynke, zo 'gewetensvol' met Grymbart ten hove teruggekeerd, meteen moeten transformeren in een volstrekt 'gewetenloze', op volle toeren draaiende leugenproducent. Dat zou men een accentverzwaring kunnen noemen, maar het is er een uit compositorische noodzaak. Ik zou er dus geen verdere 'bedoeling' achter willen zoeken. Rukenauwe is daarentegen mét een 'bedoeling' niet alleen ontdaan van haar onzindelijkheid, maar ook van haar nogal kwijlerige, en dus dubieuze, vroomheid (verg. *B* 4768/4805). Henric bewaart van haar lange inleiding van 100 regels alleen maar het zakelijke: de vergelijking tussen de familie-Reinaert aan de ene, Ysegrijn en Bruun aan de andere kant in hun kwaliteiten als hovelingen, *B* 4806/14. Daar gaat het immers om: de wolf moet uit het hof gezet worden en de vos moet zijn plaats innemen. Aan het naar het 'voorbeeld' vertaalde: 'Syn vader plach in yuweme love / Groet to wesende hir to hove, / Beter wan Ysegrym nu is gheheten / Efte Brun' (*RV* 4545/8), voegt Henric nog veelbetekenend toe: 'wo wol se nu syn beseten / Seer hoch by yw myt ereme slecht'. Afgezien van inleiding en uitleiding - de onbruikbare presentatie van haar

‘magen’ - heeft hij Rukenauwe's betoog onverkort overgenomen. Het vult het hele hoofdstuk 4. Een opvallend detail is dat de roek, die in het ‘voorbeeld’ geen fraaie rol speelde (*B* 4908/12), vervangen is door de raaf (*RV* 4624/30). Bij Henric moest het ‘gemeyne volck’ met zijn aanklacht onverkort zijn gelijk behouden en Rukenauwe, de ‘wijze vrouw’, spreekt namens Henric, de wijze ‘poete’. De hoofdstukken 5 tot 13 bevatten dan Reynke's leugenverhaal, waar Henric níet achter staat, en in het verlengde daarvan de ‘ware’ geschiedenis van het verdelen van de jachtbuit, waaruit blijkt hoezeer de vos de wolf als ‘hovesch’ hoveling overtreft. De ruim 900 regels van het ‘voorbeeld - *B* 5260/6176 - worden in ruim 700 naverteld - *RV* 4815/5520 -, waarbij nog moet worden opgemerkt dat het ‘gelogen’ verhaal over de ‘juwelen’ anderhalfmaal zo sterk is ingekort als het ‘ware’ over de verdeling van de jachtbuit (het eerste met 24,23%, het laatste met 16,05%). Naast de veranderde presentatie van Rukenauwe in gezuiverd-reinaerdiaanse geest en de verschuiving van ‘Marten de ape’ naar boek 2 is de beknoptere verteltrant bij het ‘juwelen’-verhaal wel de belangrijkste factor geweest die boek 3 zoveel korter heeft doen uitvallen dan het corresponderende gedeelte van het ‘voorbeeld’. Reynke's leugenachtigheid, zijn tijdelijke terugval in zonde en zwakheid die hem zijn ‘wijsheid’ averechts deed gebruiken, heeft van Henric niet meer accent gekregen dan voor de ‘fabel’ strikt-noodzakelijk was.

Boek 4 brengt de regeneratie, de uiteindelijke rechtvaardiging van de vos, zijn eerherstel op grond van zijn daadwerkelijk gebleken ‘wijsheid’. ‘Ende ten lesten wordter geleert dat de wijsheyt ende cloecheit des gheests alle lasten verwint ende te boven gaet. Oock dattet den prince orbaerlijcker is, wijse lieden in sijn hof te hebben dan ghierighe lieden: ghemerct dat des princen hof gheensins en can prospereren, sonder den raet van wijse ende vervaren lieden.’ De wolf heeft aan het slot van boek 3, in een door Henric vrijwel nieuw geredigeerde passage, de vos in principe tot een tweekamp op leven en dood uitgedaagd en deze moet nu door de wolf te overwinnen en uit te schakelen bewijzen dat hij inderdaad het gelijk van de ‘wijsheid’ aan zijn kant

heeft. De uitdaging is niet in eigenlijke zin ‘verschoven’, want op de ‘juiste’, d.w.z. de met de tekst van de ‘tweede’ *Reinaert* corresponderende plaats krijgt ze pas een onontkoombaar karakter en wordt daar tegelijk ook nog heel wat zwaarder geaccentueerd dan in het ‘voorbeeld’. Maar hoe voorlopig het aan het slot van boek 3 ook is gezegd: ‘Ik weet dre grote sake noch, / Der he my nicht wol kan entghan, / *Scholde ik eynen kamp ok myt eme slan*’ (*RV* 5608/10), de schaduw van de komende tweekamp ligt toch van het begin af over het vierde boek. We kunnen ons niet in Henrics bedoeling vergissen: in die tweekamp zal Reynke zich moeten rehabiliteren en zijn ‘wijsheid’ tonen.

Er is maar één echte verschuiving in boek 4, weliswaar klein, maar voor de dichter van een kennelijk belang. Als hij na hoofdstuk 2 aan het verhaal over het bezoek van Reynke en Ysegrym aan het hol van de meerkat moet beginnen - Ysegrym heeft dat aan het slot van dat hoofdstuk al aangekondigd -, neemt hij er een apart hoofdstukje voor, het derde, om Reynke te laten reageren op de regel: ‘He heelt de apynnen *vor syne medderen*’ (*RV* 5851, corresponderend met *B* 6452: ‘Totter apynnen *sijnre moeyen*’). De vos maakt in hoofdstuk 3 uitdrukkelijk onderscheid tussen het ‘meerkattenslecht’ en ‘vrouwe Rukenauwe’. In het ‘voorbeeld’ wordt dat onderscheid ook gemaakt, maar pas 100 regels verderop en als het ware terloops, *B* 6562vgg.:

> Och hoe wel was my te moede
> Als ic dese tael hoorde!
> Dit verdiende ic te eersten woorde,
> Mittien dat icse - de meerkat - moey hiet.
> (Al seid ic so, sy en bestont my niet,
> Mer *mijn rechte moey* staet ghinder:
> *Vrou Rukenau*, die scoon kijnder
> Pleget te wynnen, sedich ende vroet.)
> Ic seide: ‘moey, lijff ende goet
> Staet tuwen gebode, wes ic vermach’, enz.

De regels *B* 6566/70 hebben op de corresponderende plaats in *RV* geen tegenhanger gekregen, maar Henric heeft ze naar voren gehaald en er het thema van zijn hoofdstuk 3 van gemaakt, *RV* 5863vgg.:

> Id is ghelogen, dat he - Ysegrym - dar secht,
> Id weren van den meerkattenslecht.
> He secht unrecht my to wedderen:
> Meerkatten en synt nicht myne medderen.
> *Vrouwe Rukenauwe* unde Marten de ape,
> *Desse is myn medder* unde he myn pape.
> He is notarius, he weet dat recht.
> Men dat Ysegrym hir van meerkatten secht,
> Dat sulve secht he my to hoen,
> Myt den hebbe ik altes nicht to doen.
> Se weren ok nüwerlde myne ghesellen.

Reynke doet dus al zijn best om nu zijnerzijds Ysegrym eens als leugenaar aan de kaak te stellen. En hij heeft gelijk, hij spreekt 'waarheid', zoals hij in boek 4 vrijwel steeds geacht wordt te doen. Maar we zien de dichter ook voortgaan met Rukenauwe te 'zuiveren'. Zij heeft ook hier natuurlijk geen 'scoon kijnder', geen aanhang van twijfelachtig allooi. Zij is enkel, als tante van Reynke, een 'wijze vrouw', zoals oom Marten, de ape, iemand is die 'dat recht weet'. Reynke is, als voorbestemde uitverkoren raadsman van de koning, van volkomen 'zuivere' familie. Het was Henric wel een apart hoofdstukje waard om dit nog eens uitdrukkelijk te kunnen onderstrepen. Het is één van die opzettelijke accentverzwaringen waaruit zijn 'bedoeling' blijkt.

Afgezien van hoofdstuk 3 heeft Henric in boek 4 aan de gang van het verhaal niets veranderd. Behalve 1, 2, 3 en 5 zijn alle hoofdstukken globaal gezien beknopter geredigeerd dan de corresponderende gedeelten van het 'voorbeeld'. Dikwijls is het kwantitatieve verschil maar gering en nauwelijks te vermelden waard, soms echter is de inkorting ook zeer aanzienlijk, tot 45% toe. Zoals ik al eerder aanduidde heeft boek 4 als geheel genomen 310 regels minder dan het

overeenkomstige gedeelte van de *B*-tekst. Berekent men de verschillen hoofdstuksgewijs en maakt daarvan een optelsom, dan wordt het: 61 regels meer en 371 minder. Het minus komt in hoofdzaak voor rekening van de hoofdstukken 4 (34 r.), 6 (38 r.), 8 (178 r.), 10 (54 r.), 12 (38 r.). Hoofdstuk 4 is het bezoek bij de meerkat, 6 Rukenauwe's instructie in de nacht voor de tweekamp, 8 de tweekamp zelf, 10 de 'gelijkenis' van de afgestrafte hond, 12 Reynke's afscheid van het hof. Bekijkt men deze hoofdstukken wat nauwkeuriger, dan blijkt het echter dat een globaal gezien beknoptere redactie van een bepaalde episode volstrekt niet impliceert dat deze voor Henrics 'bedoeling' ook een relatief geringere betekenis zou hebben gehad. Met name in de hoofdstukken 8 en 12 komen juist zeer belangrijke accentverzwaringen voor, essentieel voor de 'fabel' zoals Henric die geïnterpreteerd wou zien. Hij is geen simpele naverteller van een voorverteld verhaal, maar iemand met een eigen creatieve economie die een 'leereenheid' aan het componeren is. Juist in zijn vierde en belangrijkste 'leereenheid' zien wij hem in bijzondere mate 'kiezend' te werk gaan, oneindig meer dan bv. in boek 1, dat als expositie en aanloop tot het verhaal best wat 'overbodige' elementen mocht bevatten, maar stellig ook nog meer dan in boek 3, waar hij wel veel wegliet maar slechts weinig toevoegde. Er is in boek 4 veel meer weggelaten dan 371 en veel meer toegevoegd dan 61 regels. Nemen wij als voorbeeld hoofdstuk 12, met een globaal minus van 38 regels. Hier zijn in feite 57 regels weggelaten en 19 toegevoegd, vergeleken bij een 'voorbeeldtekst' die in totaal 132 regels omvatte. Voor het slothoofdstuk 13 zijn de getallen nog veel sprekender: tegenover een 'voorbeeldtekst' van 58 regels een globaal minus van 4, weggelaten 40, toegevoegd 36! Als Henric met zijn gedicht de eindstreep nadert zegt een globaal-kwantitatieve vergelijking met zijn 'voorbeeld' dus volstrekt niets meer. Toch heeft hij in zijn verteltekst, net als in zijn proloog, formeel bij hetzelfde eindpunt willen uitkomen als de dichter van de 'tweede' *Reinaert*: zijn laatste twee regels zijn namelijk woordelijk 'ontleend'. Bij alle persoonlijke toespitsing en verbijzondering van de thematiek bleef Henric zich uiterlijk zoveel mogelijk houden aan de 'fabel' die hem was

‘overgeleverd’.

In ‘des princen hof’, zal het kunnen ‘prospereren’, moeten de ‘ghierighe lieden’ worden uitgeschakeld door de ‘wijse lieden’. De ‘ghierighe lieden’ zijn Ysegrym en Ghyremod, de ‘wijse lieden’ Reynke en Rukenauwe. Tussen beide partijen in, die het samen maar moeten uitvechten, staat de koning als een soort spelleider. Hij heeft uiteraard wel belang bij de uitslag, hij is sinds de interventie van Rukenauwe in boek 3 innerlijk ook op de hand van de ‘wijse lieden’, maar hij laat dat, voor de machtsstrijd definitief beslist is, niet of nauwelijks blijken. Hij aanvaardt eenvoudig het resultaat en beloont de overwinnaar. Eerst wordt er nog gestreden met woorden, op de wijze van het proces, vier hoofdstukken lang. Ysegrym steekt van wal met een aanklacht over het verkrachten van Ghyremod - een andere verkrachting dan ons in boek 1 is verhaald -, hoofdstuk 1, onverkort uit het ‘voorbeeld’ overgenomen. Nadat de koning zich even, in twee regeltjes, als ‘spelleider’ heeft doen gelden - dat is een ingevoegd trekje van Henric -, kan Reynke met de ‘ware’ lezing van het geval komen: Ghyremod is bij de visvangst op het ijs het slachtoffer geweest van haar eigen ‘ghyricheyt’ en heeft daarvoor haar verdiende straf gekregen. Over de verkrachting zelf zwijgt hij. De regels: ‘Ende sach hoe dat ic croot ende stack, / Dat hi doe in dorperheiden track / Als die quade te doen plegen’ (*B* 6362/4) hebben geen tegenhanger in *RV*. Henric rekent de vos de verkrachting van de wolvin natuurlijk niet als ‘zonde’ aan, integendeel, maar de held moet in boek 4 liefst niet meer liegen. Door de aandacht van de verkrachting af te leiden en op de ‘ghyricheyt’ te richten toont Reynke zijn ‘wijsheid’. Zijn antwoord vult de eerste helft van hoofdstuk 2. In de tweede helft bewijst Ghyremod in haar eigen aanklacht opnieuw haar ‘ghyricheyt’ bij een ander soort visvangst, in de put: zij daalt in de ene emmer af en Reynke stijgt tegelijk in de andere omhoog, úit de put. De symbolische betekenis hiervan, in het voorbeeld maar in twee regeltjes aangeduid - ‘Het is der werlt loop, spraecstu weder: / Dat een gaet op ende dander neder’, *B* 6429/30 -, wordt door Henric met nadruk toegelicht, *RV* 5804/9:

Alzus gheyt de werlt up unde nedder.
Dat is nu so der werlde lope.
So gheyt yd ok uns beyden to hope:
De eyne vorneddert, de ander vorhöget,
Dar na eyn yslyk heft vele döget.
So is nu der werlde state.

Het is de functie van Ghyremod om Reynke, die haar in ‘döget’ overtreft, er bovenop te helpen. De ‘wijse lieden’ moeten wassen, de ‘ghierighe’ minder worden. Ghyremods aanklacht, waarin zij zichzelf zo te kijk zet, is door Henric van 30 op 52 regels gebracht. De afstraffingsscene, *RV* 5814/27, een gevarieerde herhaling van *RV* 5673/93, is geheel ‘vrij’ toegevoegd. De ‘bure’ die in beide gevallen de afstraffing van de wolven voor hun rekening nemen zullen in Henrics verbeelding wel het ‘gemeyne volck’ hebben gerepresenteerd. Dat had dan nu niet ‘de kleynen deve’ maar ‘de groten’ te pakken. Zo hoorde het.

Na Reynke's antwoord, dat de ‘lering’ enkel maar kan onderstrepen, lanceert aan het slot van hoofdstuk 2 Ysegrym bij wijze van derde aanklacht het ‘verraad’ waaraan Reynke zich zou hebben schuldig gemaakt bij het bezoek aan het meerkattenhol. Henric grijpt de gelegenheid aan om eerst in het kleine hoofdstukje 3 Reynke's secondante Rukenauwe even ten tonele te voeren - en daarmee een zeker evenwicht te brengen tussen de beide strijdende partijen, twee tegenover twee - en vertelt daarna in hoofdstuk 4, naar het ‘voorbeeld’, het meerkattenverhaal, waaruit ditmaal speciaal Ysygryms ‘ghyricheyt’ zal moeten blijken. De zogezegde aanklacht is meteen tot ‘lering’ verwerkt, want Reynke brengt zelf het verslag uit, als in het ‘voorbeeld’. Het begin is sterk ingekort: *RV* 5879/94 - 16 regels - beantwoordt aan *B* 6459/6500 - 42 regels. Henric heeft haast om tot de ‘lering’ te komen. Als Reynke met r. 5895 het hol is ingegaan, worden de verschrikkingen daarvan ons wel onverkort geschilderd, maar nadat de vos de meerkat diplomatiek begroet heeft wordt de verteller weer veel beknopter: tegenover de 60 regels van *B* 6550/6609 staan er in *RV* 5936/73 maar 38. Reynke is veel minder tegemoetkomend dan de

Reinaert van *B* en gebruikt zo weinig mogelijk woorden. De daaropvolgende scene, van het ogenblik dat Reynke uit het hol komt totdat Ysegrym erin gaat, is daarentegen in *RV* uitvoeriger dan in *B*, 47 regels tegen 34. Dat komt doordat Henric, geïnspireerd door zijn 'voorbeeld' maar toch met een sterk eigen accent, hier een 'lerende' passage van heeft gemaakt. Ysegrym is een slechte leerling van de 'wijze' Reynke: 'De groven pluggen, we se ok syn, / Dar enwyl nene *wyszheyt* in, / Up *wyszheyt* achten se nicht to grunde' (*RV* 6011/3). De volgende passage van Ysegrym ín het hol is iets, maar niet veel, beknopter gemaakt. De hebzucht van de wolf en de bruutheid van zijn optreden moesten goed duidelijk uitkomen: 'Do esschede Ysegrym van er to eten. / He sprack: "langet heer, *edder ik helpe yw söken*"... / He wolde er spyse nemen *myt macht*' (*RV* 6050/3; in *B* 6670/3 alleen maar: 'Ic wil van uwer spisen eten... het is genoech'). De slotpassage búiten het hol, die weer een 'lerend' karakter heeft, is dienovereenkomstig uitgebreid: in *B* 21, in *RV* 34 regels. 'Alsus en hebbe ik yw nicht *ghelerd*', kan Reynke naar waarheid tegen Ysegrym zeggen (*RV* 6080). De laatste is door de meerkat en haar jongen terecht afgestraft.

Nu moet Reynke zelf hem nog afstraffen, metterdaad en definitief. Hoofdstuk 5 is helemaal gewijd aan de uitdaging, die van Henric dus het volle pond krijgt. Hij laat Ysegrym, die vechtjas van de oude stempel, een bijzonder krijgshaftige toon aanslaan: 'Wy wyllen kempen *umme olt unde nye*' - veelzeggende uitdrukking! - 'Ik essche yw to kampe to desser tyd... Ik wyl myt yw kempen lyff umme lyff' (*RV* 6120/3). Het 'voorbeeld' had alleen maar: 'Ic selt u doen lyen in een crijt / Op enen dach, lijf tegen lijff' (*B* 6736/7). Een nieuw accentje in Reynke's 'gedachten' is: 'Wert desse kantze nu vorseen, / *So is myne lyst al verloren*' (*RV* 6136/7). Het 'voorbeeld' had op de overeenkomstige plaats: 'Nu byn ic teynden mynen praet. / Op te nemen en dooch niet gelaten, / Het coomt te scade of te baten' (*B* 6746/8). Reynke wordt hier een echte held, hij neemt de handschoen op, hij zal vechten voor de zegepraal der 'wijsheid', erop of eronder.

Henric heeft in zijn hoofdstuk 6 Rukenauwe's eigenlijke vechtin-

structie aanzienlijk verkort en verstrakt, haar inleidende mededeling over de beveiligende toverspreuk daarentegen juist ietwat verlengd en vooral ernstiger, ceremoniëler gemaakt. Zij sterkt Reynke moreel, maar behoeft hem in het algemeen niet te leren hoe hij vechten moet, zo ‘wijs’ is hij uit zichzelf wel. De enige speciale aanwijzing die zij hem geeft gaat over het blindmaken van de wolf: ‘sla hem jouw bepiste staart in de ogen!’ Henric heeft in dit strijdmiddel een stukje bijzondere reinaerdiaanse ‘wijsheid’ willen zien. Aan het begin van hoofdstuk 8 zal hij het ‘pis-motief’ dan ook breed uitwerken. De verstrakking van Rukenauwe's instructie in hoofdstuk 6 heeft tot gevolg dat juist dit ene motief met zijn bijzondere symbolische betekenis al onze aandacht krijgt. Accentverzwaring dus, niet door verlenging maar door verkorting. Alle overbodige franje is weggeknipt. Er is geen plaats voor grapjes. De zaak is ernstig. Wij trekken samen met Reynke en zijn bondgenoten op ‘ten laatsten kamp’. Door in regel 6227 opeens ook weer ‘de grevynck Grymbard’ op te voeren, die Rukenauwe's bemoediging onderstreept, slaat Henric een brug tussen boek 4 en boek 2. Ook Grymbard zal Reynke bij dit beslissende gevecht moreel bijstaan, de vos zal ook namens hem de wolf bevechten en ten onder brengen, al representeert dan, volgens de proloog, de das ‘den gheestelijcken staet’.

Aan het begin van hoofdstuk 7 mogen we toch even samen met de koning lachen om de ‘beschoren’ vos. Dit lachen is een nieuw accentje van Henric en houdt een waardering in. Ook 's konings wóórden: ‘o vosz, we heft dy dat gheleret? / Du machst wol heten Reynke vosz, / Du byst en altomalen to losz, / In allen orden westu eyn hol’ (*RV* 6252/5), behelzen bepaald wel iets meer dan: ‘ay loze vos Reynaert, / Hoe wel condi tot u selven sien’ (*C* 6898/9). Aan het verhaal van het ceremonieel ter inleiding van de tweekamp heeft Henric niets wezenlijks veranderd, wel aan het daaropvolgende gesprek tussen Reynke en Rukenauwe. Háár hele ‘tekst’ (*B* 6926/37) is weggelaten en de zíjne (*B* 6938/52) is vervangen door iets heel anders, *RV* 6286/96:

> Ik weet yd, gy segent gerne gud.

Nicht to myn ik wyl dar an.
Ik hebbe wol eer by nachte ghan,
Dar ik alsodanes hebbe ghehalet,
Dat noch nicht al is betalet,
Dar umme ik moste wagen myn lyff.
So wyl ik ok yegen dessen ketyff
Myn lyff nu wagen unde dön dat sulve
Unde schenden ene *unde alle de wulve*.
Ik hope to eren myn gantze gheslecht
Unde wyl eme indryven dat he hir secht.

Het motief van het uitgaan bij nacht om ‘wat goets te halen’ is weliswaar ‘ontleend’ aan Rukenauwe's weggelaten ‘tekst’, maar Henric moet er in de nieuwe, zozeer geladen context een geheel nieuwe zin aan hebben gegeven. Hij moet Reynke hebben laten zinspelen op zijn levensgevaarlijke nachtelijke tochten naar het wolvenhol met het doel om via Ghyremod het geslacht der wolven te bastaarderen. Dan alleen is er namelijk een duidelijk verband met wat volgt: zoals Reynke tevoren zijn leven heeft gewaagd bij háár, zal hij het nu doen bij hém en hém schenden en ín hem het hele wolvengeslacht, de hóge adel. Daarmee hoopt hij zijn eigen ‘gantze gheslecht’, ‘van cleynder ende leegher conditien’, tot ere te brengen.

Hoofdstuk 8 brengt al in zijn zesde regel het belangrijkste ‘pismotief’. En het krijgt tegelijk een achtergrond van ‘wijsheid’ door een verwijzing naar boek 1. Als volgt, *RV* 6304/27:

Doch eer he dessen kamp begunde,
Pyssede he synen ruwen start al vul
Unde makede en vul sandes unde mul.
Do Ysegrym menede, he hadde en wysz,
Do sloch Reynke to myt der pysz
Myt syneme starte eynen slach
Em in de ogen, dat he nicht en sach.
Sus seychgede he eme in de ogen.

Dat was van synen olden togen,
Wente Reynkens pysse was so quad,
So dat deme selden was gud rad.
Deme se in de ogen quam,
Deme sulven dat syn ghesychte nam.
Reynke hadde to voren Ysegryms kynder
Hir mede ghedan groten hynder.
He hadde en de ogen uthghepyst,
Dar van hir vor ghesproken ist.
Sus mende he ok Ysegrym to maken blynt.
Wente so wan he quam yegen den wynt,
So kleyede he dat sant unde mul
Unde warp deme wulve de ogen vul.
Isegrym wysschede, dat dede em smerte.
So sloch denne Reynke to myt deme sterte
Unde blendede ene so myt der mygen.

Het lijkt wel alsof het hele gevecht maar één doel zal hebben: pis in de ogen van de wolf, zodat hij blind wordt. Rukenauwe had het in haar eigenlijke vechtinstructie ook dáár alleen maar over gehad. Maar het is pas een begin. Er is een ander, nog belangrijker doel: de ontmanning van de wolf, zodat hij geen nageslacht meer zal kunnen verwekken. Als dat zo'n kleine 200 regels verder bereikt is, zal de tweekamp gestaakt kunnen worden en hoofdstuk 8 uit zijn. Henric heeft de thematiek van dit hoofdstuk wel zeer sterk toegespitst. Daardoor kon het zoveel korter zijn dan het corresponderende gedeelte van het 'voorbeeld'. Het zegt in deze ingekorte, toegespitste vorm niet minder, maar meer. Het 'leert' ons de reinaerdiaanse 'wijsheid' zoals Henric, zelf door zijn politieke ervaringen 'wijs' geworden, die in de 'fabel' geprojecteerd had.

Na de verblindingsscene aan het begin van het hoofdstuk wil Henric zo snel mogelijk komen tot de consequentie daarvan: dat Reynke Ysegrym 'twysschen de ogen' zal treffen, zodat deze zijn ene oog compleet zal kwijtraken. In *RV* 6354 is het al zover, de 56ste regel van

het hoofdstuk. In *B* begint het verhaal van het gevecht met r. 6957 en lezen we pas in r. 7136: ‘Ende sijn een oge ghinc wt mede’. Dat is daar de 180ste regel. Men ziet hoeveel Henric als niet tot zijn ‘lering’ dienende heeft weggelaten. De met spot geladen beschuldiging en uitnodiging tot overgave *B* 6991/7017 vinden we nog verkort en verernstigd terug in *RV* 6337/46, maar het hele volgende, ‘spannende’ verslag van de op en neergaande strijd is eenvoudig geschrapt. Dat deed niet terzake. Henric vertelt in boek 4 niet meer zo maar voor zijn genoegen, maar met een steeds duidelijker sprekende ‘bedoeling’. Hij nadert het einde van zijn verhaal, van zijn betoog, en dat roept een ander soort ‘spanning’ op.

Voor in *RV* 6495/6523 = *B* 7335/59 de eigenlijke ontknoping komt brengt het verhaal echter eerst nog een soort terugval. De wolf krijgt de ene voorpoot van de vos in de bek en heeft hem daarmee helemaal in zijn macht. Dan begint Reynke in feite weer net zo om zijns levens wil te liegen als hij in boek 3 gedaan had: hij wil, zegt hij zelfs, zich met al zijn ‘wijsheid’ en al zijn ‘magen’ volledig ter beschikking van Ysegrym stellen. De wolf echter gelooft hem, terecht, weer niet en dat brengt de vos, in doodsnood, tot de daad die hij te doen heeft: ‘De wyle de wulff teghen Reynken sus sprack, / Reynke syne anderen hant understack / Deme wulve twysschen syne benen’ (*RV* 6495/7). Daarmee is Reynke, èn de ‘fabel’, gered. Henric heeft de dramatische voorbereiding van de beslissende daad uit zijn ‘voorbeeld’ bewaard, wel met enige inkorting - Reynke's leugenachtige ‘overgave’ is van 111 regels teruggebracht tot 81 -, maar zonder speciale accenten weg te laten of toe te voegen. Een andere werkwijze was ook nauwelijks mogelijk geweest zonder de gang van het verhaal totaal te veranderen. Misschien, of waarschijnlijk, heeft Henric het zijn held ook niet als ‘zonde’ aangerekend dat deze in een kennelijke noodweersituatie zijn wezenlijkste principes verloochende. De volgende ontmanningsscene is natuurlijk niet verkort, maar juist verlengd en vooral toegespitst. *B* 7350/9 had:

> Noch deerde hem veel meer dan dit,

Want hem so seer sijn ogen pit
Bloede dat hi al verdoefde,
Also hem tbloet liep wtten hoofde.
Hy storte neder in onmacht.
Reynaert scoot toe myt cracht
Aen hem ende heeften *gegrepen*
Biden kullen ende heeften gaen slepen
Om dat krijt dair sijt alle sagen
Ende gaff hem veel steeck ende slagen.

RV 6509/22 stelt daar tegenover:

Reynke, de den wulff seer hatet,
Hadde en *by synen bröderen ghevatet*
Myt synen henden unde tenen so vast.
Sus quam up Ysegrymen alle de last.
He hadde so grote pyne dar aff,
So dat he syk gantz begaff.
Dat blod leep uth syneme ogen unde hövede.
He storte nedder unde vordövede.
Hir vor hadde Reynke ghenomen neen gelt,
Seer vaste he en by den bröderen helt.
He begunden to slepen unde to theen,
Dat se yd alle mochten seen.
He knep en, he sloch, he kleyede, he beet.

De hoofdstukken 9 tot 13 brengen de afwikkeling en verduidelijken de betekenis van het gebeurde. Tezamen omvatten zij in *RV* 316 regels, tegen het corresponderende gedeelte van *B* 429. Ik ga niet op alle verschillen in, maar volg alleen nog het ontmanningsmotief. In hoofdstuk 12 lezen we in r. 6704/20 eerst hoe de deerlijk verminkte Ysegrym door zijn ‘vrunde’ wordt verzorgd en vervolgens hoe de heelmeesters hem behandelen. Dit komt overeen met *B* 7615/36. In beide versies is het oordeel van de dokters dat het met die verminking

zo'n vaart niet zal lopen, *B* 7634/6: ‘Sy troosten sijn vrienden oec mede, / Sy seiden hem en soude niet letten’, *RV* 6717/20: ‘De meysters spreken: “eme schal nicht schaden, / Wy wyllen en smeren unde baden”. / Hir mede trosteden se syne vrunde / Unde leyden en to bedde tor sulven stunde.’ Maar het vervolg in *RV* leert ons wel anders, r. 6721/35:

> He wart slapende, doch nicht seer lange.
> Alder meyst was eme dar hen bange
> To synem teken, an synen broderen.
> *He haddet ghelözet myt al synen goderen,*
> *De he syne dage hadde vorworven* - de ‘ghyryghe’! -,
> *Dat he dar so nicht were vordorven*.
> Bysunderen syn wyff, vrouwe Ghyremod,
> De by eme seer drovich stod,
> Er droffenysse was mannygerhande.
> *Reynke dede er schande uppe schande*.
> *He hadde Ysegryme syne brodere gherucket*
> *Unde hadde en dar by alzo gheplucket,*
> *Dat he dat nicht konde vorwynnen,*
> So dat he rasede in al synen synnen.
> Dyt was Reynken al wol mede.

De schade is dus wel degelijk definitief en Ghyremod beseft dat. Had zij tot dusver aan Ysegrym en Reynke gezamenlijk behoord - aan de laatste half willig, half onwillig -, voortaan zal de wolf als verwekker van nakroost uitgeschakeld zijn. ‘Schande uppe schande’ voor de ‘groote personagien’! In hoofdstuk 13 geeft de huiswaarts gekeerde Reynke aan zijn Armelyne persoonlijk het volgende verslag, *RV* 6811/8 (zonder tegenhanger in *B*):

> Ik hebbe underwyset in dessen dagen
> Den wulff, dat he nicht meer wert klagen.
> Ik hebbe en ok *halff gheblendet*,

Dar to syn hele slechte gheschendet.
Ik hebbe en ghelübbet, ya, alzo seer,
Der werlde wert he neen nutte meer.
Wy slogen kamp, ik helt en under.
Wert he ghesunt, dat deyt my wunder.

Dat staat in het laatste hoofdstuk. Het wolvengeslacht heeft geen toekomst meer, maar de 'twey kyndere' van de vos - 'van cleynder ende leegher conditien' - kunnen nu met reden zeggen, *RV* 6826/8: 'ya, nu wyl wy *leven / In groten eren*, ane sorghe, / Unde maken vast unse borghe' (zonder tegenhanger in *B*).

Henric heeft in zijn verteltekst zelf maar betrekkelijk weinig directe interpretatie aangeboden. Hij laat zijn lezers een heleboel uit het 'verband' opmaken en verder moeten zij zijn proloog maar voortdurend goed in gedachten houden. Die proloog moest gelezen worden met vooruitzicht op de tekst, de tekst moet nu interpretatief aangevuld worden vanuit de proloog. In de proloog is bij de karakteristiek van de vierde 'leereenheid' wel met nadruk over de triomf der 'wijsheid' gesproken, maar is de extreme noodweersituatie waarin de vos zou komen te verkeren nauwelijks aangeduid: 'Ende ten lesten wordter geleert dat de wijsheyt ende cloecheit des gheests *alle lasten* overwint ende te boven gaet'. Een proloog moet ook niet teveel vooruit vertellen. Anderzijds zou het de vertelling bedorven hebben wanneer Reynke - of Henric - daarin het 'lubben' van de wolf met zoveel woorden als een daad van opperste 'wijsheid' zou hebben gepresenteerd. Verder dan een aanduiding als: 'Ic hebbe *underwyset* den wulff', ik heb hem 'een lesje' gegeven, kan een verteller niet gaan zonder een al te pedante explicateur, een échte 'scholemester' te worden. Er is echter één plaats waar de verteller straffeloos zijn verhaal in de beschouwelijkheid mag laten verglijden en dat is aan het einde. De poëtische epiloog van *RV* spreekt dus volkomen dezelfde duidelijke taal als de prozaische proloog, meer speciaal: als de 'kop' van die proloog. Er is alle reden om nog even bij deze epiloog, *RV* 6829/44, stil te staan, want hij volgt onmiddellijk op de hierboven geciteerde triomfantelijke

woorden van de vossekinderen, gesproken nadat zij uit hun vaders eigen mond hadden vernomen, hoezeer hij ‘vorheven’ was. Het verhaal was daarmee uit en zonder zichzelf in de rede te vallen kon de verteller er nu direct enige moraliserende explicatie aan toevoegen:

> Sus is nu *Reynke* hoch gheeret,
> So hir myt korte is gheleret.
> *Eyn yslyk* schal syk tor wyszheyt keren,
> Dat quade to myden unde de dögede leren.
> Dar umme is dyt boek ghedycht,
> Dyt is de syn unde anders nicht
> Fabelen unde sodaner bysproke mere
> Werden ghesath to *unser* lere,
> Uppe dat *wy* undöget scholen myden
> Unde leren wyszheyt to allen tyden.
> Dyt boek is seer gud to deme koep,
> Hir steyt vast in *der werlde loep*.
> Woltu wetten *der werlde stad*,
> So koep dyt boek, dat is rad.
> Alsus endyget syk *Reynkens* ystorien.
> God helpe *uns* in syne ewygen glorien!

Henric zal wel eerst zijn gedicht voltooid hebben en pas daarna, ter toelichting, zijn proloog erbij geschreven. We mogen dus aannemen dat hij zijn proloog heeft afgestemd, onder andere, op zijn epiloog en niet omgekeerd zijn epiloog op zijn proloog. De proloog is veel sterker literair ingekleed dan de epiloog, maar gebruikt dezelfde woorden: ‘Etlyke andere syn ghewest, de hebben ere *lere... ghesath*... in *bysproke* unde in *fabelen*... Manckt dessen is eyn ghewest, de... gheschreven heft eyne *hystorye* unde *fabele* van *Reynken* deme vosse... und is ok vul van *wyszheyt* unde guder exempel unde *lere... Hir umme*... hebbe *dyt* yeghenwerdyge *boek*... ummeghesath in dudesche sprake... to heylsamer *lere* der, de hir ynne lesen’. Reynke is, zegt de epiloog echter nog rechtstreekser, *ons* tot voorbeeld. De ‘eyn yslyk’

waarvan daar gesproken wordt zijn *wij* en *wij* moeten ons, net als Reynke, ‘tor wyszheyt keren’. Dit impliceert dat *wij* ook iets te maken zullen hebben met het ‘prospereren’ van ‘des princen hof’. Ga ik te ver wanneer ik zeg dat Henric een dichterlijk beroep heeft gedaan op *ons*, zijn lezers, om ons aan Reynke's zijde te scharen in diens politieke machtsstrijd-op-leven-en-dood, opdat hij ‘hoch gheeret’ de zege zal kunnen wegdragen? In het gedicht strijdt Reynke weliswaar alleen namens de lage adel - en een deel van de geestelijkheid: Grymbart, Marten de ape -, maar de dichter wil waarschijnlijk ook ons, het ‘gemeyne volck’, tot zijn partijgangers maken, wil ook ons opvoeden tot ‘bestuurlijke wijsheid’.

Tot degenen aan wie Henrics ‘lere’ bepaald niet besteed is geweest heeft in de eerste plaats zijn nederduitse bewerker behoord. Deze zegt immers in zijn laatste commentaar, betrekking hebbende op de laatste drie hoofdstukken van Henrics laatste ‘leereenheid’, met zoveel woorden: ‘Myt dessen lesten dren navolgenden capittelen slut de lerer dyt gantze boek van Reynken deme vosse, bewyset dar ynne, dat dat gheslechte van Reynken, dat is *der lozen*, seer grod is in der werlde, dat syn alle de, *dede wysz syn alleyne in wertlyken dynghen*; hir van secht sunte Pawel, dat wyszheyt desser werlde dat is dorheyt vor gode’. De Reinaert-visie van deze bewerker staat in feite dichter bij die van de ‘tweede’ *Reinaert* dan bij die van Henric. Latere geslachten hebben in dezelfde richting voortgelezen, de ‘derde’ *Reinaert* is voor hen in feite gaan functioneren als een anonieme overleveringsvorm van de anonieme ‘tweede’. Ook voor Goethe, die immers de op Henric teruggaande versie van Gottsched heeft geïnterpreteerd als een ‘Hof- und Regentenspiegel’ van alle tijden. Henric heeft geen ‘eeuwige Reinaert’ gecreëerd, maar een naam- en situatiegebonden ‘historische’, die er als het ware toe was voorbestemd om maar in beperkte kring en voor korte tijd overeenkomstig de bedoeling van de dichter begrepen te worden. Moet dat onze waardering voor zijn dichterlijke prestatie beperken? Ook Willem die Madocke makede is in zijn Reinaert-verbeelding sterk door zijn persoonlijke situatie bepaald geweest, ook deze Willem heeft een ‘historische Reinaert’ gecreëerd, zij het dan geen

politieke. Nochtans zal ieder erkennen dat Willem niet tevergeefs zich ‘een naam gemaakt’ heeft. Zouden we dan ‘Hinrek van Alckmer, scholemester unde tuchtlerer des eddelen, dogentliken vorsten unde heren hertogen van Lotryngen’, deze erkenning mogen onthouden?

Brief aan Wine Klazes

Dochter van mij, ik wil dit boek, nu ik het klaar heb, in jouw handen leggen. ‘Waarom juist mij?’ zul je misschien vragen. En daarop zou ik dan verschillende antwoorden kunnen geven. Ik zou bijvoorbeeld kunnen zeggen: ‘jij hebt ook een poosje nederlands gestudeerd en bent dus een beetje van het vak; je hebt in ieder geval het gedicht van Willem die Madocke makede wel eens gelezen; ik draag in jou mijn boek op aan allen die, samen met mij, gedichten als gedichten willen lezen en verstaan.’ Zoiets zou ik bijvoorbeeld kunnen zeggen, maar het zou je waarschijnlijk niet erg overtuigen. Er zijn er immers meer die nederlands hebben gestudeerd en het gedicht van Willem hebben gelezen, ook in mijn naaste omgeving. Ik moet dus een beter antwoord geven en dat is dan meteen het ware. Terwijl ik van 't voorjaar druk bezig was met mijn ‘Andere Reinaert’, werd daarginds, in de Noordoostpolder, jouw kleine Anno Klaas geboren. En ik moest denken aan een zin die ik lang geleden eens geschreven had - en ook uitgesproken, het was voor M.O.-studenten zoals jij er een geweest bent -: ‘Een boek leeft gemiddeld veel korter dan een mens en daarom is het beter een kind te krijgen dan een boek te schrijven’. Dat was destijds bedoeld geweest als een soort vertroosting voor mijn toehoorders, mensen die voor 't merendeel al volop in het leven stonden, mannen en vaders, die bij mij hun wetenschap kwamen halen en die als ieder die wat van de geuren der wetenschap opsnuift eigenlijk wel zouden willen gaan meedoen aan dat boeiende bedrijf. Een echte wetenschapsman is een boekenschrijver. Maar ik plaatste tegenover die door mij bij mijn hoorders veronderstelde hang naar het boekenschrijven mijn vertroosting en vermaning: ‘och, mensen, stel je van dat boekenschrijven niet teveel voor, een boek lééft meestal maar zo kort; ga maar liever verder met kinderenkrijgen, dan kies je in het leven het betere deel’. Daaraan moest ik van 't voorjaar, schrijvende aan dit boek terwijl jij een kind kreeg, opeens terugdenken. Kon ik die eenmaal gesproken zin nu herhalen als een vertroosting voor jou? In elk geval wel als een gelukwens ter begeleiding van een opdracht: ‘jij, Wine, staat met je kleine Anno in de wieg aan de goede kant van het leven en daarom draag ik je dit boek van mij op’. De vermaning was

hierbij voor mijzelf: ‘wat stel je je eigenlijk voor, grootvader-in-de-verte, van het leven van je boek dat in hetzelfde jaar geboren werd als je kleinzoon?’ Zo toegespitst op mijn eigen levenssituatie was de tegenstelling tussen het boekenschrijven en het kinderenkrijgen 22 jaar geleden nog niet geweest. Ik kreeg toen zelf nog kinderen en schreef enkel bij gelegenheid ook wel eens een boek, dat dan meestal een dichtbundel of zo iets was. Ik zat al wel in het wetenschappelijke bedrijf maar draaide ook nog volop mee in het literaire, ik leefde nog naar alle kanten. Nu is mijn leven voor een belangrijk deel samengevallen met het boekenschrijven en produceer ik met een soort bezetenheid het ene boek na het andere. Nu zou ik zo'n zin als ik van mezelf citeerde niet meer zo losjesweg, bij wijze van bon mot, kunnen neerschrijven. Hij roept bijgedachten op die ik toen nog niet kon hebben, de bijgedachten van een zestigjarige die helemaal een boekenschrijver is geworden.

Begrijp mij goed - maar ik weet dat je mij goed begrijpt -: het leven van kleine Anno is mij veel kostbaarder dan dat van mijn ‘Andere Reinaert’ en ik zou met liefde al mijn boeken verscheuren als ik zijn leven daarmee zou kunnen verlengen. Maar dergelijke offers worden, helaas, nooit van ons gevraagd. Het leven van de kinderen der mensen is in Gods hand en grootvaders kunnen alleen maar toekijken uit de verte. Noch boekenschrijvend, noch boekenverscheurend kunnen wij ook maar één jaar aan het leven van een mensenkind toevoegen. In dat opzicht is het maar een machteloos bedrijf wat de boekenschrijver uitoefent. Het leven dat hij genereert is niet alleen kwantitatief ‘gemiddeld veel korter’ dan dat van een mens, het is ook kwalitatief van ander gehalte, een afgeleid leven, een plaatsvervangend leven. Wanneer wij hebben te kiezen tussen het een en het ander, kan de keus niet moeilijk zijn. Dat wilde ik ook wel uitdrukken met mijn kwantitatief formulerende vergelijking van destijds, en ook in mijn citerend gebruik daarvan als gelukwens voor jou. Ik, boekenschrijver aan de verkeerde kant van het leven, ben geenszins jaloers op de jongere generatie die nog aan de goede kant staat, ik wens ze alleen maar geluk. Maar ikzelf heb geen keus. Mijn leven gaat hoe langer hoe meer

samenvallen met dat van mijn boeken. En dan is het toch een natuurlijke zaak dat ik mij bij de ‘geboorte’ van weer-een-nieuw-boek ga afvragen: ‘hoe lang zal dat boek van mij eigenlijk wel te leven hebben?’ Die vraag wou ik nu samen met jou onder ogen zien, omdat ik mijn boek in jouw handen heb gelegd en jij, niet alleen als dochter-van-mij maar ook als lezer-die-een-beetje-van-het-vak is, om zo te zeggen mijn toekomst belichaamt. Ik maak van deze brief, die begonnen is als opdrachtbrief, dus nog iets meer: een afsluitende verantwoording van dit boek, persoonlijker en meer op de man, de vrouw, de vakgenoot af dan ik het in mijn inleidende stukje gedaan heb.

Dit boek is geconcipieerd toen wij twee jaar geleden met elkaar op mijn geboorteëiland Terschelling zaten, in een klein zomerhuisje. Je herinnert je misschien nog wel dat ik toen al maar met de tekstuitgave van Hellinga rondliep en er telkens in zat te lezen. Ik had de *Reinaert* ontdekt, was bezig hem te ontdekken, dat gedicht van Willem die Madocke makede dat ik, net als jij, van mijn schooltijd af al kende, zonder dat ik ooit een *Reinaert*-specialist was geworden. Als je met een nieuwe studie begint moet daar een aanleiding toe zijn. Dat behoeft niet meteen een ‘goeie inval’ te zijn, maar als een studie iets zal worden moeten er wel dergelijke invallen volgen. Ik kan mij geen voortgang van het wetenschappelijk onderzoek voorstellen dan bij de gratie van de ‘goeie inval’. Dat heb ik uit Leiden meegekregen. Ik hoor het nog Van Wijk op een van zijn colleges zeggen: ‘ja dáárvoor’ - voor de ‘oplossing’ van ik-weet-niet-meer-welk taalkundig probleem - ‘dáárvoor moeten we maar wachten tot iemand eens een goeie inval krijgt’. Ik weet ook nog hoe ik het meteen begreep, hoe het voor mij in een flits het wezen van de wetenschap onthulde. Natuurlijk, de échte wetenschap moest het hebben van de ‘goeie inval’. Maar om een ‘goeie inval’ te kunnen krijgen moest je beginnen met een goed vakman te worden. En om met een ‘goeie inval’ iets goeds te kunnen doen moest je er als een goed vakman op reageren. Vakmanschap is het beheersen van de methodes waarmee je je invallen kunt controleren en uitwerken. Wetenschap is een samenspel van inval en methode. Je kunt ook wel zonder inval aan een onderzoek beginnen, met

enkel maar een aanleiding, een opdracht die van buiten tot je komt of die je jezelf geeft. Je kunt jezelf zo maar, omdat je toch niets beters te doen hebt, de opdracht geven om eens bij een of ander 'probleem' de 'stand van het onderzoek' na te gaan, bijvoorbeeld bij een van de vele 'Reinaert-problemen'. Dan maak je van jezelf een *Reinaert*-specialist, een vakman met, op dit speciale gebied, recht van meespreken. Ik was twee jaar geleden géén *Reinaert*-specialist, ik had nooit aanleiding gevonden om het te worden. Ik had het gedicht vele malen gelezen, omdat het mij boeide, ik kende ook wel de meeste literatuur erover, had over detailkwestietjes wel eens een paar stukjes geschreven, maar nee, een *Reinaert*-specialist was ik bepaald niet. De aanleiding tot mijn plotselinge bezéten *Reinaert*-studie - in een zomerhuisje op Terschelling! - was een inval. Of, als je toch aanleiding en inval wilt onderscheiden, de aanleiding was een recensie van het boek van Arendt geweest, een overdrukje dat een collega mij had toegestuurd en dat ik beleefdheidshalve had gelezen*. Die recensie had mij ertoe gebracht de Cuwaert-passages in het gedicht nog eens nauwkeurig door te nemen. En toen kwam de inval: Willem heeft zich als dichter in zijn Reinaert-figuur geprojecteerd, Reinaert is een díchter die zich wréékt op mede-dichters en anderen die hem 'dood' willen hebben. Was het een 'goeie inval'? Dat kon pas blijken bij een methodische controle. De eerste controle is die van het lezen van het gedicht als gedicht, het gedicht in zijn gehéél en tót in alle details. Daar was ik toen op Terschelling mee bezig. 'Eet dese rolle', hoorde de profeet Ezechiel eenmaal tegen zich zeggen, 'ende vult u ingewant met dese rolle, die ick u geve'. Welnu, ik át de *Reinaert*-tekst óp en kon het de profeet nazeggen: 'het was in mijnen mont als honig, van wegen de soetigheyt'. Hoofdzakelijk op grond van dit lezen, telkens en telkens weer, deze volledige 'toeëigening' van het gedicht als gedicht, heb ik toen mijn 'filologisch essay' geschreven: 'Willem die Reinaerde makede'. Dat is

* *Als je alles wilt weten: het was de recensie van Cola Minis in 'Arcadia', 1968, Band 3, Heft 2.*

opgenomen in mijn vorige boek.

Het was niet meer dan een aankondiging. Ik wist dat er veel meer in moest zitten, een heel boek. Ik wist ook dat ik mijn inval methodisch nog niet voldoende had gecontroleerd. Weliswaar had ik ondertussen ook het boek van Arendt en alles wat ik verder maar aan *Reinaert*-literatuur te pakken had kunnen krijgen gelezen, zonder dat dit overtuigende tegenargumenten had opgeleverd, maar één belangrijk controlemiddel had ik nog niet toegepast: de vergelijking van Willems gedicht met zijn franse 'voorbeeld'. Ik nam Willem als dichter serieus, ik moest dus ook aannemen dat al zijn afwijkingen van zijn 'voorbeeld' een dichterlijke bedoeling hadden gehad. Gelezen tegen de achtergrond van zijn 'voorbeeld' moest het gedicht als gedicht nog completer tot mij gaan spreken. Ik was, dit bedenkende, al bezig aan mijn volgende boek, dít boek. Zonder mijn inval zou ik waarschijnlijk nooit tot een literatuurkundige vergelijking van *Reinaert* en *Renart* gekomen zijn. Waarom immers? Maar nu werd mijn inval aanleiding tot verder methodisch onderzoek. Ik was op weg om *Reinaert*-specialist te worden, niet van de 'stand van het onderzoek' uit, maar van de inval uit. En ik moest verdergaan. Niet alleen het gedicht dat vóór de *Reinaert* had bestaan, als 'voorbeeld', kon mijn uitzicht op de dichter Willem en mijn inzicht in zijn bedoelingen verhelderen, maar ook, misschien, het gedicht dat er ná was gekomen, als 'navolging'. Daartoe moest ik eerst de éigen bedoeling van die 'navolger', de dichter van de 'tweede' *Reinaert*, goed begrijpen. Ik las het gedicht en ik las alles wat de literatuurkundigen erover hadden geschreven, maar kreeg geen duidelijk inzicht. En toen kwam de tweede inval: Goethe had zijn *Reineke Fuchs* geschreven naar een tekst die van de 'tweede' *Reinaert* was afgeleid, Goethe had dus in feite hetzelfde verhaal naverteld en moest daar iets in hebben gezien. Wat? Ik hoefde niet lang te zoeken en wist toen ook meteen dat de dichter Goethe de enige was geweest die de bedoeling van de dichter van de 'tweede' *Reinaert* juist had geïnterpreteerd. De dichter herkent de dichter en zijn bedoelingen. Mijn fout was aanvankelijk geweest dat ik de dichter van de 'tweede' *Reinaert* als dichter niet serieus genoeg had genomen. Dat

had mij belet zijn gedicht als gedicht goed te lezen. Mijn boek groeide verder. En passant was ik bij mijn goed-lezen getroffen door de ‘hollandse’ atmosfeer in de scene van Isengrijn op de dijk. Toen ik daar goed over na ging denken, werd ik mij ervan bewust dat de rijmen ook wel een beetje hollands-achtig waren geweest. Ik had daar zo niet op gelet, want ik las het gedicht als gedicht. Was de dichter een hollander, moest ik mij hem voorstellen in een hollandse stad, midden in het polderland? Dat kon dan redelijkerwijs alleen maar Dordrecht zijn geweest, het hollandse Brugge. Ik ging ook deze derde inval weer methodisch controleren - gewoon een stukje dialectologisch vakwerk, maar in dienst van de díchter - en het bleek redelijk goed waar te maken te zijn. Al kon de dichter dan geen naam krijgen, hij had, behalve een herkenbare dichterlijke persoonlijkheid, wel een plaats, een stad, een stukje levensatmosfeer gekregen. Een toegift, maar toch wel passend in mijn boek. Intussen begon mijn filologisch geweten mij te plagen. Ik had zo maar Goethe gebruikt om via hem de ‘tweede’ *Reinaert* als dichterlijke verbeelding te interpreteren, maar was dat nu wel verantwoord? Goethe's ‘voorbeeld’ was immers, indirect, de ‘derde’ *Reinaert* geweest, de bewerking die op naam van Henric van Alckmaer stond. Ik moest toch eens methodisch gaan controleren in hoeverre Henric van zíjn ‘voorbeeld’ was afgeweken. En zo ontstond het laatste stuk van dit boek, hoofdzakelijk ook maar weer gewoon een beetje vakwerk, dat ieder ander net zo goed had kunnen doen, maar met het mijzelf verrassende resultaat dat achter de ‘derde’ *Reinaert* een niet minder herkenbare dichterlijke persoonlijkheid stond dan achter de ‘tweede’. Uit een soort rebelsheid, en meer bij wijze van werkhypothese dan dat ik er zelf nu zo erg in geloofde, had ik mij voorgenomen ook Henric als dichter serieus te nemen, totdat uit de feiten zou blijken dat hij het niet verdiende. Maar zie, hij bleek het wél te verdienen. Ik was mijn *Reinaert*-studie begonnen met, per inval, één dichter te ontdekken en aan het eind van mijn werk kon ik vaststellen dat ik er drie ontdekt had.

Zo is het gegaan. En nu kom ik weer tot de vraag die ik aan mijzelf en aan jou heb gesteld: ‘hoe lang zal dit boek van mij te leven heb-

ben?' Is het een wetenschappelijk boek? Dat is een vraag die voor het 'leven' wel enig belang heeft. Niet dat wetenschappelijkheid op zichzelf een lang leven garandeert - zie het citaat van mezelf dat ik heb gereïnterpreteerd tot een gelukwens voor jou bij Anno's geboorte -, maar wetenschappelijkheid vrijwaart een boekenschrijver er in ieder geval wel voor om door de kritiek meteen als dichter opgehangen te worden. Wat maakt een boek wetenschappelijk? Moet het daarvoor totaal-camouflerend geschreven zijn? Moet je bepaald uitgaan van een of ander wetenschappelijk formuleerbaar 'probleem', de 'stand van het onderzoek' en zo, en dan net doen of God ons geen invallen gaf, maar heel voorzichtig voortstappend, tussen twee rijen buigende vraagtekens door, de weg naar je 'oplossing' afleggen, met een waarderend knikje voor wat die ene zo goed heeft gezegd en een terechtwijzend gebaar voor wat die andere zo slecht heeft gezegd, en vooral een heleboel voetnoten? Ik wil eerlijk voor mijn invallen uitkomen, ik wil er eerlijk voor kúnnen uitkomen tenminste. Als ik het in het presentatiespel van mijn teksten niet altijd heb gedaan, heb ik het in elk geval in deze brief willen doen, omdat ik op dit punt geen enkel misverstand wil laten bestaan. Ik leef van inval tot inval, met tussen mijn invallen door wat vlijtige methodische controle. Wetenschap is een samenspel van inval en methode en dat mag, dat móet ook ronduit gezegd kunnen worden. Zo heb ik als wetenschapsman leren leven en zo wil ik ook blijven leven. Ik kan niet geloven dat mijn vakgenoten mij daarvoor 'dood' zouden willen hebben en daarom alleen mijn boek als 'onwetenschappelijk' veroordelen.

Maar er is meer dat ze kan irriteren en dat mijn 'leven' in wetenschappelijke kring zou kunnen bedreigen. Ik wil niet alleen voor wetenschappelijk gehouden worden, maar ik heb ook nog de pretentie dat ik, door een 'methode' die niet op de gebruikelijke wijze controleerbaar is, iets aan de wetenschap zou kunnen toevoegen. Tot die 'methode' stelt mijn dichterschap mij in staat, om niet te zeggen: mijn dichterschap dwingt mij daartoe. Als ik mij met een dichter of een gedicht ga bezighouden, begint dat meestal met een 'inval' van een heel bijzondere soort. Er valt namelijk iemand bij mij binnen, iemand

die iets tegen mij zegt wat aankomt, in mijn gehoor, in mijn verbeelding. Ik begrijp dat ‘iets’ gewoonlijk niet zo dadelijk, maar het wil doorspreken, het wil verstaan worden. En als ik geluk heb - wat niet altijd het geval is - kan het eindigen met een herkenning, een ontmoeting, of hoe je het maar noemen wilt. Zo'n herkenning is niet objectief controleerbaar, wel subjectief, als ik er maar in slaag er een ‘verhaal’ van te maken, de adequate woorden ervoor te vinden. Dan kan ieder die zich wil openstellen voor míjn woorden èn die van de dichter hetzelfde beleven als ik beleefd heb, hij kan zelfs, uitgaande van mijn beleving, verder komen dan ik, hij kan mijn herkenning aanvullen, verscherpen, corrigeren. Dat noem ik subjectieve controle. Een herkenning kan ook nog andere consequenties hebben. Ik kan daarvan uitgaande, daardoor geleid, immers allerlei zaken uit het gedicht bijeenlezen die wél een objectieve controle toelaten. Die had ik theoretisch ook wel buiten de herkenning om kunnen ontdekken, maar dat is nu eenmaal nooit gebeurd, ik had er altijd overheen gelezen en al mijn mede-lezers met mij. Controleerbare gegevens maken een echt-methodische benadering mogelijk, waarover je kunt discussiëren met argumenten en tegenargumenten. De methodische benadering op zichzelf is echter altijd methodisch begrensd. Daarmee alleen kun je nooit tot een essentiële herkenning komen, tot het werkelijke in-bezit-nemen van dichter en gedicht. En, zoals ik al liet uitkomen, als je niet uitgaat van een herkenning, zul je licht allerlei benaderingsmogelijkheden over het hoofd zien die er toch wel degelijk zijn. ‘Wie zoekt zal vinden’ is alleen maar wáár, voorzover de zoeker al zoekend uit kan gaan van iets dat hij al gevonden heeft. Je begrijpt dus hoe belangrijk voor mij mijn ‘methode’ is en dat ik die als een wezenlijke verrijking beschouw voor het literatuurkundig onderzoek, ook voor het strikt-methodische gedeelte daarvan. Ik formuleer het allemaal erg persoonlijk, omdat ik voor mijzelf spreek, apologetisch. Ik ben nu eenmaal een dichter en heb de neiging om dingen die een ander niet doet en ik wel, met mijn dichterschap in verband te brengen. Maar jij zou, voor jezelf sprekend, misschien ook wel kunnen zeggen: ‘ik lees, als ik góed lees, net zo, ook bij mij komt er dan iets

aan dat door wil spreken, alleen ik práát er niet over'. Als je zoiets zou zeggen, zou je waarschijnlijk nog gelijk hebben ook. Wat ik mijn 'methode' noem zal in de grond van de zaak wel niets anders zijn dan 'goed lezen', met begrip en gehoor en verbeelding. 'Goed lezen' is iets wat iedere literaire criticus doet. Ik zal mijn 'methode' wel hebben 'geleerd' als literair criticus, ik lees, de cultuurhistorische en taalkundige afstand daargelaten, middelnederlandse dichters en gedichten net zo als moderne. En mijn 'methode' brengt mij dan winst, literatuurkundige, filologische winst. Ieder die een 'goed lezer' van moderne gedichten is zou waarschijnlijk hetzelfde kunnen bereiken als ik, als hij maar de moeite zou willen nemen goed middelnederlands te leren. Daar hoef je helemaal geen dichter voor te zijn. Maar ik ben dan wél een dichter en - in zoverre is mijn al te persoonlijk voor-mijzelf-spreken toch niet geheel misplaatst - het wordt mij ook als díchter aangerekend dat ik mijn 'methode' op middelnederlandse dichters en gedichten toepas. Daarop zinspeelde ik toen ik het had over het 'als dichter opgehangen worden'. Als ik mij op het standpunt van mijn critici stel, geloof ik dat ik hun geïrriteerdheid kan herleiden tot deze principiële vraag: mág de wetenschap die filologie heet, zich bezighoudende met de zaak die gedicht heet, wel probéren boven haar methodische begrensdheid uit te komen, is dat niet in strijd met de spelregels van de wetenschap in het algemeen?

Zondig ik tegen de spelregels van mijn vak en breng ik daardoor het 'leven' van mijn boek, dat ik zo graag als een wetenschappelijk boek erkend wil zien, in gevaar? De wetenschappelijke presentatiewijze die ik hierboven ietwat persifleerde, is op zichzelf maar een conventie die met het wezen van de wetenschap niets te maken heeft. Als ik mij niet, of tenminste niet altijd, aan de gebruikelijke etiquette stoor die het camoufleren van de creatieve invallen voorschrijft, kan dat nog geen reden zijn om mij als een slecht vakman te disqualificeren. Maar de pretentie dat mijn 'methode' van herkenning een legitiem complement zou zijn van de controleerbare methodes, is mogelijk veel meer dan een inbreuk op de conventie. Die pretentie heeft namelijk tot gevolg dat ik schrijf zoals ik schrijf: met essay-achtige

elementen in mijn wetenschappelijke ‘verhandelingen’. Dat essayachtige, dat zijn die adequate woorden die ik nodig heb om een ander hetzelfde te laten beleven als ik, dat is dat ‘verhaal’ dat ik nodig heb om mijn herkenning over te dragen. Als dat essay-achtige nu maar beperkt bleef tot bepaalde, isoleerbare passages - die een tolerant wetenschappelijk lezer zou kunnen overslaan - zou het nog niet zo erg zijn. Maar doordat ik uitgaande van mijn herkenning ook nog vérder zoek en vind - omdat ik al gevonden heb - kan mijn hele presentatie, ook die waarin een opzichzelf controleerbare benadering aangeboden wordt, doordrenkt raken van literair-suggestieve elementen. Ik geef dat ronduit toe, zelfs meer ronduit dan voor een boek als dit eigenlijk nodig zou zijn. Want de studies die ik hier bijeengebracht heb zijn niet eens zo verschrikkelijk literair, ik heb er geschreven die veel literairder zijn. Maar ik wil in deze afsluitende brief, die een verantwoording is, de kwestie zo scherp mogelijk stellen en daarom wil ik ook de literaire elementen die ‘De andere Reinaert’ wel degelijk bevat, niet verdoezelen maar juist met nadruk signaleren. Ik wil er geen misverstand over laten bestaan dat ze voor mij essentieel tot mijn wetenschappelijke presentatie behoren, omdat ik mij zonder die elementen niet compleet zou kunnen uitdrukken over de zaak die gedicht heet. En ik herhaal mijn vraag: zondig ik, dus doende, tegen de spelregels van mijn vak, van de wetenschap in het algemeen, omdat het essay-achtige, ‘oncontroleerbare’ in een wetenschappelijke verhandeling principieel taboe zou zijn?

Wie moet op die vraag antwoord geven? Moet ik van de vraag een rondvraag maken, met enquêteformulieren en zo? En moet ik mij dan neerleggen bij het antwoord van de meerderheid, als goed democraat? Ik wil in elk geval eerst mijn eigen antwoord geven en dat luidt dan zonder voorbehoud: ‘néén het!’ Want ik kan het niet als wetenschappelijk beschouwen dat de wetenschap die filologie heet de zaak die gedicht heet op een incomplete wijze zou onderzoeken en het verslag van haar onderzoek op een incomplete wijze onder woorden brengen. Ik beschouw het daarentegen wél als wetenschappelijk wanneer, omdat het object van onderzoek daarom vráágt, de objectief controleer-

bare methodes worden gecompleteerd met een die alleen maar subjectief controleerbaar is, en dat zij léren daarmee samen te spelen. Is dit nu wel de goede manier om voor het ‘leven’ van mijn boek te pleiten, in wetenschappelijke kring? Misschien niet, maar dan vervang ik mijn pleidooi door een geloofsbelijdenis. Ik wil niet herroepen wat ik vroeger, toen ik nog zoveel meer leven voor mij had, al te onbekommerd heb gezegd: ‘Een boek leeft gemiddeld veel korter dan een mens’. Ik weet immers, met zoveel meer leven achter mij, nog beter dan vroeger hoe wáár dit is. Nochtans wil ik hier als mijn geloof belijden dat, hoe kort mijn boek misschien ook maar te leven moge hebben, de levenskansen díe het heeft niet zijn gelegen in het getrouwe, methodische vakwerk, maar juist in datgene wat ik door mijn ‘methode’ der herkenning heb toegevoegd aan de wetenschap der filologie, heb kúnnen toevoegen, dankzij mijn dichterschap! Het is een uitnodiging om de dichter op te hangen, ik besef het, maar ik wil desnoods als Reinaert, terwijl de galg voor mij gereedgemaakt wordt, net zo lang, met alle denk- en dichtbare argumenten, blijven pleiten, tot ik het verzamelde ‘hof’ der vakgenoten heb ‘verdoort’...

Glimlach je, mijn dochter, over zoveel grote woorden? Ik glimlach met je mee. Weet je, terwijl ik mijzelf zo zat op te winden, naar die laatste zin toe, zat ik tegelijk al aan wat anders te denken, aan iets dat ik eens bij Fokke Sierksma heb gelezen, in zijn essay ‘Poëzie als ernst’. Waar zal een mens zijn wijsheid anders vandaan halen dan uit essays? Ik zoek het op, ja daar staat het: ‘Malinowski vertelt van zijn Trobrianders, eilandbewoners in de Stille Oceaan, dat er in een stormachtige nacht, temidden van regen en wind, tegenover de enorme brekers van de Pacific, aan het strand een paar figuurtjes zitten, die de storm wégzingen’. Ik zie mijzelf daar bij hen zitten, eilandbewoner, dichtertje, die probeert de storm die over hem opsteekt wég te zingen. Wat zal ik, in een tijd die het wetenschappelijk denken, ook over de taalfenomenen, ook over de literatuur, steeds strakker methodiseert en formaliseert, nog opkomen voor een wetenschap die principieel de grenzen van de methodische controleerbaarheid overschrijdt? Malinowski moge in zijn tijd dan nog onder de indruk zijn gekomen van de

‘persistent effort of frail, human voice’, míjn stem zal míjn eiland wel niet kunnen redden. ‘Ic waent *mine* kele sal ontghelden, / Noch heden al up eene wile’. Wat raad je me aan? Toch maar doorzingen? Ja, toch maar doorzingen, toch maar doorvechten voor het leven, ook al sta ik misschien allang aan de verkeerde kant en ook al verwaait mijn boek straks in flarden op de storm! Ik blijf, in hartelijke toegenegenheid, je tamelijk taaie

Vader.

Haren Gr., Midzomernacht 1970.

P.S. Een kus voor Klaartje, die kleine meid. Àls zij dit boek ooit leest, àls het nog léèft wanneer zij het zou kúnnen lezen, moet zij er toch ook haar naam in kunnen vinden.